चतुःपञ्चाशः सर्गः ।

स्वबलस्य च घातेन अङ्गदस्य बलेन च ।
राक्षसः क्रोधमाविष्टो वज्रदंष्ट्रो महाबलः ॥ १ ॥
विस्फार्य्य च धनुर्घोरं शक्राशनिसमप्रभम् ।
वानराणामनीकानि प्राकिरच्छरवृष्टिभिः ॥ २ ॥
राक्षसाश्चापि मुख्यास्ते रथेषु समवस्थिताः ।
नानाप्रहरणाः शूराः प्रायुध्यन्त तदा रणे ॥ ३ ॥
वानराणाञ्च शूरास्तु ते सर्वे प्लवगर्षभाः ।
अयुध्यन्त शिलाहस्ताः समवेताः समन्ततः ॥ ४ ॥
तत्रायुधसहस्राणि तस्मिन्नायोधने भृशम् ।
राक्षसाः कपिमुख्येषु पातयाञ्चक्रिरे तदा ॥ ५ ॥
वानराश्चैव रक्षःसु गिरिवृक्षान् महाशिलाः ।
प्रवीराः पातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः ॥ ६ ॥

स्वबलस्य चेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥
वानराणामिति निर्द्धारणे षष्ठी ॥ ४ ॥
तत्र वीरक्षयकारणे । तस्मिन् प्रसिद्धे आयोधने युद्धे ॥ ५ ॥ ६ ॥

शूराणां युध्यमानानां समरेष्वनिवर्त्तिनाम् ।
तद्राक्षसगणानाञ्च सुयुद्धं समवर्त्तत ॥ ७ ॥
अभग्नशिरसः केचिच्छिन्नैः पादैश्च बाहुभिः ।
शस्त्रैरर्दितदेहास्तु रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ८ ॥
हरयो राक्षसाश्चैव शेरते गां समाश्रिताः ।
कङ्कगृध्रबलाढ्याश्च गोमायुकुलसङ्कुलाः ॥ ९ ॥
कबन्धानि समुत्पेतुर्भीरूणां भीषणानि वै ।
भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्च भूतले ॥ १० ॥
वानरा राक्षसाश्चापि निपेतुस्तत्र भूतले ।
ततो वानरसैन्येन हन्यमानं निशाचरम् ॥ ११ ॥
प्राभज्यत बलं सर्वं वज्रदंष्ट्रस्य पश्यतः ।
राक्षसान् भयवित्रस्तान् हन्यमानान् प्लवङ्गमैः ॥ १२ ॥
दृष्ट्वा सरोषताम्राक्षो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ।
प्रविवेश धनुष्पाणिस्त्रासयन् हरिवाहिनीम् ॥ १३ ॥

तद्राक्षसगणानाम् । तच्छब्देन वानराः । वानरराक्षसगणाना-मित्यर्थः ॥ ७ ॥

छिन्नैः पादैर्बाहुभिरुपलक्षिताः ॥ ८ ॥

बलाः वायसाः । कङ्कादिभिराढ्या व्याप्ता इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

निशाचरं नैशाचरमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्राभज्यत भग्नमभूत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

शरैर्विदारयामास कङ्कपत्रैरजिह्मगैः ।
बिभेद वानरांस्तत्र सप्ताष्टौ नव पञ्च च ।
विव्याध परमक्रुद्धो वज्रदंष्ट्रः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
त्रस्ताः सर्वे हरिगणाः शरैः सङ्कृत्तदेहिनः ।
अङ्गदं सम्प्रधावन्ति प्रजापतिमिव प्रजाः ॥ १५ ॥
ततो हरिगणान् भग्नान् दृष्ट्वा वालिसुतस्तदा ।
क्रोधेन वज्रदंष्ट्रं तमुदीक्षन्तमुदैक्षत ॥ १६ ॥
वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चोभौ यो युध्येते परस्परम् ।
चेरतुः परमक्रुद्धौ हरिमत्तगजाविव ॥ १७ ॥
ततः शतसहस्रेण हरिपुत्रं महाबलम् ।
जघान मर्मदेशेषु शरैरग्निशिखोपमैः ॥ १८ ॥
रुधिरोक्षितसर्वाङ्गो वालिसूनुर्महाबलः ।
चिक्षेप वज्रदंष्ट्राय वृक्षं भीमपराक्रमः ॥ १९ ॥
दृष्ट्वा पतन्तं तं वृक्षमसम्भ्रान्तश्च राक्षसः ।

सप्ताष्टौ नव पञ्च च वानरान् एकेनैव शरेण बिभेदेत्यर्थः ॥ १४ ॥
सम्प्रधावन्ति धावन्ति स्म ॥ १५ ॥
क्रोधेनादीक्षन्तं क्रोधेनादक्षत ॥ १६ ॥
यो युद्धेते पुनः पुनर्युद्धमकुरुतामित्यर्थः । हरिमत्तगजाविव । हरि-रिह शार्दूलः । सिंहेन गजस्य युद्धासम्भवात् । सम्प्रेऽपि सिंहदर्शनेन गजानां मरणादिति कतकः ॥ १७ ॥

चिच्छेद बहुधा सोऽपि मथितः प्रापतद्भुवि ॥ २० ॥
तं दृष्ट्वा वज्रदंष्ट्रस्य विक्रमं प्लवगर्षभः ।
प्रगृह्य विपुलं शैलं चिक्षेप च ननाद च ॥ २१ ॥
तमापतन्तं दृष्ट्वा स रथादाप्लुत्य वीर्य्यवान् ।
गदापाणिरसम्भ्रान्तः पृथिव्यां समतिष्ठत ॥ २२ ॥
अङ्गदेन शिला क्षिप्ता गत्वा तु रणमूर्द्धनि ।
सचक्रकूबरं साश्वं प्रममाथ रथं तदा ॥ २३ ॥
ततोऽन्यच्छिखरं गृह्य विपुलं द्रुमभूषितम् ।
वज्रदंष्ट्रस्य शिरसि पातयामास वानरः ॥ २४ ॥
अभवच्छोणितोद्गारी वज्रदंष्ट्रः सुमूर्च्छितः ।
मुहूर्त्तमभवन्मूढो गदामालिङ्ग्य निःश्वसन् ॥ २५ ॥
स लब्धसञ्ज्ञो गदया वालिपुत्त्रमवस्थितम् ।
जघान परमक्रुद्धो वक्षोदेशे निशाचरः ॥ २६ ॥
गदां त्यक्त्वा ततस्तत्र मुष्टियुद्धमकुर्वत ।
अन्योऽन्यं जघ्नतुस्तत्र तावुभौ हरिराक्षसौ ॥ २७ ॥
रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ ।
बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ॥ २८ ॥

हरिपुत्त्रं वालिपुत्त्रम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततः परमतेजस्वी अङ्गदः प्लवगर्षभः ।
उत्पाट्य वृक्षं स्थितवानासीत् पुष्पफलैर्युतः ॥ २९ ॥
जग्राह चार्षभञ्चर्म खड्गञ्च विपुलं शुभम् ।
किङ्किणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतम् ॥ ३० ॥
चित्रांश्च रुचिरान्मार्गांश्चेरतुः कपिराक्षसौ ।
जघ्नतुश्च तदान्योऽन्यं नर्दन्तौ जयकाङ्क्षिणौ ॥ ३१ ॥
व्रणैः समुत्थैः शोभेतां पुष्पिताविव किंशुकौ ।
युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ॥ ३२ ॥
निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः ।
उदतिष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ॥ ३३ ॥
निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः ।
जघान वज्रदंष्ट्रस्य वालिसूनुर्महाबलः ॥ ३४ ॥
रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा ।
तच्च तस्य परीताक्षं शुभं खड्गहतं शिरः ॥ ३५ ॥
वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः ।
त्रस्ता ह्यभ्यद्रवन् लङ्कां वध्यमानाः प्लवङ्गमैः ।

पुष्पफलैर्हस्तधृतवृक्षीयैस्तैर्युत आसीत् ॥ २९ ॥

आर्षभं चर्म ऋषभचर्मनिर्मितं फलकम् । चर्मणा च परिष्कृतं कोशरूपेणेत्यर्थः । जग्राह वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदश्चेति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

व्रणैः समुत्थैः । तत् समुत्थितैरुधिरैरित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

विषण्णवदना दीना ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखाः ॥ ३६ ॥

निहत्य तं वज्रधरः प्रतापवान्
स वालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये।
जगाम हर्षं महितो महाबलः
सहस्रनेत्रस्त्रिदशैरिवावृतः ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

खड्गेनाच्छिद्य गृहीतेन वज्रदंष्ट्रीयेण ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
महितः पूजितः ॥ ३७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वालिपुत्रेण रावणः ।
बलाध्यक्षमुवाचेदं कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ १ ॥
शीघ्रं निर्य्यान्तु दुर्द्धर्षा राक्षसा भीमविक्रमाः ।
अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रास्त्रकोविदम् ॥ २ ॥
एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि सत्तमः ।
भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यञ्च समरप्रियः ॥ ३ ॥
एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवञ्च महाबलम् ।
वानरांश्चापरान् घोरान् हनिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥
परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः ।
बलं सम्प्रेरयामास तदा लघुपराक्रमः ॥ ५ ॥
ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः ।
निष्पेतू राक्षसा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ॥ ६ ॥

बलाध्यक्षं प्रहस्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

शास्ता शत्रूणाम् । गोप्ता स्वबलस्य । नेता नायको युद्धस्य ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

रथमास्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनभूषणम्।
मेघाभो मेघवर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः॥ ७॥
राक्षसैः संवृतो घोरैस्तदा निर्य्यात्यकम्पनः।
न हि कम्पयितुं शक्यः सुरैरपि महामृधे॥ ८॥
अकम्पनस्ततस्तेषामादित्य इव तेजसा।
तस्य निर्धावमानस्य संरब्धस्य युयुत्सया॥ ९॥
अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानां रथवाहिनाम्।
विस्फुरन्नयनञ्चास्य सव्यं युद्धाभिनन्दिनः॥ १०॥
विवर्णो मुखवर्णश्च गद्गदश्चाभवत्स्वनः।
अभवत् सुदिने काले दुर्दिनं रूक्षमारुतम्॥ ११॥
ऊचुः खगमृगाः सर्वे वाचः क्रूरा भयावहाः।
स सिंहोपचितस्कन्धः शार्दूलसमविक्रमः॥ १२॥
तानुत्पातानचिन्त्यैव निर्जगाम रणाजिरम्।

मेघाभः मेघसमानदेहप्रमाणः। मेघवर्णस्तद्वन्नीलवर्णः। मेघस्य स्वन इव महान् स्वनो यस्य स तथा॥ ७॥

निर्य्याति याति स्म॥ ८॥

तेषां वानराणां तेजसा आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो भूदिति शेषः॥ ९॥

रथवहनकर्तॄणां हयानामकस्मान्निर्हेतुकमेव दैन्यमागच्छत्। मन इति शेषः॥ १०॥

सुदिने वर्षादिकृतदुर्दिनप्रसक्तिरहिते॥ ११॥ १२॥

तथा निर्गच्छतस्तस्य रक्षसः सह राक्षसैः ॥ १३ ॥
बभूव सुमहान्नादः क्षोभयन्निव सागरम् ।
तेन शब्देन वित्रस्ता वानराणां महाचमूः ॥ १४ ॥
द्रुमशैलप्रहाराणां योद्धुं समुपतिष्ठताम् ।
तेषां युद्धं महारौद्रं संजज्ञे कपिरक्षसाम् ॥ १५ ॥
रामरावणयोरर्थे समभित्यक्तदेहिनः ।
सर्वे ह्यतिबलाः शूराः सर्वे पर्वतसन्निभाः ॥ १६ ॥
हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसया ।
तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगेऽतितरस्विनाम् ॥ १७ ॥
शुश्रुवे सुमहान् कोपादन्योऽन्यमभिगर्जताम् ।
रजश्चारुणवर्णाभ सुभीममभवत् भृशम् ॥ १८ ॥
उद्धूतं हरिरक्षोभिः संरुरोध दिशो दश ।
अन्योऽन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धतपाण्डुना ॥ १९ ॥
संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न रणाजिरे ।

अचिन्त्येत्यार्षम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

समभित्यक्ता देहिन आत्मानो यैस्ते । आत्मरक्षानिरपेक्षा इति यावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

अरुणवर्णाभं धूम्रवर्णस्य वस्तुन आभा यस्मिंस्तत् । अरुणशब्दो धूम्रपर्य्यायोऽपि ॥ १८ ॥

कौशेयोद्धतपाण्डुना उद्धतकौशेयवदीषत्पाण्डुरवर्णेन ॥ १९ ॥

न ध्वजो न पताका वा चर्म वा तुरगोऽपि वा ॥ २० ॥
आयुधं स्यन्दनो वापि ददृशे तेन रेणुना।
शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावताम् ॥ २१ ॥
श्रूयते तुमुलो युद्धे न रूपाणि चकाशिरे।
हरीनेव सुसंरुष्टा हरयो जघ्नु राहवे ॥ २२ ॥
राक्षसा राक्षसांश्चापि निजघ्नुस्तिमिरे तदा।
ते परांश्च विनिघ्नन्तः स्वांश्च वानरराक्षसाः ॥ २३ ॥
रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनाम्।
ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं ह्यपगतं रजः ॥ २४ ॥
शरीरशवसङ्कीर्णा बभूव च वसुन्धरा।
द्रुमशक्तिगदाप्रासैः शिलापरिघतोमरैः ॥ २५ ॥
राक्षसा हरयस्तूर्णं जघ्नुरन्योऽन्यमोजसा।
बाहुभिः परिघाकारैर्युध्यन्तः पर्वतोपमान् ॥ २६ ॥
हरयो भीमकर्माणो राक्षसान् जघ्नुराहवे।
राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाः प्रासतोमरपाणयः ॥ २७ ॥
कपीन्निजघ्निरे तत्र शस्त्रैः परमदारुणैः।

भूतानि कपिरक्षोलक्षणप्राणिनः ॥ २० ॥
आयुधादि न ददृश इत्यन्वयः ॥ २१ ॥
शब्द एव श्रूयते। न च रूपाणि चकाशिरे। सुसंरुष्टाः सुतरां सम्यक् क्रुद्धाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अकम्पनः सुसंक्रुद्धो राक्षसानाञ्चमूपतिः ॥ २८ ॥
संहर्षयति तान् सर्वान् राक्षसान् भीमविक्रमान् ।
हरयस्त्वपि रक्षांसि महाद्रुममहाश्मभिः ॥ २९ ॥
विदारयन्त्यभिक्रम्य शस्त्राण्याच्छिद्य वीर्य्यतः ।
एतस्मिन्नन्तरे वीरा हरयः कुमुदो नलः ॥ ३० ॥
मैन्दश्च परमक्रुद्धश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ।
ते तु वृक्षैर्महावीरा राक्षसानाञ्चमूमुखे ॥ ३१ ॥
कदनं सुमहच्चक्रुर्लीलया हरिपुङ्गवाः ।
ममन्थू राक्षसान् सर्वे नानाप्रहरणैर्भृशम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

शरीरशवसङ्कीर्णा शवरूपैः शरीरैः सङ्कीर्णा ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥

संहर्षयति समहर्षयत् ॥ २९ ॥

शस्त्राण्याच्छिद्य वानराः । परहस्तादिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नानाप्रहरणैर्भृशमित्यत्र सर्गावच्छेदः प्रमादादिति कतकः ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः।

तद्दृष्ट्वा सुमहत्कर्म कृतं वानरसत्तमैः।
क्रोधमाहारयामास युधि तीव्रमकम्पनः॥ १॥
क्रोधमूर्च्छितरूपस्तु धुन्वन् परमकार्मुकम्।
दृष्ट्वा तु कर्म शत्रूणां सारथिं वाक्यमब्रवीत्॥ २॥
तत्रैव तावत्त्वरितो रथं प्रापय सारथे!।
एते च बलिनो घ्नन्ति सुबहून् राक्षसान् रणे॥ ३॥
एते च बलवन्तो वा भीमकोपाश्च वानराः।
द्रुमशैलप्रहरणास्तिष्ठन्ति प्रमुखे मम॥ ४॥
एतान्निहन्तुमिच्छामि समरश्लाघिनो ह्यहम्।
एतैः प्रमथितं सर्वं रक्षसां दृश्यते बलम्॥ ५॥
ततः प्रचलिताश्वेन रथेन रथिनां वरः।
हरीनभ्यपतद्दूराच्छरजालैरकम्पनः॥ ६॥

तदिति॥ १॥ २॥ ३॥

एते चेत्यस्य यत्रेत्यादिः। बलवन्तो वा। वा शब्दो वै शब्दस्यार्थे॥ ४॥

न स्थातुं वानराः शेकुः किं पुनर्योद्धुमाहवे।
अकम्पनशरैर्भग्नाः सर्वएवाभिदुद्रुवुः ॥ ७ ॥
तान् मृत्युवशमापन्नानकम्पनशरानुगान्।
समीक्ष्य हनुमान् ज्ञातीनुपतस्थे महाबलः ॥ ८ ॥
तं महाप्लवगं दृष्ट्वा सर्वे ते प्लवगर्षभाः।
समेत्य समरे वीराः सहिताः पर्य्यवारयन् ॥ ९ ॥
व्यवस्थितं हनूमन्तं ते दृष्ट्वा प्लवगर्षभाः।
बभूवुर्बलवन्तो हि बलवन्तमुपाश्रिताः ॥ १० ॥
अकम्पनस्तु शैलाभं हनूमन्तमवस्थितम्।
महेन्द्र इव धाराभिः शरैरभिववर्ष ह ॥ ११ ॥
अचिन्तयित्वा बाणौघान् शरीरे पातितान् कपिः।
अकम्पनवधार्थाय मनो दध्रे महाबलः ॥ १२ ॥
स प्रहस्य महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः।
अभिदुद्राव तद्रक्षः कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥
तस्याथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा।
बभूव रूपं दुर्द्धर्षं दीप्तस्येव विभावसोः ॥ १४ ॥

एतान्निहन्तुमिच्छामि प्रथमतः खसेनारक्षणार्थं ततः परबलं हनिष्यामीति शेषः। तदेवाह,—एतैरिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

ज्ञातीन् कुमुदनलादीन् उपतस्थे। खस्थानादिति शेषः ॥ ८ ॥

ते प्लवगर्षभाः कुमुदादयः ॥ ९ ॥

आत्मानं त्वप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः।
शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥
गृहीत्वा सुमहाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः।
स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्य्यवान् ॥ १६ ॥
ततस्तमभिदुद्राव राक्षसेन्द्रमकम्पनम्।
पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरन्दरः ॥ १७ ॥
अकम्पनस्तु तद्दृष्ट्वा गिरिशृङ्गं समुद्यतम्।
दूरादेव महाबाणैरर्द्धचन्द्रैरदारयत् ॥ १८ ॥
तं पर्वताग्रमाकाशे रक्षोबाणविदारितम्।
विकीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
सोऽश्वकर्णं समासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः।
तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितम् ॥ २० ॥
तं गृहीत्वा महास्कन्धं सोऽश्वकर्णं महाद्युतिः।
प्रगृह्य परया प्रीत्या भ्रामयामास भूतले ॥ २१ ॥

ते बलवन्तो बभूवुर्यतो बलवन्तमुपाश्रिताः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अप्रहरणम् आयुधहीनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

पुरा हीति प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥

तद्दृष्ट्वा हनूमन्मुक्तं शैलशृङ्गम् ॥ १८ ॥

तं तदित्यर्थः। क्रोधमूर्च्छितोऽभूदिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रधावन्नुरुवेगेन बभञ्ज तरसा द्रुमान् ।
हनूमान् परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयन् महीम् ॥ २२ ॥
गजांश्च सगजारोहान् सरथान् रथिनस्तथा ।
जघान हनुमान् भीमान् राक्षसांश्च पदातिगान् ॥ २३ ॥
तमन्तकमिव क्रुद्धं सद्रुमं प्राणहारिणम् ।
हनूमन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसा विप्रदुद्रुवुः ॥ २४ ॥
तमापतन्तं संक्रुद्धं राक्षसानां भयावहम् ।
ददर्शाकम्पनो वीरश्चुक्षोभ च ननाद च ॥ २५ ॥
स चतुर्दशभिर्बाणैर्निशितैर्देहदारणैः ।
निर्बिभेद महावीर्य्यं हनूमन्तमकम्पनः ॥ २६ ॥
स तथा विप्रकीर्णस्तु नाराचैः शितशक्तिभिः ।
हनूमान् ददृशे वीरः प्ररूढ इव सानुमान् ॥ २७ ॥
विरराज महावीर्य्यो महाकायो महाबलः ।
पुष्पिताशोकसङ्काशो विधूम इव पावकः ॥ २८ ॥
ततोऽन्यं वृक्षमुत्पाट्य कृत्वा वेगमनुत्तमम् ।
शिरस्यभिजघानाशु राक्षसेन्द्रमकम्पनम् ॥ २९ ॥
स वृक्षेण हतस्तेन सक्रोधेन महात्मना ।
राक्षसो वानरेन्द्रेण पपात च ममार च ॥ ३० ॥

चरणैः चरणन्यासैः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

तं दृष्ट्वा निहतं भूमौ राक्षसेन्द्रमकम्पनम्।
व्यथिता राक्षसाः सर्वे क्षितिकम्प इव द्रुमाः ॥ ३१ ॥
त्यक्तप्रहरणाः सर्वे राक्षसास्ते पराजिताः।
लङ्कामभिययुस्त्रासाद्वानरैस्तैरभिद्रुताः ॥ ३२ ॥
ते मुक्तकेशाः सम्भ्रान्ता भग्नमानाः पराजिताः।
भयाच्छ्रमजलैरङ्गैः प्रस्रवद्भिर्विदुद्रुवुः ॥ ३३ ॥
अन्योऽन्यं ते प्रमथ्नन्तो विविशुर्नगरं भयात्।
पृष्ठतस्ते तु संमूढाः प्रेक्षमाणा मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥
तेषु लङ्कां प्रविष्टेषु राक्षसेषु महाबलाः।
समेत्य हरयः सर्वे हनूमन्तमपूजयन् ॥ ३५ ॥
सोऽपि प्रहृष्टस्तान् सर्वान् हरीन् सम्प्रत्यपूजयत्।
हनूमान् सत्त्वसम्पन्नो यथार्हमनुकूलतः ॥ ३६ ॥
विनेदुश्च यथा प्राणं हरयो जितकाशिनः।
चकृषुश्च पुनस्तत्र सप्राणानेव राक्षसान् ॥ ३७ ॥

प्ररूढः सानुमानिव। बद्धशराचितशरीरत्वात् प्ररूढवृक्षो गिरिरिव जनैर्दृष्ट इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

क्षितिकम्पे भूकम्पकाले ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्रमजलैः स्वेदजलैः ॥ ३३ ॥

भयादन्योऽन्यं प्रमथन्तः द्वारदेशे सम्मर्दं कुर्वाणाः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

सोऽपि यथार्हं सम्प्रत्यपूजयत् ॥ ३६ ॥

स वीरशोभामभजन् महाकपिः
समेत्य रक्षांसि निहत्य मारुतिः ।
महासुरं भीममित्रनाशनं
विष्णुर्यथैवोरुबलश्चमूमुखे ॥ ३८ ॥

अपूजयन् देवगणास्तदा कपिं
स्वयञ्च रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ।
तथैव सुग्रीवमुखाः प्लवङ्गमा
विभीषणश्चैव महाबलस्तदा ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

यथाप्राणं यावद्बलं सप्राणमेव चक्षुः । प्राणमाशार्थमिति शेषः ॥ ३७ ॥

यथा विष्णुरुरुबलं बलवन्तं महाबलं मधुकैटभादिरूपं हत्वा वीरशोभामभजत्तथैवेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रामादयोऽप्यपूजयन्नित्यनुकर्षः ॥ ३९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

अकम्पनवधं श्रुत्वा क्रुद्धो वै राक्षसेश्वरः ।
किञ्चिद्दीनमुखश्चापि सचिवांस्तानुदैक्षत ॥ १ ॥
स तु ध्यात्वा मुहूर्त्तन्तु मन्त्रिभिः संविचार्य्य च ।
ततस्तु रावणः पूर्वदिवसे राक्षसाधिपः ।
पुरीं परिययौ लङ्कां सर्वान् गुल्मानवेक्षितुम् ॥ २ ॥
तां राक्षसगणैर्गुप्तां गुल्मैर्बहुभिरावृताम् ।
ददर्श नगरीं राजा पताकाध्वजमालिनीम् ॥ ३ ॥
रुद्धान्तु नगरीं दृष्ट्वा रावणो राक्षसेश्वरः ।
उवाचात्महितं काले प्रहस्तं युद्धकोविदम् ॥ ४ ॥
पुरस्योपनिविष्टस्य सहसा पीड़ितस्य ह ।
नान्ययुद्धात् प्रपश्यामि मोक्षं युद्धविशारदाः ॥ ५ ॥

अथ प्रहस्तनिर्गमः । अकम्पनवधमिति ॥ १ ॥
पूर्वदिवसे पूर्वाह्ने । सर्वान् गुल्मान् सेनाव्यूहविशेषान् ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥
पुरस्योपनिविष्टस्य । अतिसमीपनिविष्टप्रचुबलस्येत्यर्थः । अतएव

अहं वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा सेनापतिर्मम।
इन्द्रजित् वा निकुम्भो वा वहेयुर्भारमीदृशम् ॥ ६ ॥
स त्वं बलमतः शीघ्रमादाय परिगृह्य च।
विजयायाभिनिर्य्याहि यत्र सर्वे वनौकसः ॥ ७ ॥
निर्य्याणादेव तूर्णञ्च चलिता हरिवाहिनी।
नर्दतां राक्षसेन्द्राणां श्रुत्वा नादं द्रविष्यति ॥ ८ ॥
चपला ह्यविनीताश्च चलचित्ताश्च वानराः।
न सहिष्यन्ति ते नादं सिंहनादमिव द्विपाः ॥ ९ ॥
विद्रुते च बले तस्मिन् रामः सौमित्रिणा सह।
अवशस्तु निरालम्बः प्रहस्त ! वशमेष्यति ॥ १० ॥
आपत् संशयिता श्रेयो नात्र निःसंशयीकृता।
प्रतिलोमानुलोमं वा यत्तु नो मन्यसे हितम् ॥ ११ ॥

सहसा बलात्कारेण पीड़ितस्य। अन्ययुद्धादन्यकर्तृकयुद्धाद्धेतोर्मोक्ष-मुपरोधमोक्षं न पश्यामि ॥ ५ ॥ ६ ॥

अतः अस्माद्बलात् ॥ ७ ॥

द्रविष्यति पलायिष्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

अवशः वशं प्रभुत्वं तद्रहितः। वशमिच्छाप्रभुत्वयोरिति विश्वः। अतएव निरालम्बः ॥ १० ॥

ननु युद्धे मज्जीवनेऽपि सन्देहात् कथं निरालम्बो वशमेष्यतीत्युच्यते तत्राह,—आपदिति। युद्धे आपत् मृतिः संशयिता सन्देहविषया

रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपतिः ।
राक्षसेन्द्रमुवाचेदमसुरेन्द्रमिवोशना: ॥ १२ ॥
राजन् ! मन्त्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मन्त्रिभिः ।
विवादश्चापि नो वृत्तः समवेक्ष्य परस्परम् ॥ १३ ॥
प्रदानेन तु सीतायाः श्रेयो व्यवसितं मया ।
अप्रदाने पुनर्युद्धं दृष्टमेव तथैव नः ॥ १४ ॥
सोऽहं दानैश्च मानैश्च सततं पूजितस्त्वया ।
सान्त्वैश्च विविधैः काले किं न कुर्यां हितं तव ॥ १५ ॥

श्रेयो विजयस्तु तव न संशयितो न सन्देहविषयः । तवातिबलत्वात् बहुशो दृष्टविजयत्वाच्च । इन्द्रजिद्वत् श्रेयःप्राप्तिरेवोत्कटकोटिका । किञ्च श्रेयो न सन्दिग्धम् । युद्धे जीवने मरणे च श्रेयःसत्त्वात् । जीवने राज्यं मृतावुत्तमलोकः । अतोऽत्र युद्धे प्रवृत्तिरेव निःसंशयी-कृता । यथायुद्धे ध्रुवो मृत्युर्युद्धे जीवितसंशयः । तमेव कालं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिण इत्यादिशास्त्रादिति भावः । मम त्वद्य युद्धमेव हितं प्रतिभाति । प्रकारान्तरमस्ति चेत् ब्रूहीत्याह,—प्रतिलोमे-त्यादि । मनोऽनुकूलं वा भवतु प्रतिकूलं वा यत्तु नोऽहितं मन्यसे तद्वदेति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

कुशलैर्मन्त्रिभिर्विभीषणमाल्यवदादिभिर्यदा मन्त्रितं तदा नः पर-स्परं परस्परमतं समवेक्ष्य विवादोऽनैकमत्यं वृत्तम् ॥ १३ ॥

सीताप्रदानेनैव श्रेय इति च तदा व्यवसितं निश्चितम् । अप्रदाने च युद्धं दृष्टं तथैव न इदानीं प्राप्तम् ॥ १४ ॥

न हि मे जीवितं रक्ष्यं पुत्रदारधनानि च।

त्वं पश्य मां जुहूषन्तं त्वदर्थे जीवितं युधि ॥ १६ ॥

एवमुक्त्वा तु भर्त्तारं रावणं वाहिनीपतिः।

उवाचेदं बलाध्यक्षान् प्रहस्तः पुरतः स्थितान् ॥ १७ ॥

समानयत मे शीघ्रं राक्षसानां महाबलम्।

मद्बाणानान्तु वेगेन हतानान्तु रणाजिरे ॥ १८ ॥

अद्य तृप्यन्तु मांसादाः पक्षिणः काननौकसः।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षा महाबलाः ॥ १९ ॥

बलमुद्योजयामासुस्तस्मिन् राक्षसमन्दिरे।

सा बभूव मुहूर्त्तेन भीमैर्नानाविधायुधैः ॥ २० ॥

लङ्का राक्षसवीरैस्तैर्गजैरिव समाकुला।

हुताशनं तर्पयतां ब्राह्मणांश्च नमस्यताम् ॥ २१ ॥

आज्यगन्धप्रतिवहः सुरभिर्मारुतो ववौ।

स्रजश्च विविधाकारा जगृहुस्त्वभिमन्त्रिताः ॥ २२ ॥

संग्रामसज्जाः संहृष्टा धारयन् राक्षसास्तदा।

अतःपरन्तु यत्त्वामस्माकं युद्धं तदेव मयानुष्ठेयमित्याह,—सोऽहमिति। तव प्रियं न कुर्य्यां किम्। अपि तु कुर्य्यामेव ॥ १५ ॥

युधि जीवितं जुहूषन्तं हातुमिच्छन्तम् ॥ १६ ॥

बलाध्यक्षान् सर्वबलाध्यक्षेण स्वेन बलनियोजनाधिकृतपुरुषानित्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सधनुष्काः कवचिनो वेगादुत्सृज्य राक्षसाः ॥ २३ ॥
रावणं प्रेक्ष्य राजानं प्रहस्तं पर्य्यवारयन् ।
अथामन्त्र्य तु राजानं भेरीमाहत्य भैरवाम् ॥ २४ ॥
आरुरोह रथं युक्तः प्रहस्तः सज्जकल्पितम् ।
हयैर्महाजवैर्युक्तं सम्यक्सूतं सुसंयतम् ॥ २५ ॥
महाजलदनिर्घोषं साक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरम् ।
उरगध्वजदुर्द्धर्षं सुवरूथं स्वपस्करम् ॥ २६ ॥
सुवर्णजालसंयुक्तं प्रहसन्तमिव श्रिया ।
ततस्तं रथमास्थाय रावणार्पितशासनः ॥ २७ ॥
लङ्काया निर्य्ययौ तूर्णं बलेन महताहृतः ।
ततो दुन्दुभिनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ।
वादित्राणाञ्च निनदः पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ २८ ॥
शुश्रुवे शङ्खशब्दश्च प्रयाते वाहिनीपतौ ।
निनदन्तः स्वरान् घोरान् राक्षसा जग्मुरग्रतः ॥ २९ ॥

संग्रामसज्जाः संग्रामाय सन्नद्धाः। धारयन् अधारयन्। अभिमन्त्रितखज इत्यनुकर्षः। उत्सृज्य वाहनानीति शेषः॥ २३ ॥ २४ ॥

सज्जकल्पितं सर्वायुधसमेततया कल्पितम्। सम्यक् समीचिनः सूतो यस्य तम् ॥ २५ ॥

सुवरूथम्। वरूथो रथगुप्तिः। स्वपस्करं शोभनरथाङ्गम्॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥

भीमरूपा महाकायाः प्रहस्तस्य पुरःसराः ।
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः ।
प्रहस्तसचिवा ह्येते निर्य्ययुः परिवार्य्य तम् ॥ ३० ॥
व्यूढेनैव सुघोरेण पूर्वद्वारात् स निर्य्ययौ ।
गजयूथनिकाशेन बलेन महता वृतः ॥ ३१ ॥
सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः ।
प्रहस्तो निर्य्ययौ क्रुद्धः कालान्तकजमोपमः ॥ ३२ ॥
तस्य निर्य्याणघोषेण राक्षसानाञ्च नर्दताम् ।
लङ्कायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ३३ ॥
व्यभ्रमाकाशमाविश्य मांसशोणितभोजनाः ।
मण्डलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति ॥ ३४ ॥
वमन्ति पावकज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे ।
अन्तरिक्षात् पपातोल्का वायुश्च परुषं ववौ ॥ ३५ ॥
अन्योऽन्यमभिसंरब्धा ग्रहाश्च न चकाशिरे ।
मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ॥ ३६ ॥

दुन्दुभिनिर्घोष इत्यादेः शुश्रुवे इत्यनेनान्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तस्य दुर्निमित्तान्याह,—व्यभ्रमित्यादि । मांसशोणितभोजनाः खगा अपसव्यानि मण्डलानि अपगता सव्यभागे विभ्रान्तिर्येषु मण्डलेषु

ववर्षू रुधिरञ्चास्य सिषिचुश्च पुरःसरान्।
केतुमूर्द्धनि गृध्रस्तु विलीनो दक्षिणामुखः॥ ३७॥
नदन्नुभयतः पार्श्वं समग्रां श्रियमाहरत्।
सारथेर्बहुशश्चास्य संग्राममवगाहतः॥ ३८॥
प्रतोदो न्यपतद्धस्तात् सूतस्य हयसादिनः।
निर्याणश्री च या च स्यात् भास्वरा च सुदुर्लभा॥ ३९॥
सा ननाश मुहूर्त्तेन समे च स्खलिता हयाः।
प्रहस्तं तं हि निर्यान्तं प्रख्यातगुणपौरुषम्।
युधि नानाप्रहरणा कपिसेनाऽभ्यवर्त्तत॥ ४०॥
अथ घोषः सुतुमुलो हरीणां समजायत।
वृक्षाणां रुजताञ्चैव गुर्वी वै गृह्णतां शिलाः॥ ४१॥
नदतां राक्षसानाञ्च वानराणाञ्च गर्जताम्।
उभे प्रमुदिते सैन्ये रक्षोगणवनौकसाम्॥ ४२॥

आमगोषु तान्यपसव्यानि प्रदक्षिणानि। गृध्रादीनां प्रदक्षिणमपि दुर्निमित्तमिति कतकः॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥

केतुपरिलीनत्वादिगुणको गृध्रो नदन् शब्दं कुर्वन्नुभयतः पार्श्वं कण्डूयमान इति शेषः। तथा कुर्वन्नस्य समग्रां सम्पूर्णां प्रभां मुखादिशोभां जयश्रियञ्चाहरत्॥ ३७॥

सूतस्य सूतवंशजस्य सारथेः। हयसादिनोऽश्वशिक्षकस्य। प्रतोदः तोत्रम्॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥

वेगितानां समर्थानामन्योऽन्यवधकाङ्क्षिणाम्।
परस्परं ह्वाङ्कयतां निनादः श्रूयते महान् ॥ ४३ ॥
ततः प्रहस्तः कपिराजवाहिनी-
मभिप्रतस्थे विजयाय दुर्मतिः।
विवृद्धवेगाञ्च विवेश तां चमूं
यथा मुमूर्षुः शलभो विभावसुम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

रक्षोगणबलौकसामित्यस्य निनादः श्रूयत इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥
॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं दृष्ट्वा रणकृतोद्यमम् ।
उवाच सस्मितं रामो विभीषणमरिन्दमः ॥ १ ॥
क एष सुमहाकायो बलेन महता वृतः ।
आगच्छति महावेगः किंरूपबलपौरुषः ॥ २ ॥
आचक्ष्व मे महाबाहो वीर्यवन्तं निशाचरम् ।
राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विभीषणः ॥ ३ ॥
एष सेनापतिस्तस्य प्रहस्तो नाम राक्षसः ।
लङ्कायां राक्षसेन्द्रस्य त्रिभागबलसंवृतः ।
वीर्यवानस्त्रविच्छूरः सुप्रख्यातपराक्रमः ॥ ४ ॥
ततः प्रहस्तं निर्यान्तं भीमं भीमपराक्रमम् ।
गर्जन्तं सुमहाकायं राक्षसैरभिसंवृतम् ॥ ५ ॥

तत इति । सस्मितम् एवं सेनया किलास्मान् भीषयतीति स्मितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

लङ्कायामित्यादि । राक्षसेन्द्रसम्बन्धिलङ्कास्थबलस्य तृतीयभागेन संवृत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ददर्श महतीं सेनां वानराणां बलीयसाम् ।
अभिसञ्जातघोषाणां प्रहस्तमभिगर्जताम् ॥ ६ ॥
खड्गशक्त्यृष्टिशूलाश्च बाणानि मुसलानि च ।
गदाश्च परिघाः प्रासा विविधाश्च परश्वधाः ॥ ७ ॥
धनूंषि च विचित्राणि राक्षसानां जयैषिणाम् ।
प्रगृहीतान्यराजन्त वानरानभिधावताम् ॥ ८ ॥
जगृहुः पादपांश्चापि पुष्पितांश्च गिरींस्तथा ।
शिलाश्च विपुला दीर्घा योद्धुकामाः प्लवङ्गमाः ॥ ९ ॥
तेषामन्योन्यमासाद्य संग्रामः सुमहानभूत् ।
बहूनामश्मवृष्टिञ्च शरवृष्टिञ्च वर्षताम् ॥ १० ॥
बहवो राक्षसा युद्धे बहून् वानरपुङ्गवान् ।
वानरा राक्षसांश्चापि निजघ्नुर्बहवो बहून् ॥ ११ ॥
शूलैः प्रमथिताः केचित् केचित्तु परमायुधैः ।
परिघैराहताः केचित् केचिच्छिन्नाः परश्वधैः ॥ १२ ॥

प्रहस्तमभितदभिमुखेन गर्जतां वानराणां महतीं सेनां निर्यान्तं प्रहस्तं ददर्शेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

गिरींस्तथा जगृहुरित्यनुकर्षः । गिरिशृङ्गाणीति यावत् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

परमायुधैश्चक्रैः । चक्रन्तु परमायुधमिति कोशः ॥ १२ ॥

निरुच्छ्वासाः पुनः केचित् पतिता जगतीतले।
विभिन्नहृदयाः केचिदिषुसन्धानसादिताः ॥ १३ ॥
केचिद्द्विधाकृताः खड्गैः स्फुरन्तः पतिता भुवि।
वानरा राक्षसैः शूरैः पार्श्वतश्च विदारिताः ॥ १४ ॥
वानरैश्चापि संक्रुद्धैराक्षसौघाः समन्ततः।
पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च सम्पिष्टा वसुधातले ॥ १५ ॥
वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशम्।
वमन् शोणितमास्येभ्यो विशीर्णवदनेक्षणाः ॥ १६ ॥
आर्त्तस्वनञ्च स्वनतां सिंहनादञ्च नर्दताम्।
बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसामपि ॥ १७ ॥
वानरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः।
विवृत्तवदनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ १८ ॥
नरान्तकः कुम्भहनुर्महानादः समुन्नतः।
एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः ॥ १९ ॥

इषूणां सन्धानं सम्यग्विसर्जनं तेन सादिताः खण्डिताः। सन्धान-सन्धिता इति पाठे इषव एव सन्धाना निबन्धनरज्जवस्तैः सन्धिताः संस्यूता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स्फुरन्तः उच्छलन्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥

वमन् अवमन्। वेमुरिति पाठान्तरम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

तेषां निपततां शीघ्रं निघ्नताश्चापि वानरान्।
द्विविदो गिरिशृङ्गेण जघानैकं नरान्तकम् ॥ २० ॥
दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः सविपुलद्रुमम्।
राक्षसं क्षिप्रहस्तन्तु समुन्नतमपोथयत् ॥ २१ ॥
जाम्बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलाम्।
पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि ॥ २२ ॥
अथ कुम्भहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्य्यवान्।
वृक्षेण महता सद्यः प्राणान् सन्त्याजयद्रणे ॥ २३ ॥
अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमाश्रितः।
चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसाम् ॥ २४ ॥
आवर्त्त इव संयज्ञे सेनयोरुभयोस्तदा।
क्षुभितस्याप्रमेयस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ २५ ॥

वीरमार्गमनुव्रताः वीरमार्गात्परा‌ङ्मुखत्वलक्षणास्समनुव्रता अनुगताः। अभीतवत् अभीतार्हाणि ॥ १८ ॥ १९ ॥

तेषामिति। निर्धारणे षष्ठी ॥ २० ॥

समुन्नतं तदाख्यम्। अपोथयत् हतवान् ॥ २१ ॥

महानादस्य तदाख्यस्य ॥ २२ ॥

तारेणासाद्य सम्बध्य। युयुधे इति शेषः। ततः स तारस्तस्य कुम्भहनोर्महता वृक्षेण प्राणान् सन्त्याजयत् समत्याजयत् ॥ २३ ॥

तत्कर्म क्षणादेव सचिवचतुष्टयमारणकर्म ॥ २४ ॥

महता हि शरौघेण राक्षसो रणदुर्मदः ।
अर्दयामास संक्रुद्धो वानरान् परमाहवे ॥ २६ ॥
वानराणां शरीरैस्तु राक्षसानाञ्च मेदिनी ।
बभूवातिचिता घोरैः पर्वतैरिव संवृता ॥ २७ ॥
सा मही रुधिरौघेण प्रच्छन्ना सम्प्रकाशते ।
सञ्छन्ना माधवे मासि पलाशैरिव पुष्पितैः ॥ २८ ॥
हतवीरौघवप्रान्तु भग्नायुधमहाद्रुमाम् ।
शोणितौघमहातोयां यमसागरगामिनीम् ॥ २९ ॥
यकृत्प्लीहमहापङ्कां विनिकीर्णान्त्रशैवलाम् ।
भिन्नकायशिरोमीनामङ्गावयवशाड्वलाम् ॥ ३० ॥
गृध्रहंसवराकीर्णां कङ्कसारससेविताम् ।
मेदःफेनसमाकीर्णामार्त्तस्तनितनिःस्वनाम् ॥ ३१ ॥
तां कापुरुषदुस्तारां युद्धभूमिमयीं नदीम् ।
नदीमिव घनापाये हंससारससेविताम् ॥ ३२ ॥

उभयोः सेनयोरितस्ततो भ्रमणेनावर्त्त इव संयत्ते । क्षुभितस्य सागरस्य निःस्वन इव निःस्वनश्च यत्ते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

युद्धभूमिं नदीत्वेन वर्णयति । हतेत्यादि । वप्रं तटम् । यम एव सागरस्तद्गामिनीम् ॥ २९ ॥

यकृत्प्लीहानौ हृदयदक्षिणभागस्थमांसविशेषौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

राक्षसाः कपिमुख्यास्ते तेरुस्तां दुस्तरां नदीम्।
यथा पद्मरजोध्वस्तां नलिनीं गजयूथपाः॥ ३३॥
ततः सृजन्तं बाणौघान् प्रहस्तं स्यन्दने स्थितम्।
ददर्श तरसा नीलो विधमन्तं प्लवङ्गमान्॥ ३४॥
उद्धूत इव वायुः खे महदभ्रबलं बलात्।
समीक्ष्याभिद्रुतं युद्धे प्रहस्तो वाहिनीपतिः॥ ३५॥
रथेनादित्यवर्णेन नीलमेवाभिदुद्रुवे।
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठो विकृष्य परमाहवे॥ ३६॥
नीलाय व्यसृजद्बाणान् प्रहस्तो वाहिनीपतिः।
ते प्राप्य विशिखा नीलं विनिर्भिद्य समाहिताः॥ ३७॥
महीं जग्मुर्महावेगा रोषिता इव पन्नगाः।
नीलः शरैरभिहतो निशितैर्ज्वलनोपमैः॥ ३८॥
स तं परमदुर्धर्षमापतन्तं महाकपिः।
प्रहस्तं ताड़यामास वृक्षमुत्पाट्य वीर्य्यवान्॥ ३८॥
स तेनाभिहतः क्रुद्धो नदन् राक्षसपुङ्गवः।
ववर्ष शरवर्षाणि प्लवङ्गानां चमूपतौ॥ ४०॥

युद्धभूमिमयीं तद्रूपां नदीं प्रवर्त्तयित्वा घनापाये हंसादिसेवितां नदीमिव तां ते तेरुः॥ ३२॥
पद्मरजोयुतां यथा गजयूथपास्तेरुस्तथेत्यर्थः॥ ३३॥
तत उद्यमानगुणं प्रहस्तं नीलो ददर्श॥ ३४॥

तस्य बाणगणानेव राक्षसस्य दुरात्मनः।
अपारयन् वारयितुं प्रत्यगृह्णान्निमीलितः।
यथैव गोवृषो वर्षं शारदं शीघ्रमागतम् ॥ ४१ ॥
एवमेव प्रहस्तस्य शरवर्षान् दुरासदान्।
निमीलिताक्षः सहसा नीलः सेहे दुरासदान् ॥ ४२ ॥
रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान्।
प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य महाबलः ॥ ४३ ॥
ततो रोषपरीतात्मा धनुस्तस्य दुरात्मनः।
बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ॥ ४४ ॥
विधनुः स कृतस्तेन प्रहस्तो वाहिनीपतिः।
प्रगृह्य मुसलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ॥ ४५ ॥
तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तरस्विनौ।
स्थितौ क्षतजसिक्ताङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ॥ ४६ ॥

वाहिनीपतिः प्रहस्तः खे उद्भूतो वायुर्महदभ्रबलमिव बलवदभ्रमिव युद्धेऽभिद्रुतं स्वं प्रत्याभिमुख्येनागच्छन्तं नीलं समीक्ष्य तं नीलमेवाभिदुद्रुवे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अपारयन् वारयितुमशक्तः सन्। शारदं वर्षम्। गोवृषस्य शरत्काले प्राबल्यं कालस्वभावात्। वर्षस्य त्वन्यथा। तत एव। तेन नातिक्लेशकरस्तस्य शरवर्ष इति सूचितम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरम् ।
सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ॥ ४७ ॥
विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्त्तिनौ ।
काङ्क्षमाणौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोरिव ॥ ४८ ॥
आजघान तदा नीलं ललाटे मुसलेन सः ।
प्रहस्तः परमायत्तस्ततः सुस्राव शोणितम् ॥ ४९ ॥
ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य च महातरुम् ।
प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो विससर्ज महाकपिः ॥ ५० ॥
तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुसलं महत् ।
अभिदुद्राव बलिनं बलान्नीलं प्लवङ्गमम् ।
तमुग्रवेगं संरब्धमापतन्तं महाकपिः ॥ ५१ ॥
ततः समीक्ष्य जग्राह महावेगो महाशिलाम् ।
तस्य युद्धाभिकामस्य मृधे मुसलयोधिनः ॥ ५२ ॥
प्रहस्तस्य शिलां नीलो मूर्ध्नि तूर्णमपातयत् ।
नीलेन कपिमुख्येन विमुक्ता महती शिला ।
बिभेद बहुधा घोरा प्रहस्तस्य शिरस्तदा ॥ ५३ ॥

सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभीराक्षसानामप्यतिदंष्ट्राप्राबल्यम् ॥ ४७ ॥
विक्रान्तविजयौ प्राप्तप्रायविजयौ ॥ ४८ ॥
परमायत्तः परमोद्युक्तः ॥ ४९ ॥ ५० ॥
अचिन्त्य अचिन्तयित्वा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

स गतासुर्गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः ।
पपात सहसा भूमौ छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ५४ ॥
विभिन्नशिरसस्तस्य बहु सुस्राव शोणितम् ।
शरीरादपि सुस्राव गिरेः प्रस्रवणो यथा ॥ ५५ ॥
हते प्रहस्ते नीलेन तदकम्प्यं महाबलम् ।
राक्षसानामहृष्टानां लङ्कामभिजगाम ह ॥ ५६ ॥
न शेकुः समवस्थातुं निहते वाहिनीपतौ ।
सेतुबन्धं समासाद्य विशीर्णं सलिलं यथा ॥ ५७ ॥
हते तस्मिंश्चमूमुख्ये राक्षसास्ते निरुद्यमाः ।
रक्षःपतिगृहं गत्वा ध्यानमूकत्वमागताः ।
प्राप्ताः शोकार्णवं तीव्रं विसंज्ञा इव तेऽभवन् ॥ ५८ ॥
ततस्तु नीलो विजयी महाबलः
प्रशस्यमानः सुकृतेन कर्मणा ।

तूर्णं मुसलप्रहारात् पूर्वमेवेत्यर्थः। प्रहस्तस्य शिरो बहुधा विभेद ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

विभिन्नशिरसो गिरेः प्रस्रवणो निर्झरः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विशीर्णं भग्नं सेतुबन्धमित्यन्वयः ॥ ५७ ॥

ध्यानमूकत्वम्। ध्यानेन देवताध्यानेन ये मूका मौनिनस्तेषां भावस्तत्त्वम्। भयदुःखमोहैः किमपि वक्तुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः। तदेवाह,— प्राप्ता इति ॥ ५८ ॥

समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन
प्रहृष्टरूपस्तु बभूव यूथपः ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

सलक्ष्मणेन रामेण समेत्य प्रशस्यमानोऽतएव प्रहृष्टरूपोऽति-प्रहृष्टः। प्रशंसायां रूपम् ॥ ५९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

तस्मिन् हते राक्षससैन्यपाले
प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ।
भीमायुधं सागरवेगतुल्यं
विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यम् ॥ १ ॥
गत्वा तु रक्षोधिपतेः शशंसुः
सेनापतिं पावकसूनुशस्तम् ।
तच्चापि तेषां वचनं निशम्य
रक्षोऽधिपः क्रोधवशं जगाम ॥ २ ॥
संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य
क्रोधार्दितः शोकपरीतचेताः ।
उवाच तान् राक्षसयूथमुख्यान्
इन्द्रो यथा निर्जरयूथमुख्यान् ॥ ३ ॥
नावज्ञा रिपवे कार्य्या यैरिन्द्रबलसादनः ।

तस्मिन्निति । प्रहस्ते इत्यर्थः । प्लवङ्गमानामृषभेण नीलेन ॥ १ ॥
पावकसूनुशस्तं नीलेन हतम् ॥ २ ॥
निर्जराः देवाः ॥ ३ ॥

सूदितः सैन्यपालो मे सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ४ ॥
सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् ।
स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्भुतम् ॥ ५ ॥
अद्य तद्वानरानीकं रामञ्च सहलक्ष्मणम् ।
निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ॥ ६ ॥

स एवमुक्त्वा ज्वलनप्रकाशं
रथं तुरङ्गोत्तमराजियुक्तम् ।
प्रकाशमानं वपुषा ज्वलन्तं
समारुरोहामरराजशत्रुः ॥ ७ ॥
स शङ्खभेरीपणवप्रणादै-
रास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः ।
पुण्यैः स्तवैश्चापि सुपूज्यमान-
स्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ॥ ८ ॥

रिपवे रिपुभ्यः । तेषु रिपुषु अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवं रूपा न कार्य्या । यैरिन्द्रबलसादनो मे सैन्यपालो वानररूपैः सूदितः ॥ ४ ॥

अविचारयन् रिपुबलं तृणीकुर्वन् । रणशीर्षं रणमूर्द्धानम् । युद्धभूमिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तुरङ्गोत्तमराजियुक्तम् । अनेन बङ्कश्वयुक्तत्वं रथस्योक्तम् । वपुषा ज्वलन्तम् । अतएव स्वभासा प्रकाशमानम् ॥ ७ ॥

स शैलजीमूतनिकाशरूपै-
र्मांसाशनैः पावकदीप्तनेत्रैः।
बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो
भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः॥ ९॥
ततो नगर्याः सहसा महौजा
निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम्।
महार्णवाभ्रस्तनितं ददर्श
समुद्यतं पादपशैलहस्तम्॥ १०॥
तद्राक्षसानीकमतिप्रचण्ड-
मालोक्य रामो भुजगेन्द्रबाहुः।
विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठ-
मुवाच सेनानुगतः पृथुश्रीः॥ ११॥
नानापताकाध्वजछत्रजुष्टं
प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टम्।
कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टं
सैन्यं महेन्द्रोपमनागजुष्टम्॥ १२॥

आस्फोटितानि भुजास्फालनानि। क्ष्वेड़ितानि स्वशौर्य्यप्रकाशक-शब्दाः। आस्फोटितादीन्यत्र सैनिकानाम्॥ ८॥ ९॥

महार्णवस्य अभ्रस्य महामेघस्येव च स्तनितं यस्य तत्॥ १०॥

सेनयानुगतः सेनानुगतः॥ ११॥

ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं
विभीषणः शक्रसमानवीर्य्यः ।
शशंस रामस्य बलप्रवेकं
महात्मनां राक्षसपुङ्गवानाम् ॥ १३ ॥

योऽसौ गजस्कन्धगतो महात्मा
नवोदिताकोंपमताम्रवक्त्रः ।
सङ्कम्पयन्नागशिरोऽभ्युपैति
ह्यकम्पनं त्वेनमवेहि राजन् ! ॥ १४ ॥

योऽसौ रथस्थो मृगराजकेतु-
र्धुन्वन् धनुः शक्रधनुःप्रकाशम् ।
करीव भात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः
स इन्द्रजिन्नाम वरप्रधानः ॥ १५ ॥

ध्वजकृत्ते तुगभाव आर्षः। महेन्द्रोपमनागजुष्टं महेन्द्रपर्वतसदृश-गजयुक्तम्। अभीरुभीरक्षोभिर्जुष्टम् ॥ १२ ॥

बलप्रवेकं बलश्रेष्ठम् ॥ १३ ॥

महात्मा महादेहः। अयमकम्पनः पूर्वहतादन्य इति बोध्यम्। स्वशरीरभारात् स्वारूढनागस्य शिरः सङ्कम्पयन्नेति ॥ १४ ॥

उग्रा विवृत्ता दंष्ट्रा यस्य सः। तथा वरेण ब्रह्मदत्तवरेण प्रधानो राक्षसश्रेष्ठः ॥ १५ ॥

यश्चैष विन्ध्यास्तमहेन्द्रकल्पो
धन्वी रथस्थोऽतिरथोऽतिवीरः।
विस्फारयंश्चापमतुल्यमानं
नाम्नातिकायोऽतिविवृद्धकायः॥ १६॥
योऽसौ नवार्कोदिततामृचक्षु-
रारुह्य घण्टानिनदप्रणादम्।
गजं खरं गर्जति वै महात्मा
महोदरो नाम स एष वीरः॥ १७॥
योऽसौ हयं काञ्चनचित्रभाण्ड-
मारुह्य सन्ध्याभ्रगिरिप्रकाशः।
प्रासं समुद्यम्य मरीचिनद्धं
पिशाच एषोऽशनितुल्यवेगः॥ १८॥
यश्चैष शूलं निशितं प्रगृह्य
विद्युत्प्रभं किङ्करवज्रवेगम्।

विन्ध्याचलास्ताचलमहेन्द्रपर्वतकल्पः शरीरेण। अतुल्यमानमनुपम-प्रमाणम्॥ १६॥

घण्टानिनदैः प्रणादो यस्य तं खरं क्रूरं गजमारुह्य गर्जति॥ १७॥

भाण्डमश्वाभरणम्। काञ्चनानि चित्रभाण्डानि यस्य तमश्वम्। पिशाचनामा॥ १८॥

वृषेन्द्रमास्थाय शशिप्रकाश-
मायाति योऽसौ त्रिशिरा यशस्वी ॥ १९ ॥
असौ च जीमूतनिकाशरूपः
कुम्भः पृथुव्यूढसुजातवक्षाः।
समाहितः पन्नगराजकेतु-
र्विस्फारयन् याति धनुर्विधुन्वन् ॥ २० ॥
यश्चैष जाम्बूनदवज्रजुष्टं
दीप्तं सधूमं परिघं प्रगृह्य।
आयाति रक्षोबलकेतुभूतो
योऽसौ निकुम्भोऽद्भुतवीरकर्मा ॥ २१ ॥
यश्चैष चापासिशरौघजुष्टं
पताकिनं पावकदीप्तरूपम्।
रथं समास्थाय विभात्युदग्रो
नरान्तकोऽसौ नगशृङ्गयोधी ॥ २२ ॥

किङ्करभूतो वक्षवेगो यस्मिंस्तम्। त्रिशिरा अत्रापि कश्चित् त्रिशिराः ॥ १९ ॥

कुम्भस्तन्नामा ॥ २० ॥

जाम्बूनदवज्रजुष्टं जाम्बूनदेन वज्रैर्हीरकादिरत्नैर्युक्तम्। अतएव दीप्तम्। सधूमं नीलमणिकान्त्या सधूममिव ॥ २१ ॥

यश्चैष नानाविधघोररूपै-
र्व्याघ्रोष्ट्रनागेन्द्रमृगाश्ववक्त्रैः ।
भूतैर्वृतो भाति विवृत्तनेत्रै-
र्योऽसौ सुराणामपि दर्पहन्ता ॥ २३ ॥
यच्चैतदिन्दुप्रतिमं विभाति-
च्छत्रं सितं सूक्ष्मशलाकमग्र्यम् ।
अत्रैव रक्षोधिपतिर्महात्मा
भूतैर्वृतो रुद्र इवावभाति ॥ २४ ॥
असौ किरीटी चलकुण्डलास्यो
नगेन्द्रविन्ध्योपमभीमकायः ।
महेन्द्रवैवस्वतदर्पहन्ता
रक्षोधिपः सूर्य्य इवावभाति ॥ २५ ॥
प्रत्युवाच ततो रामो विभीषणमरिन्दमः ।

पावकवद्दीप्तं रूपं यस्य तम् । नगभृङ्गयोधी । प्रतियोद्धृभावात् भुजकण्डूनिवृत्त्यर्थमिति भावः ॥ २२ ॥

योऽसौ कोऽसौ तत्राह,—यः सुराणामपि दर्पहा रावण इति शेषः । भूतैर्भूतगणैः ॥ २३ ॥

क्वासौ तत्राह,—यत्रेति । यत्र देशे इन्दुप्रतिमत्वादिगुणकं छत्रं भाति अत्रैव रक्षोधिपतिः । भूतैर्भूतगणैः ॥ २४ ॥

अहो दीप्तमहातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २६ ॥
आदित्य इव दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिभिर्भाति रावणः ।
न व्यक्तं लक्षये ह्यस्य रूपं तेजःसमावृतम् ॥ २७ ॥
देवदानववीराणां वपुर्नैवंविधं भवेत् ।
यादृशं राक्षसेन्द्रस्य वपुरेतद्विराजते ॥ २८ ॥
सर्वे पर्वतसङ्काशाः सर्वे पर्वतयोधिनः ।
सर्वे दीप्तायुधधरा योधास्तस्य महात्मनः ॥ २९ ॥
विभाति रक्षोराजोऽसौ प्रदीप्तैर्भीमदर्शनैः ।
भूतैः परिवृतैस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवान्तकः ॥ ३० ॥
दिष्ट्यायमद्य पापात्मा मम दृष्टिपथं गतः ।
अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि सीताहरणसम्भवम् ॥ ३१ ॥
एवमुक्त्वा ततो रामो धनुरादाय वीर्य्यवान् ।
लक्ष्मणानुचरस्तस्थौ समुद्धृत्य शरोत्तमम् ॥ ३२ ॥

ततः स रक्षोऽधिपतिर्महात्मा
रक्षांसि तान्याह महाबलानि ।

नगेन्द्रो यो विन्ध्यस्तद्वद्भीमः कायो यस्य सः ॥ २५ ॥ २६ ॥

न व्यक्तं लक्षये इत्यत्र हेतुः । तेजःसमावृतमिति । रूपं सुश्लावयवसंस्थानम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

देहवद्भिः प्रशस्तदेहैः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

द्वारेषु चर्य्यागृहगोपुरेषु
सुनिर्वृतास्तिष्ठत निर्विशङ्काः ॥ ३३ ॥
इहागतं मां सहितं भवद्भि-
र्वनौकसश्छिद्रमिदं विदित्वा ।
शून्यां पुरीं दुष्प्रसहां प्रमथ्य
प्रधर्षयेयुः सहसा समेताः ॥ ३४ ॥
विसर्जयित्वा सचिवांस्ततस्तान्
गतेषु रक्षःसु यथानियोगम् ।
व्यदारयद्वानरसागरौघं
महाझषःपूर्णमिवार्णवौघम् ॥ ३५ ॥
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य
दीप्तेषुचापं युधि राक्षसेन्द्रम् ।
महत् समुत्पाट्य महीधराग्रं
दुद्राव रक्षोऽधिपतिं हरीशः ॥ ३६ ॥

द्वारेषु लङ्कायाश्चतुर्ष्वपि द्वारेषु । चर्य्या महामार्गाः । गृहं मूलायतनम् । तस्य गोपुराणि बहिर्द्वारप्रासादाः । सुनिर्वृताः सुखिनः । निर्विशङ्का निर्भयाः ॥ ३३ ॥

इदं छिद्रं रणभूमौ सपरिवारस्यागमनरूपम् ॥ ३४ ॥

अर्णवौघं समुद्रजलसमूहम् ॥ ३५ ॥

तच्छैलशृङ्गं बहुवृक्षसानुं
प्रगृह्य चिक्षेप निशाचराय।
तमापतन्तं सहसा समीक्ष्य
चिच्छेद बाणैस्तपनीयपुङ्खैः ॥ ३७ ॥
तस्मिन् प्रवृद्धोत्तमसानुवृक्षे
शृङ्गे विदीर्णे पतिते पृथिव्याम्।
महाहिकल्पं शरमन्तकाभं
समादधे राक्षसलोकनाथः ॥ ३८ ॥
स तं गृहीत्वाऽनिलतुल्यवेगं
सविस्फुलिङ्गज्वलनप्रकाशम्।
बाणं महेन्द्राशनितुल्यवेगं
चिक्षेप सुग्रीववधाय रुष्टः ॥ ३९ ॥
स सायको रावणबाहुमुक्तः
शक्राशनिस्पर्शवपुःप्रकाशम्।
सुग्रीवमासाद्य बिभेद वेगा-
द्गुहेरिता क्रौञ्चमिवोग्रशक्तिः ॥ ४० ॥

दीप्ता इषवश्चापश्च यस्य तम् ॥ ३६ ॥
शृङ्गशब्दोऽर्धर्चादिः पुंस्यपि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स सायकार्त्तो विपरीतचेताः
कूजन् पृथिव्यां निपपात वीरः ।
तं वीच्य भूमौ पतितं विसंज्ञं
नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ४१ ॥
ततो गवाचो गवयः सुषेण-
स्त्वथर्षभो ज्योतिमुखो नलश्च ।
शैलान् समुत्पाव्य विवृद्धकायाः
प्रदुद्रुवुस्तं प्रति राचसेन्द्रम् ॥ ४२ ॥
तेषां प्रहारान् स चकार मोघान्
रचोऽधिपो बाणशतैः शिताग्रैः ।
तान् वानरेन्द्रानपि बाणजालै-
र्बिभेद जाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ ४३ ॥
ततस्तु तद्वानरसैन्यमुग्रं
प्रच्छादयामास स बाणजालैः ।
ते वध्यमाना: पतिताश्च वीरा
नानद्यमाना भयशल्यविद्धाः ।

शक्राशनिस्पर्शवच्छरीरः। सुग्रीवमासाद्य प्राप्य अर्थात्तमेव। गुहैरितोग्रशक्तिः क्रौञ्चमिव ॥ ४० ॥

विपरीतचेताः अचेता इति यावत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

शाखामृगा रावणसायकार्त्ता
जग्मुः शरण्यं शरणं स्म रामं ॥ ४४ ॥
ततो महात्मा स धनुर्धनुष्मा-
नादाय रामः सहसा जगाम ।
तं लक्ष्मणः प्राञ्जलिरभ्युपेत्य
उवाच रामं परमार्थयुक्तम् ॥ ४५ ॥
काममार्य्य ! सुपर्य्याप्तो वधायास्य दुरात्मनः ।
विधमिष्याम्यहञ्चैतमनुजानीहि मां विभो ! ॥ ४६ ॥
तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ।
गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण ! संयुगे ॥ ४७ ॥
रावणो हि महावीर्य्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ।
त्रैलोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः ॥ ४८ ॥
तस्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय ।
चक्षुषा धनुषात्मानं गोपायस्व समाहितः ॥ ४९ ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा सम्परिष्वज्य पूज्य च ।

भयमेव शल्यं तेन विद्धाः । शरण्यं रामं शरणं जग्मुः ॥ ४४ ॥
धनुष्मान् प्रशस्तधनुष्कः सः धनुरादायेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥
पर्य्याप्तोऽहमिति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
त्रैलोक्येनापि । तदर्त्तिदेवादिसमूहैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अभिवाद्य च रामाय ययौ सौमित्रिराहवे ॥ ५० ॥

स रावणं वारणहस्तबाहु
दर्दर्श भीमोद्यतदीप्तचापम्।
प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालै-
स्तान् वानरान् भिन्नविकीर्णदेहान् ॥ ५१ ॥

तमालोक्य महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः
निवार्य्य शरजालानि विदुद्राव स रावणम् ॥ ५२ ॥
रथं तस्य समासाद्य बाहुमुद्यम्य दक्षिणम्।
त्रासयन् रावणं धीमान् हनूमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ ५३ ॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः।
अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयम् ॥ ५४ ॥
एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः।
विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानं चिरोषितम् ॥ ५५ ॥
श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः।
संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५६ ॥

छिद्राणि प्रहारावसरान्। स्वच्छिद्राणि चेत्यस्य गोपायेति शेषः। चक्षुषा स्वच्छिद्रञ्च लक्षय सम्यगवलोकय। ततो धनुषा अनुर्व्यापारे-णात्मानं रक्ष ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

पञ्चशाखः पञ्चाङ्गुलियुक्तः। तव देहे चिरोषितं भूतात्मानं तव देहाद्विधमिष्यति अपहरिष्यति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

क्षिप्रं प्रहर निःशङ्कं स्थिरां कीर्त्तिमवाप्नुहि।
ततस्त्वां ज्ञातविक्रान्तं नाशयिष्यामि वानर! ॥ ५७ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोऽब्रवीत्।
प्रहतं हि मया पूर्वमक्षं तव सुतं स्मर ॥ ५८ ॥
एवमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः।
आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्य्यवान्।
स तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः ॥ ५९ ॥
स्थितो मुहूर्त्तं तेजस्वी स्थैर्य्यं कृत्वा महामतिः।
आजघान च संक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषम् ॥ ६० ॥
ततः स तेनाभिहतो वानरेण महात्मना।
दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ ६१ ॥
संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताड़ितम्।

कीर्त्तिं हनूमानपि रावणं प्रहृतवानित्येवं रूपां कीर्त्तिम्। ज्ञातविक्रान्तं ज्ञातपराक्रमम् ॥ ५७ ॥

रावणस्य वच इति। ज्ञातविक्रमं नाशयिष्यामीत्येवं रूपम्। पूर्वं मया प्रहृतमक्षं तन्नामानं सुतं स्मर। मत्पराक्रमज्ञानायेति शेषः। पूर्वमेव ज्ञातत्वादिदानीं किमपि मद्विक्रमविषये ज्ञातव्यं नास्तीति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

समाधूतः कम्पितः। भूमिचले भूमिकम्पे ॥ ६१ ॥

ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुरैः॥ ६२॥
अथाश्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत्।
साधु वानर! वीर्य्येण श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः॥ ६३॥
रावणेनैव मुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत्।
धिगस्तु मम वीर्य्यस्य यत्त्वं जीवसि रावण!॥ ६४॥
सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे! किं विकत्थसे।
ततस्त्वां मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम्॥ ६५॥
ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य प्रजज्वले।
संरक्तनयनो यत्नात् मुष्टिमावृत्य दक्षिणम्।
पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्य्यवान्॥ ६६॥
हनूमान् वक्षसि व्यूढे सञ्चचाल पुनः पुनः।
विह्वलन्तं तदा दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम्॥ ६७॥
रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं प्रति समभ्यगात्।
राक्षसानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान्॥ ६८॥
पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्माभिभेदनैः।

तथा ताड़ितं विसंज्ञतापर्य्यन्तताड़नदुःखवन्तम्। नेदुः सन्तोषादिति शेषः॥ ६२॥ ६३॥

विर्य्यस्य धिक्। वीर्य्यं धिगित्यर्थः। यत्त्वं जीवसि। मत्तस्ताड़ितोऽपीत्यर्थः॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥

शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिम् ॥ ६९ ॥
स शरौघसमायस्तो नीलो हरिचमूपतिः ।
करेणैकेन शैलाग्रं रक्षोऽधिपतयेऽसृजत् ॥ ७० ॥
हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ।
विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ॥ ७१ ॥
नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरम् ।
अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनम् ॥ ७२ ॥
रावणोऽथ महातेजास्तं शृङ्गं सप्तभिः शरैः ।
आजघान सुतीक्ष्णाग्रैस्तद्विशीर्णं पपात ह ॥ ७३ ॥
तद्विशीर्णं गिरेः शृङ्गं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः ।
कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन परवीरहा ॥ ७४ ॥
सोऽश्वकर्णद्रुमान् शालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् ।
अन्यांश्च विविधान् वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे ॥ ७५ ॥
स तान् वृक्षान् समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः ।

व्यूढेऽतिविशाले वक्षसि । हतो हनूमान् सञ्चचाल ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

रक्षोऽधिपतयेऽसृजत् । तत्प्रहारं दत्तवानित्यर्थः । समायस्तः खेदितः ॥ ७० ॥

समाश्वस्तः नीलेन सह युद्धकाले प्राप्तसमाश्वासः । पुनर्युद्धेप्सु-

अभ्यवर्षच्च घोरेण शरवर्षेण पावकिम् ॥ ७६ ॥
अभिसृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाबलः ।
ह्रस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ॥ ७७ ॥
पावकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितम् ।
जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च ॥ ७८ ॥
ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिम् ।
लक्ष्मणोऽथ हनूमांश्च रामश्चापि सुविस्मिताः ॥ ७९ ॥
रावणोऽपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः ।
अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतम् ॥ ८० ॥
ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ।
नीललाघवसम्भ्रान्तं दृष्ट्वा रावणमाहवे ॥ ८१ ॥

नीलेन सह युद्धाय संसक्तं रावणं विप्रेक्षमाणो रावणं प्रति अन्येन युध्यमानस्याभिधावनमयुक्तमितीदं वचोऽब्रवीत् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

ध्वजाग्रादिषु तं दृष्ट्वेति शेषः। रावणकिरीटे स्थितेर्युद्धे केनापि दुष्करत्वाल्लक्ष्मणादयस्त्रयोऽपि विस्मिताः ॥ ७९ ॥

न केवलं स्वपक्ष्या एवापि तु शत्रू रावणोऽपीत्याह,—रावणोऽपीति ॥ ८० ॥

नीललाघवसम्भ्रान्तं रावणं दृष्ट्वा लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषया अतएव हृष्टाः प्लवङ्गमाश्चुक्रुशुः ॥ ८१ ॥

वानराणाञ्च नादेन संरब्धो रावणस्तदा ।
सम्भ्रमाविष्टहृदयो न किञ्चित् प्रत्यपद्यत ॥ ८२ ॥
आग्नेयेनापि संयुक्तं गृहीत्वा रावणः शरम् ।
ध्वजशीर्षस्थितं नीलमुदैक्षत निशाचरः ॥ ८३ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः ।
कपे ! लाघवयुक्तोऽसि मायया परया सह ॥ ८४ ॥
जीवितं खलु रक्षस्व यदि शक्तोऽसि वानर ! ।
तानि तान्यात्मरूपाणि सृजसि त्वमनेकशः ॥ ८५ ॥
•तथापि त्वां मया मुक्तः सायकोऽस्त्रप्रयोजितः ।
जीवितं परिरक्षन्तं जीवितात् भ्रंशयिष्यति ॥ ८६ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहू रावणो राक्षसेश्वरः ।
सन्धाय बाणमस्त्रेण चमूपतिमताड़यत् ॥ ८७ ॥
सोऽस्त्रमुक्तेन बाणेन नीलो वक्षसि ताड़ितः ।
निर्दह्यमानः सहसा स पपात महीतले ॥ ८८ ॥

संरब्धः क्रुद्धः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

मायया वञ्चनया ॥ ८४ ॥

आत्मरूपाणि आत्मयोग्यानि स्वपराक्रमोचितानि तानि कर्माणि यद्यपि सृजसि ॥ ८५ ॥

• तथापि मया मुक्तोऽस्त्रप्रयोजितोऽयं सायकस्त्वां जीवितात् भ्रंशयिष्यति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तान् प्रेक्षमाणः सहसा निकृत्ता-
न्निकृत्तभोगानिव पन्नगेन्द्रान्।
लङ्केश्वरः क्रोधवशं जगाम
ससर्ज चान्यान्निशितान् पृषत्कान् ॥ ९८ ॥
स बाणवर्षन्तु ववर्ष तीव्रं
रामानुजः कार्मुकसम्प्रयुक्तम्।
क्षुरार्द्धचन्द्रोत्तमकर्णभल्लैः
शरांश्च चिच्छेद न चुक्षुभे च ॥ ९९ ॥
स बाणजालान्यपि तानि तानि
मोघानि पश्यंस्त्रिदशारिराजः।
विसिस्मिये लक्ष्मणलाघवेन
पुनश्च बाणान्निशितान्मुमोच ॥ १०० ॥
स लक्ष्मणश्चापि शितान् शिताग्रान्
महेन्द्रतुल्योऽशनिभीमवेगान्।
सन्धाय चापे ज्वलनप्रकाशान्
ससर्ज रक्षोऽधिपतेर्वधाय ॥ १०१ ॥

जानामीति। चौर्य्यसीताहरणेनैवेति भावः। मोघविकत्थनेन व्यर्थात्मश्लाघनेन ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥

स रामानुजो रावणोपरि बाणवर्षं ववर्ष। तदीयान् शरांश्च क्षु-

स तान् प्रचिच्छेद हि राक्षसेन्द्रः
शिताञ् शरान् लक्ष्मणमाजघान ।
शरेण कालाग्निसमप्रभेण
स्वयम्भुदत्तेन ललाटदेशे ॥ १०२ ॥
स लक्ष्मणो रावणसायकार्त्त-
श्चचाल चापं शिथिलं प्रगृह्य ।
पुनश्च संज्ञां प्रतिलभ्य कृच्छ्रा-
च्चिच्छेद चापं त्रिदशेन्द्रशत्रोः ॥ १०३ ॥
निकृत्तचापं त्रिभिराजघान
बाणैस्तदा दाशरथिः शिताग्रैः ।
स सायकार्त्तो विचचाल राजा
कृच्छ्राच्च संज्ञां पुनराससाद ॥ १०४ ॥
स कृत्तचापः शरताड़ितश्च
मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः ।
जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः
स्वयम्भुदत्तां युधि देवशत्रुः ॥ १०५ ॥

रादिभिश्चिच्छेद न चुक्षुभे च । चान्न स्वस्थानतश्चचाल ॥ ९९ ॥ १०० ॥
०॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥
मेदार्द्रगात्र इति सन्धिरार्षः । अथ रावणः प्राणान्तापदं प्राप्तः

स तां सधूमानलसन्निकाशां
विचासनीं संयति वानराणाम्।
चिक्षेप शक्तिं तरसा ज्वलन्तीं
सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ॥ १०६ ॥
तामापतन्तीं भरतानुजोऽस्त्रै-
र्जघान बाणैश्च हुताग्निकल्पैः।
तथापि सा तस्य विवेश शक्ति-
र्भुजान्तरं दाशरथेर्विशालम् ॥ १०७ ॥
स शक्तिमान् शक्तिसमाहतः सन्
जज्वाल भूमौ स रघुप्रवीरः।
तं विह्वलन्तं सहसाभ्युपेत्य
जग्राह राजा तरसा भुजाभ्याम् ॥ १०८ ॥

प्रकारान्तरेण जीवननिर्वाहमसम्भाव्य ब्रह्मदत्ताममोघां शक्तिं जग्राहे-त्याह,—जग्राहेति ॥ १०५ ॥

सधूमानलसन्निकाशां सधूमानलसदृशीम्। राक्षसराष्ट्रनाथो रावणः ॥ १०६ ॥

तथापि सेति। ब्राह्मत्वेनामोघत्वादित्यर्थः ॥ १०७ ॥

शक्तिमानपि महाबलवानपि शक्तिसमाहतः सन् जज्वाल। पपा-तेति पाठान्तरम्। विह्वलन्तं विकलं भवन्तं राजा रावणस्तरसा बलेन लक्ष्मणं भुजाभ्यां जग्राह। इन्द्रजिद्बद्धयोरपि पुनरुत्थानदर्शनादि-

हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः ।
शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्त्तुं न शक्यो भरतानुजः ॥ १०९ ॥
शक्त्या ब्राह्म्या तु सौमित्रिस्ताडितोऽपि स्तनान्तरे ।
विष्णोरमीमांस्यं भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् ॥ ११० ॥
ततो दानवदर्पघ्नं सौमित्रिं देवकण्टकः ।
तं पीड़यित्वा बाहुभ्यां न प्रभुर्लङ्घने भवेत् ॥ १११ ॥

दानीमपि पुनरुज्जीवनभयेन गृहीत्वा समुद्रे प्रक्षेपणीयस्तत्र गते रामोऽसहायो नङ्क्ष्यत्येवेत्याशयेनायमारम्भः ॥ १०८ ॥

न चोद्धर्त्तुमशक्तोदित्याह,—हिमवानिति । येन रावणेन सुरासुरैः सहिता हिमवदादयोऽपि भुजाभ्यामुद्धर्त्तुं शक्यमभूत्तेन भरतानुजः संख्ये उद्धर्त्तुं शक्यो नाभूत् ॥ १०९ ॥

कुतस्तत्राह,—शक्त्येति । अमोघया ब्रह्मदत्तया । स्तनान्तरे आहतः सौमित्रिर्विष्णोरमीमांस्यं निःसंशयविष्णुभागत्ववन्तमियत्तया चिन्तयितुमशक्यं वा विष्णोर्भागमात्मानं प्रत्यनुस्मरत् अन्वस्मरत् । न हि स्वीयं स्वं चिन्तनीयत्वाशयेन ब्रह्मशक्तिमूलापत्त्याणार्थं भगवत्तेजोंश एवाहमस्मीति ध्यातवान् । नटवदङ्गीकृतमनुष्यत्वस्येतरेषां दृढ़प्रतीत्यर्थं परं न सर्वदा तथा ध्यानम् । एवञ्च ब्रह्मभावनया लक्ष्मणेन स्वशरीरस्य गरीयस्त्वमापादितमित्युक्तं भवति ॥ ११० ॥

तत इति । तथानुसन्धानमहिमत इत्यर्थः । अथानन्तरमुच्यमानविशेषणमेनं सौमित्रिं बाहुभ्यां पीड़यित्वा । लङ्घने चालनेऽपि न प्रभुरभवत् न समर्थोऽभवत् । किं पुनरुद्धरणे इति भावः ॥ १११ ॥

ततः क्रुद्धो वायुसुतो रावणं समभिद्रवत्।
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ११२ ॥
तेन मुष्टिप्रहारेण रावणो राक्षसेश्वरः।
जानुभ्यामगमद्भूमौ चचाल च पपात च ॥ ११३ ॥
आस्यैश्च नेत्रैः श्रवणैः पपात रुधिरं बहु।
विघूर्णमानो निश्चेष्टो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ११४ ॥
विसंज्ञो मूर्च्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभत्।
विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥ ११५ ॥
ऋषयो वानराश्चैव नेदुर्देवाश्च सासुराः।
हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥ ११६ ॥
आनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तम्।

ततः सौमित्रिरक्षणात् क्रुद्धो वायुसुत इत्यर्थः ॥ ११२ ॥

जानुभ्यां रथपृष्ठरूपायां भूमौ अगमत्। एवं भूमौ पपात। चचाल चलितसंज्ञोऽभूदित्यर्थः ॥ ११३ ॥

आस्यैरिति बहुत्वं दशाननत्वात्। अस्येति शेषः। यतो रुधिरं पपात अतो विघूर्णमान इत्यादि ॥ ११४ ॥

विसंज्ञो गतचेतनः मूर्च्छितः स्वविषयग्रहणाशक्तश्रोत्रादिकरणग्रामः। न च स्थानमवस्थितिस्थानं समालभत् ज्ञातवान् ॥ ११५ ॥

नेदुः सन्तोषादिति शेषः। सासुराः। रावणस्य देववदसुरेष्वपि लोकापकारकत्वेन तेषामपि वैरित्वात् ॥ ११६ ॥

वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ।
शत्रूणामप्यकम्प्योऽपि लघुत्वमगमत्कपेः ॥ ११७ ॥
तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि निर्जितम् ।
रावणस्य रथे तस्मिन् स्थानं पुनरुपागमत् ॥ ११८ ॥
रावणोऽपि महातेजाः प्राप्य संज्ञां महाहवे ।
आददे निशितान् बाणान् जग्राह च महद्धनुः ॥ ११९ ॥
आश्वस्तश्च विशल्यश्च लक्ष्मणः शत्रुसूदनः ।
विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानं प्रत्यनुस्मरन् ॥ १२० ॥

राघवाभ्याशमानयदित्युक्तम्। कथमेवं सुग्रहत्वं लक्ष्मणस्येत्यत्राह,— वायुसूनोरिति । सुहृत्त्वेन सखित्वेन परमभक्त्या च लक्ष्मणः शत्रूणाम-प्रकम्प्योऽपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत् । शत्रूणामित्यनेन लक्ष्मणोद्धरण-समये रावणस्यानुचरैः साहाय्यं कृतमिति गम्यते । इदञ्च भक्तमात्र-सुग्रहत्वं भगवतो भगवदवताराणाञ्च स्वभावसिद्धमेवेति बोध्यम् । एवञ्च रामलक्ष्मणयोरज्ञानशक्तिमत्त्वतात्पर्य्यतया भासमानानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणमात्रपराणीति बोध्यम् । तदुक्तं भागवते । मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोऽन्यथा-स्यूरमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्येति । मर्त्यशिक्षणं तत्फलकमित्यर्थः । आत्मनि ईश्वरस्येत्यनेन लाघवगौरवप्राप्त्योर-विरोध उक्तः ॥ ११७ ॥

तं समुत्सृज्य । कृतार्थत्वेन स्थानात्तत् समुत्सर्गः । स्थानं स्थितिम् ॥
॥ ११८ ॥ ११९ ॥

निपातितमहावीरां वानराणां महाचमूम्।
राघवस्तु रणे दृष्ट्वा रावणं समभिद्रवत्॥ १२१॥
अथैनमनुसंक्रम्य हनमान् वाक्यमब्रवीत्।
मम पृष्ठं समारुह्य राक्षसं शास्तुमर्हसि॥ १२२॥
विष्णुर्यथा गरुत्मन्तमारुह्यामरवैरिणम्।
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं वायुपुत्रेण भाषितम्॥ १२३॥
अथारुरोह सहसा हनूमन्तं महाकपिम्।
रथस्थं रावणं संख्ये ददर्श मनुजाधिपः॥ १२४॥
तमालोक्य महातेजाः प्रदुद्राव स रावणम्।
वैरोचनमिव क्रुद्धो विष्णुरभ्युद्यतायुधः॥ १२५॥
ज्याशब्दमकरोत्तीव्रं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम्।
गिरा गम्भीरया रामो राक्षसेन्द्रमुवाच ह॥ १२६॥
तिष्ठ तिष्ठ मम त्वं हि कृत्वा विप्रियमीदृशम्।
क्व नु राक्षसशार्दूल! गत्वा मोक्षमवाप्स्यसि॥ १२७॥
यदीन्द्रवैवस्वतभास्करान् वा
स्वयम्भुवैश्वानरशङ्करान् वा।

पुनर्विष्णोर्भागमात्मानं स्मरन्नाश्वस्तः प्राप्ताश्वासेन्द्रियग्रामः। विशल्योनीरुक्सर्वगात्र आसीदिति शेषः॥ २०॥

समभिद्रवच्छीघ्रमभ्यद्रवत्॥ १२१॥ १२२॥ १२३॥ १२४॥

दुद्राव शीघ्रमगमत्॥ १२५॥ १२६॥

गमिष्यसि त्वं दशधा दिशो वा
तथापि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥ १२८ ॥
यस्त्वेष शक्त्या निहतस्त्वयाद्य
गच्छन् विषादं सहसाभ्युपेत्य ।
स एष रक्षोगणराज ! मृत्युः
सपुत्रपौत्रस्य तवाद्य युद्धे ॥ १२९ ॥
एतेन चात्यद्भुतदर्शनानि
शरैर्जनस्थानकृतालयानि ।
चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि
रक्षःसहस्राणि निषूदितानि ॥ १३० ॥
राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेन्द्रो महाबलः ।

क्व गत्वेति योजना । न क्वापीत्यर्थः ॥ १२७ ॥

तदेवाह,—यदीति । यद्यपीन्द्रादीन् शरणं गमिष्यसि । दशधा दिशो दशप्रकारा दिशो वा तदन्तान् वा अद्य गमिष्यसि तथापि तत्र गतोऽपि मे मत्तो न विमोक्ष्यसे । दश वा दिशो वा इति पाठे दशापि दिश इत्यर्थः । वा शब्दोऽप्यर्थे ॥ १२८ ॥

एवं परमक्रोधे हेतुमाह,—य इति । अद्य त्वया युद्धं गच्छन्नसौ लक्ष्मणस्त्वया शक्त्या निहतस्ताड़ितः सन् सहसा विषादं गतोऽतोऽभ्युपेत्य प्रतिज्ञाय स एषोऽहं तद्दुःखशान्तये सपुत्रपौत्रस्य ते संख्ये मृत्युर्भविष्यामीति शेषः ॥ १२९ ॥

वायुपुत्रं महावेगं वहन्तं राघवं रणे ॥ १३१ ॥
रोषेण महताविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
आजघान शरैर्दीप्तैः कालानलशिखोपमैः ॥ १३२ ॥
राक्षसेनाहते तस्य ताड़ितस्यापि सायकैः ।
स्वभावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोऽभ्यवर्द्धत ॥ १३३ ॥
ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणम् ।
दृष्ट्वा प्लवगशार्दूलं क्रोधस्य वशमेयिवान् ॥ १३४ ॥

तस्याभिसंक्रम्य रथं सचक्रं
साश्वध्वजच्छत्रमहापताकम् ।
ससारथिं साशनिशूलखड्गं
रामः प्रचिच्छेद शितैः शराग्रैः ॥ १३५ ॥
अथेन्द्रशत्रुं तरसा जघान
बाणेन वज्राशनिसन्निभेन ।
भुजान्तरे व्यूढ़सुजातरूपे
वज्रेण मेरुं भगवानिवेन्द्रः ॥ १३६ ॥

एतेन मया तावकानि रक्षांसि निषूदितानि ॥ १३० ॥ १३१ ॥
॥ १३२ ॥

भूयस्तेजः शौर्य्यं विरुद्धमभूत् ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

अभिसंक्रम्य संयुक्तो भूत्वा ॥ १३५ ॥

यो वज्रपाताशनिसन्निपाता-
न्न चुक्षुभे नापि चचाल राजा ।
स रामबाणाभिहतो भृशार्त्त-
श्चचाल चापञ्च मुमोच वीरः ॥ १२७ ॥
तं विह्वलन्तं प्रसमीक्ष्य रामः
समाददे दीप्तमथार्द्धचन्द्रम् ।
तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं
चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महात्मा ॥ १२८ ॥
तन्निर्विषाशीविषसन्निकाशं
शान्तार्चिषं सूर्य्यमिवाप्रकाशम् ।
गतश्रियं कृत्तकिरीटकूट-
मुवाच रामो युधि राक्षसेन्द्रम् ॥ १२९ ॥
कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं
हतप्रवीरस्य कृतस्त्वयाहम् ।
तस्मात् परिश्रान्त इति व्यवस्य

व्यूढं विशालम् । सुजातरूपं राजार्हमहाभरणचन्दनादिभिः प्रशस्ताकारं तस्मिन् ॥ १२६ ॥

वज्रपातस्याशनिसन्निपातस्येति समाहारैकवत् ॥ १२७ ॥ १२८ ॥

न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ॥ १४० ॥

प्रयाहि जानामि रणार्दितस्त्वं
प्रविश्य रात्रिञ्चरराज ! लङ्काम् ।
आश्वस्य निर्य्याहि रथी सधन्वी
तदा बलं प्रेच्यसि मे रथस्थः ॥ १४१ ॥

स एवमुक्तो हृतदर्पहर्षो
निकृत्तचापः सहताश्वसूतः ।
शरार्दितो भग्नमहाकिरीटो
विवेश लङ्कां सहसा स राजा ॥ १४२ ॥

तस्मिन् प्रविष्टे रजनीचरेन्द्रे
महाबले दानवदेवशत्रौ ।
हरीन् विशल्यान् सह लक्ष्मणेन
चकार रामः परमाहवाग्रे ॥ १४३ ॥

तस्मिन् प्रभग्ने त्रिदशेन्द्रशत्रौ
सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ।

किरीटकूटं किरीटसमूहम् ॥ १३९ ॥

हताः प्रवीरा यस्य तथा तस्मात् युद्धधर्मज्ञानात्। व्यवस्य ज्ञात्वा ॥ १४० ॥

ससागराः सर्वं महोरगाश्च
तथैव भूम्यम्बुचराः प्रहृष्टाः ॥ १४४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

इतो रणात् प्रयाहीति योजना । जानामि अनुजानामि । प्रेक्ष्यसि प्रेक्षिष्यसि ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः।

स प्रविश्य पुरीं लङ्कां रामबाणभयार्दितः।
भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥
मातङ्ग इव सिंहेन गरुडेनेव पन्नगः।
अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना ॥ २ ॥
ब्रह्मदण्डप्रतीकानां विद्युच्चलितवर्चसाम्।
स्मरन् राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ॥ ३ ॥
स काञ्चनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनम्।
विप्रेक्षमाणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
सर्वं तत् खलु मे मोघं तत्तप्तं परमं तपः।
यत् समानो महेन्द्रेण मानुषेण विनिर्जितः ॥ ५ ॥
इदं तत् ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितम्।

स इति ॥ १ ॥ २ ॥

ब्रह्मदण्डो युगान्तसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुः। यद्वा। ब्रह्मास्त्रम्। अमोघत्वेन साम्यम् राघवबाणानामिति कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥ ४ ॥

महेन्द्रेण समान इति यत् तदपि मोघं निरर्थकम्। तत्र हेतुः मानुषेणेति ॥ ५ ॥

मानुषेभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ॥ ६ ॥
देवदानवगन्धर्वैर्यक्षराक्षसपन्नगैः ।
अवध्यत्वं मया प्रोक्तं मनुषेभ्यो न याचितम् ॥ ७ ॥
तमिमं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ।
इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन यत् पुरा ॥ ८ ॥
उत्पत्स्यति हि मद्वंशे पुरुषो राक्षसाधम ! ।
यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिम् ॥ ९ ॥
निहनिष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते ! ।
शप्तोऽहं वेदवत्या च यथा सा धर्षिता पुरा ॥ १० ॥
सेयं सीता महाभागा जाता जनकनन्दिनी ।
उमा नन्दीश्वरश्चापि रम्भा वरुणकन्यका ॥ ११ ॥

मनुषेभ्यस्तव भयमिति यदुक्तं तद्घोरं वाक्यं तदर्थो मामुपस्थितम् । तत्तथा सम्पत्स्यते चेति शेषः ॥ ६ ॥

ननु भगवता तथा भयोपदेशः कुतस्तत्राह,—देवेत्यादि । यस्मान् मनुष्येभ्यो न याचितं तस्मात्तेभ्यो भयं जानीहीत्युक्तमित्यन्वयः ॥ ७ ॥

यो मानुषो भयहेतुस्तस्मात्तमिमं दशरथात्मजमेव मन्ये । तत्रेदृशनिश्चये हेतुमाह,—इक्ष्वाकुकुलेत्यादि ॥ ८ ॥

कुलाधम स्वकुलाधम राक्षसकुलाधमेति यावत् । इतीति शेषः । शप्तोऽहमित्युभयान्वयि । वेदवत्या च शप्त इत्यन्वयः । शापहेतुमाह,—यथा यतः । सा धर्षिता ॥ ९ ॥ १० ॥

यथोक्तास्तन्मया प्राप्तं न मिथ्या ऋषिभाषितम्।
एतदेव समागम्य यत्नं कर्त्तुमिहार्हथ ॥ १२ ॥
राक्षसाश्चापि तिष्ठन्तु चर्य्या गोपुरमूर्द्धसु।
स चाप्रतिमगाम्भीर्य्यो देवदानवदर्पहा ॥ १३ ॥
ब्रह्मशापाभिभूतस्तु कुम्भकर्णो विबोध्यताम्।

सेयं वेदवत्येव जनकनन्दिनीत्यर्थः। भयकारणं शापान्तरमाह,—उमेति ॥ ११ ॥

यथोक्तामन्नाशनिमित्तं शापं यथोक्तवन्तस्तदद्य मया प्राप्तम्। यदूचुस्तन्मयेति पाठान्तरम्। तत्रोमाशापः कैलासशिखरचालनवेलायां रावणस्य स्त्रीनिमित्तं मरणमित्येवंरूप इत्याहुः। नन्दीश्वरशापस्तु। यस्माद्वानरमूर्त्तिं मां दृष्ट्वा राक्षसदुर्मते। मौर्ख्यान्मामवजानीषे परिहासञ्च मुञ्चसि। तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता मद्वीर्य्यसमतेजसः। उत्पत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानरा इति। रम्भेत्यनेन रम्भानिमित्तनलकूबरशाप उच्यते। यदा त्वकामां कामार्त्तो धर्षयिष्यसि योषितम्। मूर्द्धा ते सप्तधा रक्षः शकलीभविता तदेति। वरुणकन्यका पुञ्जिकस्थला। तन्निमित्तश्च ब्रह्मशापः स्त्रीधर्षणे मरणरूपः। तदुक्तस्यावश्यप्राप्तौ हेतुर्न मिथ्येति। ऋषिपदेन तपोयुक्ता उच्यन्ते। एतदेवोक्तं मद्भयनिमित्तं समागम्य ज्ञात्वा यत्नमित्यादि। भयस्य निश्चितत्वान्निवृत्तियत्नं कुरुतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ यत्नो योऽस्माभिः कार्य्यस्तत्राह,—राक्षसा इति। चर्य्या। गोपुरे व्याख्याते। अप्रतिमगाम्भीर्य्योऽनुपमगाम्भीर्य्यः ॥ १३ ॥

समरे जितमात्मानं प्रहस्तञ्च निषूदितम् ॥ १४ ॥
ज्ञात्वा रक्षो भीमबलमादिदेश महाबलः ।
द्वारेषु यत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यताम् ॥ १५ ॥
निद्रावशसमाविष्टः कुम्भकर्णो विबोध्यताम् ।
सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कामोपहतचेतनः ॥ १६ ॥
नव सप्त दशाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षसः ।
मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनि ॥ १७ ॥

कुम्भकर्णविबोधनाशयं कविराह,—समरे इति। आत्मानं पराजितं प्रहस्तञ्च निषूदितम् ॥ १४ ॥

ज्ञात्वा एवं स्वस्य बलक्षये सहायार्हं भीमबलं रक्षः कुम्भकर्णं ज्ञात्वा भीमं बलमादिदेशेत्यादृत्यान्वयः। कुम्भकर्णबोधनार्थमिति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

एतदुत्तरं स हि संख्ये इत्येव श्लोक इति कतकस्वरसः। क्वचित्तु सार्द्धश्लोकद्वयमधिकं पठ्यते। द्वारेष्वित्यादि। नव सप्तदशाष्टौ च मासान् स्वपिति राक्षस इति। इदं निद्रायामनियमपरं वाक्यम्। शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यत इति तु षण्मासादर्वाक् न कदापि जागरणम्। तदुत्तरमपि तदेकाहमेवेति जागरण एव कालनियमपरं न तु शयने नियमपरम्। स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेवममेप्सितमिति तद्वरप्रार्थनस्योत्तरे वक्ष्यमाणत्वात्। तत्रैव रामं प्रत्यगस्त्यवाक्याच्च। तत्र निद्रां समाविष्टः कुम्भकर्णो महाबलः। बहून्यब्दसहस्राणि शयानो न च बुध्यत इति। केचित्तु नव सप्त षोडश।

स हि संख्ये महाबाहुः ककुदं सर्वरक्षसाम्।
वानरान् राजपुत्रौ च क्षिप्रमेव हनिष्यति॥ १८ ॥
एष केतुः परं संख्ये मुख्यो वै सर्वरक्षसाम्।
कुम्भकर्णः सदा शेते मूढो ग्राम्यसुखे रतः॥ १९ ॥
रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेऽस्मिन् सुदारुणे।
भविष्यति न मे शोकः कुम्भकर्णे विबोधिते॥ २० ॥
किं करिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि।
ईदृशे व्यसने घोरे यो न साह्याय कल्पते॥ २१ ॥
ते तु तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः।
जग्मुः परमसम्भ्रान्ताः कुम्भकर्णनिवेशनम्॥ २२ ॥

तन्मध्ये दशानामष्टौ त्यागेऽवशिष्टषण्मासान् स्वपितीत्यर्थ इत्याहुः। तथा एतदुत्तरं मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनीत्यर्द्धं पठ्यते तत् यच्च तस्य हतो युद्धप्रारम्भदिनात् प्राप्ताने नवमेऽहनीति व्याख्यानं तदसङ्गतमेव। अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महाबलेत्यनेन षण्मासादधिकत्वस्य साम्प्रतनिद्रायां प्रतीतेः। अहः शब्दो लक्षणयामासपरो वा। एतच्चाग्रे स्फुटीकरिष्यते॥ १७॥

उक्तमेवाभिप्रायं रावण आह,—स हीति। सर्वरक्षसां ककुदं श्रेष्ठम्। नित्यनपुंसकं ककुदमिति। तेन स महाबाहुरित्यनेन सामानाधिकरण्यमविरुद्धम्॥ १८॥

परं केतुः अतिप्रकाशवीर्य्य इत्यर्थः॥ १९॥ २०॥

ते रावणसमादिष्टा मांसशोणितभोजनाः।
गन्धं माल्यं महद्भक्ष्यमादाय सहसा ययुः॥ २३॥
तां प्रविश्य महाद्वारां सर्वतो योजनायताम्।
कुम्भकर्णगुहां रम्यां पुष्पगन्धप्रवाहिनीम्॥ २४॥
कुम्भकर्णस्य निःश्वासादवधूता महाबलाः।
प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात् प्रविविशुर्गुहाम्॥ २५॥
तां प्रविश्य गुहां रम्यां रत्नकाञ्चनकुट्टिमाम्।
ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्राः शयानं भीमविक्रमम्॥ २६॥
ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्वतम्।
कुम्भकर्णं महानिद्रं समिताः प्रत्यबोधयन्॥ २७॥
ऊर्द्ध्वलोमाञ्चिततनुं श्वसन्तमिव पन्नगम्।
भ्रामयन्तं विनिःश्वासैः शयानं भीमविक्रमम्॥ २८॥
भीमनासापुटन्तन्तु पातालविपुलाननम्।

ननु त्वद्दुःखनाशसमर्थस्यापि कथमुद्बोधनमुचितं भवेत्तत्राह,—किं करिष्यामीति। व्यसने दुःखे॥ २१॥ २२॥ २३॥

सर्वतः प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोत्तरतश्चेत्यर्थः। कुम्भकर्णगुहां पातालवद्देवनिर्मितं भूबिलमित्यर्थः॥ २४॥

प्रतिष्ठमानाः परिहृत्य गच्छन्तः॥ २५॥

रत्नकाञ्चनकुट्टिमां रत्नकाञ्चननिबद्धभूतलयुक्ताम्॥ २६॥ २७॥

शयने न्यस्तसर्वाङ्गं मेदोरुधिरगन्धिनम् ॥ २९ ॥
काञ्चनाङ्गदनद्धाङ्गं किरीटेनार्कवर्चसम्।
ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्रं कुम्भकर्णमरिन्दमम् ॥ ३० ॥
ततश्चक्रुर्महात्मानः कुम्भकर्णस्य चाग्रतः।
भूतानां मेरुसङ्काशं राशिं परमतर्पणम् ॥ ३१ ॥
मृगाणां महिषाणाञ्च वराहाणाञ्च सञ्चयान्।
चक्रुर्नैर्ऋतशार्दूला राशिमन्नस्य चाद्भुतम् ॥ ३२ ॥
ततः शोणितकुम्भांश्च मांसानि विविधानि च।
पुरस्तात् कुम्भकर्णस्य चक्रुस्त्रिदशशात्रवः ॥ ३३ ॥
लिलिपुश्च परार्घ्येण चन्दनेन परन्तपम्।
दिव्यैराश्वासयामासुर्माल्यैर्गन्धैश्च गन्धिभिः ॥ ३४ ॥
धूपगन्धांश्च ससृजुस्तुष्टुवुश्च परन्तपम्।
जलदा इव चानेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ॥ ३५ ॥
शङ्खांश्च पूरयामासुः शशाङ्कसदृशप्रभान्।
तुमुलं युगपच्चापि विनेदुश्चाप्यमर्षिताः ॥ ३६ ॥

ऊर्द्धलोमाञ्चिततनुम् ऊर्द्धलोमयुक्तशरीरम्। भ्रामयन्तं परिवर्त्तयन्तं जनानिति शेषः॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अथ क्रमेण मन्दमध्यतीव्रानुपायानाह,—लिलिपुरिति। लेपनञ्चक्रुः। आश्वासयामासुः आपयामासुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

नेदुरास्फोटयामासुश्चिक्षिपुस्ते निशाचराः।
कुम्भकर्णविबोधार्थञ्चक्रुस्ते विपुलं स्वरम् ॥ ३७ ॥

स शङ्खभेरीपणवप्रणादं
सास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादम्।
दिशो द्रवन्तस्त्रिदिवं किरन्तः
श्रुत्वा विहङ्गाः सहसा निपेतुः ॥ ३८ ॥

यदा भृशार्त्तैर्निनदैर्महात्मा
न कुम्भकर्णो बुबुधे प्रसुप्तः।
ततो भुशुण्डीमुसलानि सर्वे
रक्षोगणास्ते जगृहुर्गदाश्च ॥ ३९ ॥

तं शैलशृङ्गैर्मुसलैर्गदाभि-
र्वक्षःस्थले मुद्गरमुष्टिभिश्च।
सुखप्रसुप्तं भुवि कुम्भकर्णं
रक्षांस्युदग्राणि तदा निजघ्नुः ॥ ४० ॥

तस्य निःश्वासवातेन कुम्भकर्णस्य रक्षसः।
राक्षसाः कुम्भकर्णस्य स्थातुं शेकुर्न चाग्रतः ॥ ४१ ॥

नेदुरिति। चिक्षिपुः हस्तैस्तच्छरीरस्य प्रबोधनाय चक्रुः ॥ ३७ ॥
त्रिदिवं व्योम। किरन्तः उद्गच्छन्तः ॥ ३८ ॥
भुशुण्डीः मुद्गरविशेषान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

ततः परिहिता गाढं राक्षसा भीमविक्रमाः ।
मृदङ्गपणवान् भेरीः शङ्खकुम्भगणांस्तथा ॥ ४२ ॥
दश राक्षससाहस्रं युगपत् पर्य्यवारयन् ।
नीलाञ्जनचयाकारन्ते तु तं प्रत्यबोधयन् ॥ ४३ ॥
अभिघ्नन्तो नदन्तश्च न च सम्बुबुधे तदा ।
यदा चैनं न शेकुस्ते प्रतिबोधयितुं तदा ॥ ४४ ॥
ततो गुरुतरं यत्नं दारुणं समुपाक्रमन् ।
अश्वानुष्ट्रान् खरान्नागान् जघ्नुर्दण्डकशाङ्कुशैः ॥ ४५ ॥
भेरीशङ्खमृदङ्गांश्च सर्वप्राणैरवादयन् ।
निजघ्नुश्चास्य गात्राणि महाकाष्ठकटङ्करैः ॥ ४६ ॥
मुद्गरैर्मुसलैश्चापि सर्वप्राणसमुद्यतैः ।
तेन नादेन महता लङ्का सर्वा प्रपूरिता ।
सपर्वतवना सर्वा सोऽपि नैव प्रबुध्यते ॥ ४७ ॥

गाढ़परिहिताः परिहितवाससः । कुम्भगणान् कुम्भवाद्यानि वादयामासुरिति शेषः । ततः प्रपूरिता गाढ़ं राक्षसैर्भीमविक्रमैरिति पाश्चः पाठः । तत्र गुहेति शेषः । उत्तरार्द्धे राक्षसा इत्यादिः ॥ ४२ ॥

दशराक्षससाहस्रं दशराक्षससहस्राणि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

जघ्नुः तदुपरि सञ्चारेण तदुद्बोधनार्थमिति शेषः ॥ ४५ ॥

सर्वप्राणैः सर्वबलेन । महाकाष्ठानां स्थूणादीनां कटङ्करैः समूहैः । कटङ्कटैरिति पाठः । कटङ्कटः स्तम्भभेद इति तीर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

ततो भेरीसहस्रन्तु युगपत् समहन्यत ।
मृष्टकाञ्चनकोणानामसक्तानां समन्ततः ॥ ४८ ॥
एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यत ।
शापस्य वशमापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ॥ ४९ ॥
ततः कोपसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः ।
तद्रक्षो बोधयिष्यन्तश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ॥ ५० ॥
अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनम् ।
केशानन्ये प्रलुलुपुः कर्णानन्ये दशन्ति च ॥ ५१ ॥
उदकुम्भशतानन्ये समसिञ्चन्त कर्णयोः ।
न कुम्भकर्णः पस्पन्दे महानिद्रावशं गतः ॥ ५२ ॥
अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः ।
मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन् कूटमुद्गरान् ॥ ५३ ॥
रज्जुबन्धनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वशः ।
वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत राक्षसः ॥ ५४ ॥
वारणानां सहस्रञ्च शरीरेऽस्य प्रधावितम् ।

मृष्टकाञ्चनकोणानां मृष्टकाञ्चननिर्मिताः कोणा वादनदण्डा यासां तादृशीनां भेरीणां सहस्रमित्यर्थः । आर्षः समासः ॥ ४८ ॥

शापस्य ब्रह्मशापस्य ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

पातयन् अपातयन् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

कुम्भकर्णस्तदा बुध्वा स्पर्शं परमबुध्यत ॥ ५५ ॥

स पात्यमानैर्गिरिशृङ्गवृक्षै-
रचिन्तयंस्तान् विपुलान् प्रहारान् ।
निद्राक्षयात् क्षुद्भयपीड़ितश्च
विजृम्भमाणः सहसोत्पपात ॥ ५६ ॥

स नागभोगाचलशृङ्गकल्पौ
विक्षिप्य बाहू जितवज्रसारौ ।
विवृत्य वक्त्रं वड़वामुखाभं
निशाचरोऽसौ विकृतं जजृम्भे ॥ ५७ ॥

तस्य जाजृम्भमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभम् ।
ददृशे मेरुशृङ्गाग्रे दिवाकर इवोदितः ॥ ५८ ॥

स जृम्भमाणोऽतिबलः प्रबुद्धस्तु निशाचरः ।
निःश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारुतः ॥ ५९ ॥

रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुम्भकर्णस्य तद्बभौ ।
युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ॥ ६० ॥

परं स्पर्शं स्पर्शनज्ञानं प्राप्याबुध्यत ॥ ५५ ॥

उक्तार्थानुवादः सपात्यमानैरिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

जाजृम्भमाणस्य पुनःपुनर्जृम्भां कुर्वतः। वक्त्रमन्तः पातालसन्निभं ददृशे। उपरि तु मेरुशृङ्गाग्रे उदितो दिवाकर इव ददृशे। महाशरीरस्थत्वात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

तस्याग्निदीप्तसदृशे विद्युत्सदृशवर्चसी।
ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ॥ ६१ ॥
ततस्त्वदर्शयन् सर्वान् भक्ष्यांश्च विविधान् बहून्।
वराहान् महिषांश्चैव बभक्ष स महाबलः ॥ ६२ ॥
आदत् बुभुक्षितो मांसं शोणितं तृषितो पिबत्।
मेदःकुम्भांश्च मद्यांश्च पपौ शक्ररिपुस्तदा ॥ ६३ ॥
ततस्तृप्त इति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः।
शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्य्यवारयन् ॥ ६४ ॥
निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः।
चारयन् सर्वतो दृष्टिं तानुवाच निशाचरान् ॥ ६५ ॥
स सर्वान् सान्त्वयामास नैरृतान्नैरृतर्षभः।
बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ॥ ६६ ॥
किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः।

अग्निदीप्तसदृशे दीप्ताग्निसदृशे ॥ ६१ ॥
अदर्शयन्। राक्षसा इति शेषः। दर्शितांश्च तान् स बभक्ष ॥६२॥
आदत्। अदेर्लङ् ॥ ६३ ॥
समुत्पेतुः सम्मुखमाजग्मुः ॥ ६४ ॥
निद्रया विशदे ईषदुन्मीलिते नेत्रे यस्य सः ॥ ६५ ॥
विस्मित इति। स्वभावतो निद्रापगमाभावेनाकालबोधनादिति भावः ॥ ६६ ॥

कच्चित् सुकुशलं राज्ञो भयं वा नेह किञ्चन ॥ ६७ ॥
अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितम्।
यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ॥ ६८ ॥
अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहम्।
दारयिष्ये महेन्द्रं वा शीतयिष्ये तथानलम् ॥ ६९ ॥
न ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मादृशम्।
तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणम् ॥ ७० ॥
एवं ब्रुवाणं संरब्धं कुम्भकर्णमरिन्दमम्।
यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृताञ्जलिरभाषत ॥ ७१ ॥
न नो देवकृतं किञ्चिद्भयमस्ति कदाचन।
मानुषान्नोभयं राजंस्तुमुलं सम्प्रबाधते ॥ ७२ ॥
न दैत्यदानवेभ्यो वा भयमस्ति न नः क्वचित्।
यादृशं मानुषं राजन्! भयमस्मानुपस्थितम् ॥ ७३ ॥
वानरैः पर्वताकारैर्लङ्केयं परिवारिता।
सीताहरणसन्तप्ताद्रामान्नस्तुमुलं भयम् ॥ ७४ ॥
एकेन वानरेणेयं पूर्वं दग्धा महापुरी।

आदृत्य आदरपूर्वम्। यत्नपूर्वमिति यावत् ॥ ६७ ॥
अन्येभ्यः शत्रुभ्यः। यदर्थं यद्भयनिवृत्तये ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
अर्थतत्त्वेन याथार्थ्येन ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

कुमारो निहतश्चाक्षः सानुयात्रः सकुञ्जरः ॥ ७५ ॥
स्वयं रक्षोऽधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकण्टकः ।
व्रजेति संयुगे मुक्तो रामेणादित्यवर्च्चसा ॥ ७६ ॥
यन्न देवैः कृतो राजा नापि दैत्यैर्न दानवैः ।
कृतः स इह रामेण विमुक्तः प्राणसंशयात् ॥ ७७ ॥
स यूपाक्षवचः श्रुत्वा भ्रातुर्युधि पराभवम् ।
कुम्भकर्णो विवृत्ताक्षो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ॥ ७८ ॥
सर्वमद्यैव यूपाक्ष ! हरिसैन्यं सलक्ष्मणम् ।
राघवञ्च रणे जित्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणम् ॥ ७९ ॥
राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मांसशोणितैः ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितम् ॥ ८० ॥

तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य
सगर्वितं रोषविवृद्धदोषम् ।
महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः
कृताञ्जलिर्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ८१ ॥

नन्विन्द्रादिभिरपि दुष्करपीड़नमस्मत्पुरं कथं वानरैः पीड़ितं तत्राह,—एकेनेति ॥ ७५ ॥

संयुगे मुक्तः जीवन् मृत इत्युक्तोऽति प्रेषः ॥ ७६ ॥

यन्न कृतः यामवस्थां न प्रापितः । स रामेण कृतस्तामवस्थां प्रापितः प्राणसंशयात्तयावस्थया प्राप्तो विमुक्तश्च ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

रावणस्य वचः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च।
पश्चादपि महाबाहो! शत्रून् युधि विजेष्यसि ॥ ८२ ॥
महोदरवचः श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः।
कुम्भकर्णो महातेजाः सम्प्रतस्थे महाबलः ॥ ८३ ॥
सुप्तमुत्थाप्य भीमाक्षं भीमरूपपराक्रमम्।
राक्षसास्त्वरिता जग्मुर्दशग्रीवनिवेशनम् ॥ ८४ ॥
तेऽभिगम्य दशग्रीवमासीनं परमासने।
ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे एव निशाचराः ॥ ८५ ॥
कुम्भकर्णः प्रबुद्धोऽसौ भ्राता ते राक्षसेश्वर!।
कथं तत्रैव निर्य्यातु द्रक्ष्यसे तमिहागतम् ॥ ८६ ॥
रावणस्त्वब्रवीत् हृष्टो राक्षसांस्तानुपस्थितान्।
द्रष्टुमेनमिहेच्छामि यथान्यायञ्च पूज्यताम् ॥ ८७ ॥
तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे पुनरागम्य राक्षसाः।
कुम्भकर्णमिदं वाक्यमूचू रावणचोदिताः ॥ ८८ ॥
द्रष्टुं त्वां काङ्क्षते राजा सर्वराक्षसपुङ्गवः।
गमने क्रियतां बुद्धिर्भ्रातरं सम्प्रहर्षय ॥ ८९ ॥

सगर्वितं सगर्वम्। रोषेण विरुद्धो दोषो दुर्नयरूपो यस्य तम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

सम्प्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

तत्रैव स्थितो युद्धाय निर्यातु। आहो स्विदिहागतं द्रक्ष्यसे ॥ ८६ ॥

कुम्भकर्णस्तु दुर्द्धर्षो भ्रातुराज्ञाय शासनम्।
तथेत्युक्त्वा महावीर्य्यः शयनादुत्पपात ह॥ ९०॥
प्रक्षाल्य वदनं हृष्टः स्नातः परमहर्षितः।
पिपासुस्त्वरयामास पानं बलसमीरणम्॥ ९१॥
ततस्ते त्वरितास्तत्र राक्षसा रावणाज्ञया।
मद्यं भक्ष्यांश्च विविधान् क्षिप्रमेवोपहारयन्॥ ९२॥
पीत्वा घटसहस्रे द्वे गमनायोपचक्रमे।
ईषत् समुत्कटो मत्तस्तेजोबलसमन्वितः॥ ९३॥
कुम्भकर्णो बभौ रुष्टः कालान्तकयमोपमः।
भ्रातुः स भवनं गच्छन् रक्षोबलसमन्वितः।
कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम्॥ ९४॥

स राजमार्गं वपुषा प्रकाशयन्
सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः।
जगाम तत्राञ्जलिमालया वृतः
शतक्रतुर्गेहमिव स्वयम्भुवः॥ ९५॥

पूज्यतां स इति शेषः॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥
बलसमीरणं बलवृद्धिकरम्॥ ९१॥
उपहारयन् उपाहारयन्॥ ९२॥
ईषत् समुत्कटो मत्तः। तावत् मधुपानेनापीषदेव समुत्कटो मत्त इत्यर्थः॥ ९३॥ ९४॥

तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं
वनौकसस्ते सहसा बहिःस्थिताः।
दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृङ्गकल्पं
वितत्रसुस्ते सह यूथपालैः॥ ८६॥
केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं
व्रजन्ति केचिद्व्यथिताः पतन्ति।
केचिद्दिशश्च व्यथिताः पतन्ति
केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म॥ ८७॥
तमद्रिशृङ्गप्रतिमं किरीटिनं
स्पृशन्तमादित्यमिवात्मतेजसा।
वनौकसः प्रेच्य विवृद्धमद्भुतं
भयार्दिता दुद्रुविरे यतस्ततः॥ ८८॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षष्टितमः सर्गः॥ ६०॥

वपुषा देहकान्त्या॥ ८५॥
अप्रमेयत्वे हेतुर्गिरिशृङ्गकल्पत्वम्॥ ८६॥ ८७॥
आत्मतेजसा आदित्यं स्पृशन्तमिव। तत्सदृशमिति यावत्।
प्रायो दिनद्वयेनास्य जागरः॥ ८८॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे षष्टितमः सर्गः॥ ६०॥

एकषष्टितमः सर्गः ।

ततो रामो महातेजा धनुरादाय वीर्य्यवान् ।
किरीटिनं महाकायं कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ १ ॥
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनम् ।
क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं यथा ॥ २ ॥
सतोयाम्बुदसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम् ।
दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ॥ ३ ॥
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वर्द्धमानञ्च राक्षसम् ।
सविस्मितमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ॥ ४ ॥
कोऽसौ पर्वतसङ्काशः किरीटी हरिलोचनः ।
लङ्कायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः ॥ ५ ॥
पृथिव्यां केतुभूतोऽसौ महानेकोऽत्र दृश्यते ।
यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवन्ति यतस्ततः ॥ ६ ॥
आचक्ष्व सुमहान् कोऽसौ रक्षो वा यदि वासुरः ।

ततो राम इति ॥ १ ॥

पर्वताकारं दर्शनं यस्य तं दृष्ट्वा यत्तो बभूवेति शेषः ॥ २ ॥

सतोयेति । सजलमेघसङ्काशमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ॥ ७ ॥
संपृष्टो राजपुत्रेण रामेणाक्लिष्टकर्मणा।
विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
येन वैवस्वतो युद्धे वासवश्च पराजितः।
सैष विश्रवसः पुत्रः कुम्भकर्णः प्रतापवान्।
अस्य प्रमाणसदृशो राक्षसोऽन्यो न विद्यते ॥ ९ ॥

एतेन देवा युधि दानवाश्च
यक्षा भुजङ्गाः पिशिताशनाश्च।
गन्धर्वविद्याधरपन्नगाश्च
सहस्रशो राघव! सम्प्रभग्नाः ॥ १० ॥

शूलपाणिं विरूपाक्षं कुम्भकर्णं महाबलम्।
हन्तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोऽयमिति मोहिताः ॥ ११ ॥
प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुम्भकर्णो महाबलः।
अन्येषां राक्षसेन्द्राणां वरदानकृतं बलम् ॥ १२ ॥
बालेन जातमात्रेण क्षुधार्त्तेन महात्मना।
भक्षितानि सहस्राणि प्रजानां सुबहून्यपि ॥ १३ ॥
तेषु संभक्ष्यमाणेषु प्रजाभयनिपीड़िताः।
यान्ति स्म शरणं शक्रं तमप्यर्थं न्यवेदयन् ॥ १४ ॥

हरिलोचनः कपिलनेत्रः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

स कुम्भकर्णं कुपितो महेन्द्रो
जघान वज्रेण शितेन वज्री।
स शक्रवज्राभिहतो महात्मा
चचाल कोपाच्च भृशं ननाद ॥ १५ ॥

तस्य नानद्यमानस्य कुम्भकर्णस्य रक्षसः।
श्रुत्वा निनादं वित्रस्ताः प्रजा भूयो वितत्रसुः ॥ १६ ॥
ततः क्रुद्धो महेन्द्रस्य कुम्भकर्णो महाबलः।
निष्कृष्यैरावताद्दन्तं जघानोरसि वासवम् ॥ १७ ॥
कुम्भकर्णप्रहारार्त्तो विजज्वाल स वासवः।
ततो विषेदुः सहसा देवा ब्रह्मर्षिदानवाः ॥ १८ ॥
कुम्भकर्णस्य दौरात्म्यं शशंसुस्ते प्रजापतेः।
प्रजानां भक्षणञ्चापि शशंसुस्ते दिवौकसाम्।
आश्रमध्वंसनञ्चापि परस्त्रीहरणं तथा ॥ १९ ॥
एवं प्रजा यदि त्वेष भक्षयिष्यति नित्यशः।
अचिरेणैव कालेन शून्यो लोको भविष्यति ॥ २० ॥
वासवस्य वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः।

प्रकृत्येति। स्वभावतः पराभिभवसामर्थ्यवान् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
विजज्वाल रुधिरप्रवाहैर्ज्वालाव्याप्त इव बभूव ॥ १८ ॥ १९ ॥
नित्यशः प्रतिदिनम् ॥ २० ॥

रक्षांस्यावाहयामास कुम्भकर्णं ददर्श ह ॥ २१ ॥
कुम्भकर्णं समीक्ष्यैव वितत्रास प्रजापतिः।
कुम्भकर्णमथाश्वस्तः स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनासि निर्मितः।
तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे ॥ २३ ॥
ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः।
ततः परमसम्भ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २४ ॥
प्रवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृन्त्यते।
न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते ! ॥ २५ ॥

रक्षांस्यावाहयामास। गायत्रीलक्षणेन मन्त्रेणाजुहावेत्यर्थः ॥ २१ ॥

आश्वस्तो जातविस्रम्भः परमसम्भ्रान्त इति यावत् ॥ २२ ॥

पौलस्त्येन विश्रवसा। मृतकल्पः शयिष्यसे इति। अयं शापः। स्वप्तुं वर्षाण्यनेकानि देवदेवममेप्सितम्। एवमस्त्विति तच्चोक्ता प्रहृष्टास्ते दिवौकस इति तपश्चर्यानन्तरं प्रार्थनालब्धबहुवार्षिकनिद्रा-समनन्तरकाल इति बोध्यम्। मृतकल्पः शयिष्यस इति शप्तस्य तप-श्चर्याद्यसम्भवात्। पूर्वं जातमात्रेणेत्युक्तिस्तु तपोविशिष्टतया जात-मात्रेणेत्यर्थिका ॥ २३ ॥ २४ ॥

प्रवृद्धः प्रवर्द्धित इत्यर्थः। काञ्चनः काञ्चनफलकः। फलकाले काञ्चनरूपफलप्राप्तिकाले। निकृन्त्यते छिद्यते। साक्षात् स्वकं नप्तार-मेवं शप्तुं न न्याय्यम् ॥ २५ ॥

न मिथ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येव न संशयः ।
कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरणे तथा ॥ २६ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत् ।
शयिता ह्येष षण्मासमेकाहं जागरिष्यति ॥ २७ ॥
एकेनाह्ना त्वसौ वीरश्चरन् भूमिं बुभुक्षितः ।
व्यात्तास्यो भक्षयेल्लोकान् संवृद्ध इव पावकः ॥ २८ ॥
सोऽसौ व्यसनमापन्नः कुम्भकर्णमबोधयत् ।
त्वत्पराक्रमभीतश्च राजा सम्प्रति रावणः ॥ २९ ॥

पुनरपि रावण आह,—न मिथ्येति । अतोऽयं स्वप्स्यत्येव न संशयः । जाग्रणे जागरणे । गुणाभावश्च आर्षः । कालः कालनियमः ॥ २६ ॥

षण्मासं त्ववश्यं शयिता न तु ततोऽन्यूनम् । अधिकन्तु न निवार्य्यते । तद्बीजमुक्तम् । जागरणं त्वेकाहमेव । सत्यस्याहिते कार्य्ये इति शेषः । अतएवेन्द्रलोकजयाय रावणस्य कुम्भकर्णेन सहगमने प्रथमदिने मधुपुरे वास उक्तो द्वितीयदिने कैलासे यत्र रम्भायां बलाद्रावणस्य प्रवृत्तिस्तदनन्तरं कुम्भकर्णस्तु दुरात्मा नानाप्रहरणोद्यत इत्यादिना तृतीयदिवसादिषु युद्धमुक्तम् । तेन युद्धप्रसङ्गेऽनेकदिनमपि जागरणं प्रतीयते ॥ २७ ॥ २८ ॥

इदानीं तस्याकाले बोधननिमित्तमाह,—सोऽसाविति ॥ २९ ॥

स एष निर्गतो वीरः शिबिरात् भीमविक्रमः।
वानरान् भृशसंक्रुद्धो भक्षयन् परिधावति ॥ ३० ॥
कुम्भकर्णं प्रतीक्ष्यैव हरयोऽद्य प्रदुद्रुवुः।
कथमेनं रणे क्रुद्धं वारयिष्यन्ति वानराः ॥ ३१ ॥
उच्यतां वानराः सर्वे यन्त्रमेतत् समुच्छ्रितम्।
इति विज्ञाय हरयो भविष्यन्तीह निर्भयाः ॥ ३२ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा हेतुमत् सुमुखोद्गतम्।
उवाच राघवो वाक्यं नीलं सेनापतिं तदा ॥ ३३ ॥
गच्छ सैन्यानि सर्वाणि व्यूह्य तिष्ठस्व पावके ! ।

शिबिरात् स्वगृहात्। भक्षयन्। हेतौ शता। भक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३० ॥

पुनारामः पृच्छति। कथमेनमिति ॥ ३० ॥

विभीषण उत्तरमाह,—उच्यतामिति। समुच्छ्रितं रावणेन। मायया विभीषिकार्थं निर्मितं किञ्चिद्यन्त्रमात्रम्। अतो न किञ्चिदेवदित्येव वानरा उच्यतां मया स्वामिभिश्च। न तु रावणानुजत्वादिकमित्यर्थः। एवञ्च कार्य्यसिद्धिरित्याह,—इतीति। इह एतस्मिन् विषये ॥ ३२ ॥

हेतुमद्युक्तिमत्। सुमुखोद्गतं वानरलोकस्य सौमुख्यसम्पादनायोद्गतमुपदिष्टं वचः प्रागुक्तं श्रुत्वा नीलं प्रति वाक्यमुवाच ॥ ३३ ॥

द्वाराण्यादाय लङ्कायाश्चर्य्याश्वास्थाय संक्रमान् ॥ ३४ ॥
शैलशृङ्गाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहरन् ।
भवन्तः सायुधाः सर्वे वानराः शैलपाणयः ॥ ३५ ॥
राघवेण समादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः ।
शशास वानरानीकं यथावत् कपिकुञ्जरः ॥ ३६ ॥
ततो गवाक्षः शरभो हनूमानङ्गदस्तथा ।
शैलशृङ्गाणि शैलाभा गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः ॥ ३७ ॥
रामवाक्यमुपश्रुत्य हरयो जितकाशिनः ।
पादपैरर्दयन् वीरा वानराः परवाहिनीम् ॥ ३८ ॥
ततो हरीणां तदनीकमुग्रं
रराज शैलोद्यतवृक्षहस्तम् ।

यथापूर्वं द्वारनिरोधे नियुक्ता । गच्छेति । अनेन रावणपलायनोत्तरं मध्येऽवहारः सूचितः ॥ ३४ ॥

शैलशृङ्गादीन्युपसंहरन् उपसंहरन्तः सञ्चिन्वन्तो भवन्तस्तिष्ठन्त्विति शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रामवाक्यं यन्त्वमात्रमिदमित्येवं रूपम् । जितकाशिनो निर्भयाः । परवाहिनीं पुरात् बहिः पुरीपरिसररक्षिणीं राक्षससेनामित्यर्थः ॥ ३८ ॥

शैलोद्यतेति उद्यतशैलं वृक्षहस्तञ्च । गिरेः समीपानुगतम् ।

गिरेः समीपानुगतं यथैव
महन्महाम्भोधरजालमुग्रम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पर्वताग्रवर्त्तिलङ्कायाः परितो वर्त्तमानत्वात्तत्त्वम् । महन्महादेशव्यापि-
संस्थानवत् ॥ ३८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

स तु राक्षसशार्दूलो निद्रामदसमाकुलः ।
राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः ॥ १ ॥
राक्षसानां सहस्रैश्च वृतः परमदुर्जयः ।
गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्य्यमाणस्तदा ययौ ॥ २ ॥
स हेमजालविततं भानुभास्वरदर्शनम् ।
ददर्श विपुलं रम्यं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ ३ ॥

स तत्तदा सूर्य्य इवाभ्रजालं
प्रविश्य रक्षोऽधिपतेर्निवेशनम् ।
ददर्श दूरेऽग्रजमासनस्थं
स्वयम्भुवं शक्र इवासनस्थम् ॥ ४ ॥

भ्रातुः स भवनं गत्वा रक्षोगणसमन्वितः ।
कुम्भकर्णः पदन्यासैरकम्पयत मेदिनीम् ॥ ५ ॥

अथ रावणेन कुम्भकर्णनियोजनम् । सत्विति ॥ १ ॥
गृहेभ्यस्तत्तद्गृहवर्त्तिस्त्रीहस्तेभ्यः । निर्गतैनेति शेषः ॥ २ ॥
भानुवत् सूर्य्यवत् भास्वरं दर्शनं यस्य तत् । भानुभिः सूर्य्यकिरणै-

सोऽभिगम्य गृहं भ्रातुः कक्ष्यामभिविगाह्य च।
ददर्शोद्विग्नमासीनं विमाने पुष्पके गुरुम् ॥ ६ ॥
अथ दृष्ट्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णमुपस्थितम्।
तूर्णमुत्थाय संहृष्टः सन्निकर्षमुपानयत् ॥ ७ ॥
अथासीनस्य पर्य्यङ्के कुम्भकर्णो महाबलः।
भ्रातुर्ववन्दे चरणौ किं कृत्यमिति चाब्रवीत् ॥ ८ ॥
पुनः स मुदितोत्पत्य रावणः परिषस्वजे।
स भ्रात्रा सम्परिष्वक्तो यथावच्चाभिनन्दितः ॥ ९ ॥
कुम्भकर्णः शुभं दिव्यं प्रतिपेदे वरासनम्।
स तदासनमाश्रित्य कुम्भकर्णो महाबलः ॥ १० ॥
संरक्तनयनः क्रोधाद्रावणं वाक्यमब्रवीत्।
किमर्थमहमादृत्य त्वया राजन्! प्रबोधितः ॥ ११ ॥

भास्वरं दर्शनं यस्येति च। रवेषु सूर्य्यकिरणसम्बन्धादधिकतेजोवत्त्वं गृहस्येति भावः। इदमेव युक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

कक्ष्यामभिविगाह्य द्वाराणि तीर्त्वा ॥ ६ ॥

उपस्थितं प्राप्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स मुदितोत्पत्य। स रावणो मुदितः समुत्पत्यासनादुत्थायेत्यर्थः। सन्धिरार्षः ॥ ९ ॥ १० ॥

क्रोधादकाले उद्बोधनकोपात्। कोपादिति पाठान्तरम्। तदेव दर्शयति। किमर्थमिति। आदृत्य यत्नं कृत्वा ॥ ११ ॥

शंस कस्माद्वयं तेऽत्र को वा प्रेतो भविष्यति।
भ्रातरं रावणः क्रुद्धं कुम्भकर्णमवस्थितम्।
रोषेण परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत्॥ १२॥
अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महाबल!।
सुषुप्तस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयम्॥ १३॥
एष दाशरथिः श्रीमान् सुग्रीवसहितो बली।
समुद्रं लङ्घयित्वा तु कुलं नः परिकृन्तति॥ १४॥
हन्त पश्य स्वलङ्कायां वनान्युपवनानि च।
सेतुना सुखमागत्य वानरैकार्णवं कृतम्॥ १५॥

प्रेतो भविष्यति। मया निहत इति शेषः। रोषेणेषत्परिवृत्ताभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं कुम्भकर्णमिदं वाक्यमब्रवीत्॥ १२॥

सुमहान् कालो गत इति शेषः। मया सम्मन्त्र्य गमनानन्तरमिति भावः। सुमहानित्यनेन ब्रह्मकृतावधिभूतषण्मासादप्यधिकः कालो गत इति सूच्यते। शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यत इति तु षण्मासादर्वाक् जागरणाभावपरम्। मन्त्रं कृत्वा प्रसुप्तोऽयमितस्तु नवमेऽहनीति पद्यन्तु प्रक्षिप्तं तत्राहःपदं मासपरं वेत्युक्तम्। अन्यथा षण्मासादर्वाक् कदापि जागरणाभावेन तावत्कालस्य तत्स्वापे नियतत्वात्ततोऽर्वाङ्मासद्वयादिमध्ये एतत्प्रवृत्तौ सुमहानित्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः। अनेन मन्त्रं कृत्वा सुप्तस्याष्टनवमासरूपः कालो गत इति गम्यते। अनेनापि युद्धस्य षण्मासाधिककालव्यापिता सूचिता भवतीति ज्ञायते॥ १३॥ १४॥

ये राक्षसा मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि।
वानराणां क्षयं युद्धे न पश्यामि कथञ्चन।
न चापि वानरा युद्धे जितपूर्वाः कदाचन॥ १६॥
तदेतद्भयमुत्पन्नं त्रायस्वेह महाबल!।
नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान्॥ १७॥
सर्वक्षपितकोशश्च स त्व मभ्युपपद्य माम्।
त्रायस्वेमां पुरीं लङ्कां बालवृद्धावशेषिताम्॥ १८॥
भ्रातुरर्थे महाबाहो! कुरु कर्म सुदुष्करम्।
मयैवं नोक्तपूर्वो हि भ्राता कश्चित् परन्तप॥ १९॥
त्वय्यस्ति मम च स्नेहः परा सम्भावना च मे।
देवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ!।
त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चामरा युधि॥ २०॥

स्वलङ्कायां स्वीयद्वीपे। वानरैकार्णवं कृतं वानरमयैकार्णववत् कृतम्॥ १५॥

वानराणां क्षयं न पश्यामि। तिष्ठतु क्षयो युद्धे मदीये रक्षोभिर्जितपूर्वा अपि न दृश्यन्ते॥ १६॥ १७॥

सर्वे क्षपिताः नाशिताः कोशा ऐश्वर्य्याणि यस्य तं मामभ्युपपद्यानुगृह्य त्रायस्व॥ १८॥ १९॥

परा सम्भावनाकार्य्यसिद्धिप्रत्याशा मे त्वय्यस्तीति शेषः। प्रतिव्यूह्य प्रातिभट्यं कृत्वा॥ २०॥

तदेतत् सर्वमातिष्ठ वीर्य्यं भीमपराक्रम ! ।
न हि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली ॥ २१ ॥

कुरुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं
यथाप्रियं प्रियरण ! बान्धवप्रिय ! ।
स्वतेजसा व्यथय सपत्नवाहिनीं
शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् ॥ २२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

वीर्य्यं मा तिष्ठ वीर्य्यमवलम्बस्व ॥ २१ ॥

हे प्रियरण हे बान्धवप्रिय यथाप्रियं स्वप्रीत्यनुसारेण प्रियहितमुत्तमं हितं कुरुष्व ॥ २२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः।

तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितम्।
कुम्भकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहास च॥ १॥
दृष्टो दोषो हि योऽस्माभिः पुरा मन्त्रविनिर्णये।
हितेष्वनभियुक्तेन सोऽयमासादितस्त्वया॥ २॥
शीघ्रं खल्वभ्युपेतं त्वां फलं पापस्य कर्मणः।
निरयेष्वेव पतनं यथा दुष्कृतकर्मणः॥ ३॥

प्रजहास च। विभीषणवचोऽनङ्गीकारफलं प्राप्तं दुरात्मनेति हासः॥ १॥

तदेव प्रकाशयति। दृष्ट इति। मन्त्रविनिर्णये विभीषणेन सह मन्त्रविचारकाले। हितेषु हितवादिषु। अनभियुक्तेन अश्रद्दधानेन। सोऽयमासादितः। मया विभीषणेन च दृष्टः सर्वनाशप्राप्तिरूपदोष इत्यर्थः॥ २॥

लोके क्रमेण दोषं पुरुषाः प्रपद्यन्ते। त्वां त्वत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इति न्यायेन शीघ्रमेव परदारग्रहणरूपदुष्कर्मणः फलं प्राप्तमित्याह,—शीघ्रमिति। अभ्युपेतं प्राप्तं जातम्। यथा पापस्य प्रथमं निरयेष्वेव पतनं तद्वत्॥ ३॥

प्रथमं वै महाराज! कृत्यमेतदचिन्तितम्।
केवलं वीर्य्यदर्पेण नानुबन्धो विचारितः॥ ४॥
यः पश्चात् पूर्वकार्य्याणि कुर्य्यादैश्वर्य्यमास्थितः।
पूर्वञ्चोत्तरकार्य्याणि न स वेद नयानयौ॥ ५॥
देशकालविहीनानि कर्माणि विपरीतवत्।
क्रियमाणानि दुष्यन्ति हवींष्यप्रयतेष्विव॥ ६॥
त्रयाणां पञ्चधा योगं कर्मणां यः प्रपश्यते।
सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यग्वर्त्तते पथि॥ ७॥

प्रथमम् एतत् कृत्यं सर्वनाशप्राप्तिरूपं केवलं वीर्य्यदर्पेण चिन्तितम्। अनुबन्धो दोषोत्पादोऽपि न विचारितः। इदं दुष्टं कर्म तस्य चैवं फलं भावीति इयमपि न विचारितमित्यर्थः। दोषोत्पादेऽनुबन्धः स्यादित्यमरः॥ ४॥

पूर्वकार्य्याणि पूर्वकर्त्तव्यकार्य्याणि यः पश्चात् कुर्य्यात्। तथोत्तरकार्य्याणि च पूर्वम्। स नयानयौ न वेद। अत्र पूर्वकार्य्यं विचारः। पश्चात् कार्य्यं सीताहरणम्॥ ५॥

तदेव प्रपञ्चयति। देशेति। उचितदेशकालरहितानि विपरीतकालदेशयुक्तानि त्वत्कृतैतत्कर्मवत् दुष्यन्ति दुःखाय भवन्ति। अप्रयतेषु असावधानेषु असंस्कृतेष्वग्निषु च हवींषीव॥ ६॥

अथ यथाकालदेशप्रयुक्तात् सिद्धिमाह,—त्रयाणामिति। क्षयवृद्धिस्थानलक्षणानां निश्चयपूर्वं कर्त्तव्यानां कर्मणां सामादीनां योगं

यथागमञ्च यो राजा समयञ्च चिकीर्षति।
बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या सुहृदश्चानुपश्यति ॥ ८ ॥
धर्ममर्थं हि कामं वा सर्वान् वा रक्षसां पते!।
भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वन्द्वानि वा पुनः ॥ ९ ॥

प्रयोगं सचिवैः सह पञ्चधा पञ्चप्रकारं समयं प्रयागसाधनविचारं कृत्वा यः प्रपद्यते स सम्यक् पथि वर्त्तते समीचीने नीतिमार्गे वर्त्तते। तानि पञ्चप्रकारसाधनानि। कर्मणामारम्भोपायः १ पुरुषद्रव्यसम्पत् २ देशकालविभागः ३ विपत्तिप्रतीकारः ४ कार्य्यसिद्धिश्चेति ५ सम्यगित्यव्ययम् ॥ ७ ॥

एवं वर्त्तमानस्य प्रथमं बुद्धिसिद्धिः फलमित्याह,—यथागममिति। यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य यो राजा सचिवैः सह समयं चिकीर्षति। क्षयादिकालोचितसामादिकर्मविचारमुक्तपञ्चप्रकारतत्प्रयोगसाधनसम्पत्तिविचारञ्च कर्त्तुमिच्छति। तद्यथा। आत्मोपचयपरहानिसमये दण्डोपयोगियानम्। आत्मपरयोर्बलसाम्ये सन्धानम्। परोपचयात्महानिसमये दानपूर्वं समाश्रयणमिति। बुद्ध्या स्वबुद्ध्या सचिवैः सह सुहृदश्चानुपश्यति। अयं सुहृत् हितवक्ता अयं प्रभोः सुखमात्रजननेच्छया वदति न सुहृदित्यनुपश्यति कार्य्यवशेन विचारयति स बुध्यते कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकबुद्धिं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

अथ बुद्धिफलं पुरुषार्थसिद्धिरित्याह,—धर्ममिति। हिश्चार्थे। काले। तत्र प्रातर्धर्मसेवा ततोऽपराह्णेऽर्थसेवा रात्रौ कामसेवेति स्व स्व काले त्रीणि धर्मादीनि भजते। युवराजादिस्तु द्वन्द्वानि वा द्वन्द्वा-

त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठं श्रुत्वा तन्नावबुध्यते।
राजा वा राजमात्रो वा व्यर्थं तस्य बहुश्रुतम्॥ १०॥
उपप्रदानं सान्त्वञ्च भेदं काले च विक्रमम्।
योगञ्च रक्षसां श्रेष्ठ! तावुभौ च नयानयौ॥ ११॥
काले धर्मार्थकामान्यः सम्मन्त्र्य सचिवैः सह।
निषेवेतात्मवान् लोके न स व्यसनमाप्नुयात्॥ १२॥
हितानुबन्धमालोक्य कुर्य्यात् कार्य्यमिहात्मनः।
राजा सहार्थतत्त्वज्ञैः सचिवैर्बुद्धिजीविभिः॥ १३॥

न्येव धर्मकामद्विकान्येव भजते। अवान्तरभेदात् बहुत्वम्। सेवत इत्यर्थः॥ ९॥

अथ धर्मविरुद्धे कामे प्राप्ते धर्मएव सेव्य इत्याह,—त्रिष्विति। एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वमूलत्वाद्यत् श्रेष्ठं धर्मरूपं वस्तु तदाप्तेभ्यः श्रुत्वापि नावबुध्यते विरोधे धर्मस्यैवानुष्ठेयत्वं न बध्यते। यो राजा महाराजो राजमात्रं युवराजः। तस्य बहुश्रुतं व्यर्थम्॥ १०॥

सान्त्वं साम। एवं दानादिचतुष्कम्। योगमुक्तपञ्चविधप्रयोगसाधनसम्पादनम्। तावुभौ नयानयौ प्रसिद्धौ। प्रयोगाप्रयोगकालौ धर्मादींश्च काले सचिवैः सह सम्मन्त्र्यात्मवान् जितेन्द्रियो भूत्वा निषेवतेऽनुतिष्ठति। स व्यसनं नाप्नुयात्॥ ११॥ १२॥

किञ्च स एव राजापि भवतीत्याह,—हितानुबन्धमिति। य उच्य-[illegible]णैः सचिवैः सह हितानुबन्धं शुभमुदर्कफलमालोक्य विचार्य्यात्मनः कार्य्यं कुर्य्यात् स राजा भवतीत्यन्वयः॥ १३॥

अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान् पुरुषाः पशुबुद्धयः ।
प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छन्ति मन्त्रिष्वभ्यन्तरीकृताः ॥ १४ ॥
अशास्त्रविदुषान्तेषां कार्य्यं नाभिहितं वचः ।
अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छताम् ॥ १५ ॥
अहितञ्च हिताकारं धार्ष्ट्याज्जल्पन्ति ये नराः ।
अवश्यं मन्त्रबाह्यास्ते कर्त्तव्याः कृत्यदूषकाः ॥ १६ ॥
विनाशयन्तो भर्त्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः ।
विपरीतानि कृत्यानि कारयन्तीह मन्त्रिणः ॥ १७ ॥

अथोत्तममन्त्रिविभीषणादिमतमपहाय दुर्मन्त्रिभिर्मन्त्रणामूलः सर्वानर्थ इत्याह,—अनभिज्ञायेति । प्रागल्भ्याच्छब्दरचनामात्रसामर्थ्यात् ॥ १४ ॥

अशास्त्रविदुषामित्यस्यैव व्याख्या अर्थशास्त्रानभिज्ञानामिति । यथापि विपुलां श्रियं केवलं हठादेवेच्छतां वचनं न कार्य्यमित्यन्वयः ॥ १५ ॥

राजभिर्मन्त्रकाले दुर्मन्त्रिनिरासः सर्वथा कार्य्य इत्याह,—अहितञ्चेति । धार्ष्ट्यात्साहसाद्ये जल्पन्ति ते मन्त्रबाह्या अवश्यं कर्त्तव्याः ॥ १६ ॥

विनाशयन्त इति । केचन दुर्मन्त्रिणो भर्त्तारं त्वां नाशयन्तः । हेतौ शता । तव निमित्तम् । विपरीतानि कृत्यानि कारयन्ति । केचित् सुमन्त्रिणो दुर्मन्त्रफलं तव नाशं पश्यन्तो बुधैः सर्वज्ञैस्तव शत्रुभिः सहिताः स्वरक्षणं कुर्वन्तीति शेषः ॥ १७ ॥

तान् भर्त्ता मित्रसङ्काशानमित्रान् मन्त्रनिर्णये।
व्यवहारेण जानीयात् सचिवानुपसंहितान्॥ १८॥
चपलस्येह कृत्यानि सहसानुप्रधावतः।
छिद्रमन्ये प्रपद्यन्ते क्रौञ्चस्य खमिव द्विजाः॥ १९॥
यो हि शत्रुमवज्ञाय आत्मानं नाभिरक्षति।
अवाप्नोति हि सोऽनर्थान् स्थानाच्च व्यवरोप्यते॥ २०॥
यदुक्तमिह ते पूर्वं प्रियया मेऽनुजेन च।
तदेव नोऽहितं वाक्यं यथेच्छसि तथा कुरु॥ २१॥
तत्तु श्रुत्वा दशग्रीवः कुम्भकर्णस्य भाषितम्।
भ्रुकुटिञ्चैव सञ्चक्रे क्रुद्धश्चैनमभाषत॥ २२॥

सुमन्त्रित्वदुर्मन्त्रित्वनिर्णयः कथं तत्राह,—तानिति। मन्त्रनिर्णये चिकीर्षिते तान् मित्रसङ्काशान् अमित्रान्। उपसंहितान् उत्कोचादिना शत्रुवशीकृतान् सचिवसङ्काशान् व्यवहारेण तत्तन्मन्त्रजार्थक्रियालक्षणव्यवहारेण जानीयात्॥ १८॥

चपलस्य आपातसुखजनकवचनसन्तुष्टस्य सहसा अविचारेण कृत्यानि अनुप्रधावतः कुर्वतः अन्ये शत्रवः छिद्रं खं रन्ध्रं प्रपद्यन्ते। द्विजाः पक्षिणः स्कन्दशक्तिविदारितक्रौञ्चाख्याचलस्य खं रन्ध्रमिव॥ १९॥

अवज्ञाय अवमत्य। स्थानाद्राजपदव्याः। व्यवरोप्यते निवर्त्यते॥ २०॥

मान्यो गुरुरिवाचार्य्यः किं मां त्वमनुशाससि।
किमेवं वाक्श्रमं कृत्वा यद्युक्तं तद्विधीयताम्॥ २३॥
विभ्रमाच्चित्तमोहाद्वा बलवीर्य्याश्रयेण वा।
नाभिपन्नमिदानीं यद्व्यर्था तस्य पुनः कथा॥ २४॥
अस्मिन् काले तु यद्युक्तं तदिदानीं विचिन्त्यताम्।
ममापनयजं दुःखं विक्रमेण समीकुरु॥ २५॥
यदि खल्वस्ति मे स्नेहो विक्रमं वाधिगच्छसि।
यदि कार्य्यं ममैतत्ते हृदि कार्य्यतमं मतम्॥ २६॥

प्रियया मन्दोदर्य्या। मेऽनुजो विभीषणः। समानार्थं च तयोर्वाक्ये इति मन्दोदरीवाक्यं न पृथगुक्तम्। २१॥ २२॥

अहं तव गुरुरिव निषेककर्त्तेव आचार्य्य इव द्वितीयजन्मद इव च मान्यः। एवं वाक्श्रमं कृत्वा किं फलं न किमपि। अतोऽत्र काले यद्युक्तं तद्विधीयताम्॥ २३॥

किञ्च त्वदुक्तं सत्यमेव। तथापि गते जले सेतुबन्धवदेषा कथा व्यर्थेत्यननुष्ठेयमनुतिष्ठत्याह,—विभ्रमादिति। विभ्रमो विपरीतज्ञानम्। चित्तमोहोऽज्ञानम्। तदादिदोषेण युष्मदुक्तं हितं तत्काले नाभिपन्नं नाङ्गीकृतमिदानीमतीतकालस्य पुनः कथा व्यर्थेत्यर्थः॥ २४॥

यदेवमतोऽस्मिन्निति। अपनयजम् अनीतिजम्। विक्रमेण स्वीयेन॥ २५॥

विक्रमं वेत्यस्य स्वस्मिन्नित्यादिः। एतत् कार्य्यं युद्धानुष्ठानरूपं

सुहृद्यो विपन्नार्थं दीनमभ्युपपद्यते ।
स बन्धुर्योऽपनीतेषु साहाय्यायोपकल्पते ॥ २७ ॥
तमथैवं ब्रुवाणं स वचनं धीरदारुणम् ।
रुष्टोऽयमिति विज्ञाय शनैः श्लक्ष्णमुवाच ह ॥ २८ ॥
अतीव हि समालक्ष्य भ्रातरं क्षुभितेन्द्रियम् ।
कुम्भकर्णः शनैर्वाक्यं बभाषे परिसान्त्वयन् ॥ २९ ॥
शृणु राजन्नवहितो मम वाक्यमरिन्दम ! ।
अलं राक्षसराजेन्द्र ! सन्तापमुपपद्य ते ।
रोषञ्च सम्परित्यज्य स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ३० ॥
नैतन्मनसि कर्त्तव्यं मयि जीवति पार्थिव ! ।
तमहं नाशयिष्यामि यत् कृते परितप्यते ॥ ३१ ॥

यदि कार्य्यतममतिशयेनानुष्ठातुं योग्यं कार्य्यमिति तव सम्मतं तदा युद्धं कुर्विति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

किञ्च यदि सुहृत्त्वं तदाऽवश्यमेवेदं कार्य्यमित्याह,—स इति । विपन्नार्थं विनष्टसर्वकार्य्यम् । अतएव दीनम् । अभ्युपपद्यतेऽनुगृह्णाति । स एव सुहृत् । बन्धुत्वेऽप्येतदेव नाय्यमित्याह,—स इति । अपनीतेषु अपनीतिमार्गस्थेषु ॥ २७ ॥

धीरदारुणम् । इच्छा चेत् कुर्वित्युक्तेर्धीरत्वम् । स सुहृद्य इत्युक्तेर्दारुणत्वम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

सन्तापमुपपद्य प्राप्य अलं तापो न कार्य्य इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवश्यञ्च हितं वाच्यं सर्वावस्थां गतं मया।
बन्धुभावादभिहितं भ्रातृस्नेहाच्च पार्थिव ! ॥ ३२ ॥
सदृशं यत्तु कालेऽस्मिन् कर्त्तुं स्नेहेन बन्धुना।
शत्रूणां कदनं पश्य क्रियमाणं मया रणे ॥ ३३ ॥
अद्य पश्य महाबाहो ! मया समरमूर्द्धनि।
हते रामे सह भ्रात्रा द्रवन्तीं हरिवाहिनीम् ॥ ३४ ॥
अद्य रामस्य तत् दृष्ट्वा मयानीतं रणाच्छिरः।
सुखीभव महाबाहो ! सीता भवतु दुःखिता ॥ ३५ ॥
अद्य रामस्य पश्यन्तु निधनं सुमहत्प्रियम्।
लङ्कायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ॥ ३६ ॥
अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधशोचिनाम्।
शत्रोर्युधि विनाशेन करोम्यश्रुप्रमार्जनम् ॥ ३७ ॥
अद्य पर्वतसङ्काशं ससूर्य्यमिव तोयदम्।
विकीर्णं पश्य समरे सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३८ ॥

एतद्दैन्यं यत् कृते यन्निमित्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वावस्थां सुखदुःखादिसर्वावस्थां गतं प्राप्तं त्वां प्रतीति शेषः। विष्णोरभक्तिकावस्था सर्वावस्थेति गीयत इत्यन्ये ॥ ३२ ॥

यन्मम पराक्रमस्य सदृशम् अस्मिन् काले च स्निग्धेन बन्धुना कर्त्तुं योग्यं तन्मया क्रियमाणां शत्रूणां कदनं पश्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सु ... राक्षसैरेभिर्मया च परिसान्त्वितः।
बन ... सुभिर्दाशरथिं व्यथसे त्वं सदानघ ! ॥ ३९ ॥
मां निहत्य किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः।
नाहमात्मनि सन्तापं गच्छेयं राक्षसाधिप ! ॥ ४० ॥
कामं त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परन्तप !।
न परः प्रेक्षणीयस्ते युद्धायातुलविक्रम ! ॥ ४१ ॥
अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबलान्।
यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमारुतौ ॥ ४२ ॥
तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि।
गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ॥ ४३ ॥
नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभीयाद्वै पुरन्दरः।
अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मृद्नतस्तरसा रिपून् ॥ ४४ ॥
न मे प्रतिमुखः कश्चित् स्थातुं शक्तो जिजीविषुः।
नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः ॥ ४५ ॥
हस्ताभ्यामेव संरभ्य हनिष्यामि सवज्रिणम्।

दाशरथिं जिघांसुभिरस्माभिः परिसान्त्वितोऽपि कथं व्यथसे ॥ ३९ ॥ व्यथाहेतुर्नास्तीत्याह,—मामिति। मां निहत्य तदनन्तरं किल त्वां निहनिष्यति। तत्र ममैव हननं तेनाशक्यम्। अतएवाह,—नात्मनि स्वविषये सन्तापं रामविषयं भयं गच्छेयम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोऽद्य सहिष्यति ॥ ४६ ॥
ततः पास्यन्ति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे ।
चिन्तया तप्यसे राजन् ! किमर्थं मयि तिष्ठति ॥ ४७ ॥
सोऽहं शत्रुविनाशाय तव निर्य्यातुमुद्यतः ।
मुञ्च रामाद्भयं घोरं निहनिष्यामि संयुगे ॥ ४८ ॥
राघवं लक्ष्मणञ्चैव सुग्रीवञ्च महाबलम् ।
हनूमन्तञ्च रक्षोघ्नं येन लङ्का प्रदीपिता ॥ ४९ ॥
हरींश्च भक्षयिष्यामि संयुगे समुपस्थिते ।
असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ॥ ५० ॥
यदि चेन्द्राद्भयं राजन् ! यदि चापि स्वयम्भुवः ।
अपि देवाः शयिष्यन्ते मयि क्रुद्धे महीतले ॥ ५१ ॥
यमञ्च शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकम् ।
आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ॥ ५२ ॥
शतक्रतुं वधिष्यामि पास्यामि वरुणालयम् ।

मे मुष्टिवेगं राघवो यदि सहिष्यति तदा मे बाणौघा राघवस्य रुधिरं पास्यन्ति । तत् सहनमेव तस्याशक्यमिति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

इन्द्रादिभ्योऽपि यदि भयं तथापि तवासाधारणं यशो जयञ्च दातुमिच्छामि । तद्भयहेतवो देवादयोऽपि मयि क्रुद्धे महीतले शयिष्यन्ति । किं पुनर्नरवानरा इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ ५३ ॥
दीर्घकालं प्रसुप्तस्य कुम्भकर्णस्य विक्रमम्।
अद्य पश्यन्तु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः।
न त्विदं त्रिदिवं सर्वमाहारो मम पूर्य्यते ॥ ५४ ॥
वधेन ते दाशरथेः सुखावहं
सुखं समाहर्त्तुमहं व्रजामि।
निहत्य रामं सह लक्ष्मणेन
खादामि सर्वान् हरियूथमुख्यान् ॥ ५५ ॥
रमस्व राजन्! पिब चाद्य वारुणीं
कुरुष्व कृत्यानि विनीय दुःखम्।
मयाद्य रामे गमिते यमक्षयं
चिराय सीता वशगा भविष्यति ॥ ५६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

वरुणालयं समुद्रम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
सुखावहम् उत्तरोत्तरमधिकसुखजनकं सुखम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः।

तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः।
कुम्भकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच महोदरः॥ १॥
कुम्भकर्ण! कुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः।
अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदितुम्॥ २॥
न हि राजा न जानीते कुम्भकर्ण! नयानयौ।
त्वन्तु कैशोरकात् धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि। ३॥
स्थानं वृद्धिञ्च हानिञ्च देशकालविधानवित्।

अथाविचारकारी रावण इति यदुक्तमसहाय एव योत्स्यामीति च तदुभयं दूषयति महोदर इत्याह,—तदिति। अतिकायस्य कुम्भकर्णस्य तत्तेन प्रकारेणोक्तं वचनं श्रुत्वा महोदर उवाच॥ १॥

कुले महाकुले जातोऽपि धृष्टोऽवलिप्तस्त्वं प्राकृतदर्शनः सन् सर्वकृत्यं कर्त्तव्यं वेदितुं न शक्नोषि॥ २॥

न स वेद नयानयाविति कुम्भकर्णोक्तं दूषयति। न हीति। राजा नयानयौ उचितकृत्याकृत्ये न जानाति इति न किन्तु जानीत एवेत्यर्थः। त्वन्तु कैशोरकात् बाल्यात् धृष्टः सन्नेवं वक्तुमिच्छसि। केवलं कर्त्तुमिच्छसि इति पाठे असहायतया रामेण युद्धमिति शेषः॥ ३॥

आत्मनश्च परेषाञ्च बुध्यते राक्षसर्षभ: ॥ ४ ॥
यत्त्वशक्यं बलवता कर्त्तुं प्राकृतबुद्धिना।
अनुपासितवृद्धेन क: कुर्य्यात्तादृशं नर: ॥ ५ ॥
यांस्तु धर्मार्थकामांस्त्वं ब्रवीषि पृथगाश्रयान्।
अवबोद्धुं स्वभावेन न हि लक्षणमस्ति तान् ॥ ६ ॥
कर्म चैव हि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनम्।
श्रेय:पापीयसाञ्चात्र फलं भवति कर्मणाम् ॥ ७ ॥

राजा तु सर्वं वेत्तीत्याह,—स्थानमिति। स्थानवृद्धिक्षयरा-हित्येन यथाप्राप्तस्वरूपेऽवस्थानम्। आत्मनो वृद्धिं परेषां हानिञ्च राजा बुध्यते। किञ्च देशकालविधानविद्देशकालयोरुचितकर्त्तव्य-वित् ॥ ४ ॥

सर्वथा राज्ञोऽविवेको नास्तीत्याह,—यत्त्वशक्यमिति। अनुपासित-वृद्धेनातएव प्राकृतबुद्धिना केवलं बलवता यत्तु कर्त्तुमशक्यं तादृशं को बुधो राजा कुर्य्यात् न कोऽपि ॥ ५ ॥

एतावता प्रथमं वै महाराजकृत्यमेतदचिन्तितम्। केवलं वीर्य्य-दर्पेण नानुबन्धो विचारित इति कुम्भकर्णोक्तं दूषणं परिहृतम्। अथ त्रिषु चैतेषु यच्छ्रेष्ठमित्यादिना धर्म एव सेव्यो न तु कामस्तद्विरुद्ध इति यदुक्तं तत्राहयांस्त्विति। यांश्च धर्मादीन् पृथगाश्रया धर्मादय: परस्परविरुद्धा नैकानुष्ठेया इति ब्रवीषि तान् धर्मादीन् स्वभावेन तत्त्वतोऽवबोद्धुं ते लक्षणं सामर्थ्यं न ह्यस्ति ॥ ६ ॥

कुत इत्यत्र सर्वस्याप्येकानुष्ठेयत्वादेवेत्याह,—कर्म चैवेति। सर्वेषां

निःश्रेयसफलावेव धर्मार्थावितरावपि।
अधर्मानर्थयोः प्राप्तं फलञ्च प्रात्यवायिकम्॥ ८॥
ऐहलौकिकपारक्यं कर्म पुंभिर्निषेव्यते।
कर्माण्यपि तु कल्यानि लभते काममास्थितः॥ ९॥

कारणानां सुखसाधनानां त्रिवर्गलक्षणानां कर्मैव प्रयोजनं प्रयोजक-मुत्पादकम्। न ह्यक्रियस्य कश्चन पुरुषार्थो धर्मादिः। एवमेकपुरुष-यत्नसाध्यानां श्रेयःपापीयसां कर्मणां शुभाशुभव्यापाराणां फलमत्रैक-स्मिन्नेव कर्त्तरि भवति। एवञ्च विरुद्धयोरपि धर्मकामयोरेकानुष्ठेयो न तु तद्विरुद्धः काम इति त्वदुक्तमयुक्तमिति भावः॥ ७॥

तत्र पुरुषयत्नसाध्येष्वप्येषु धर्मार्थयोः कामात् कश्चिद्विशेषोऽस्ती-त्याह,—निःश्रेयसेति। धर्मार्थौ निःश्रेयसफलावेव सन्तौ कामनाविशे-षेणेतरावपि स्वर्गाभ्युदयफलावपि भवतः। अत्र धर्मशब्देनार्थनिर-पेक्षो जपध्यानादिः। अर्थशब्देन चार्थसाध्यो यागदानादिः। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति भगवद्वचनात्। तेषां चित्त-शुद्धिद्वारा मोक्षसाधनत्वमस्ति। कामस्तु न कदापि निःश्रेयसफल इति भावः। तयोरपरमपि कामाद्विशेषमाह,—अधर्मानर्थयोरिति। जपादिरूपे क्रियामये वा नित्यधर्मे लुप्ते सति अधर्मानर्थौ प्राप्तौ भवतस्तयोश्च सतोः प्रात्यवायिकं विहिताकरणप्रयुक्तप्रत्यवायजन्यं फलं पुंसः प्राप्तं भवति। न तु काम्याकरणे प्रत्यवाय इति भावः॥ ८॥

कीदृशं तत् फलं तत्राह,—ऐहलौकिकेति। इह लोके परत्र च भवं कर्म कर्मफलम्। इह ऋणदारिद्र्यादिरूपं परत्र नरकयातनादि-

तत्र कृप्तमिदं राज्ञा हृदि कार्य्यं मतञ्च नः ।

रूपं निषेव्यते अनुभूयते । एवं धर्मफलमपि । अथ कामस्य धर्मार्थाभ्यां वैलक्षण्यमाह,—कर्माणीति । कामं तत्पुरुषार्थसिद्धिमुद्दिश्य कर्माणि यत्नेनाश्रितोऽनुतिष्ठन्नपि कल्याणि शुभानि तु विशिष्य अत्रापि साक्षाल्लभते न तु धर्मार्थवत् कालान्तरे लोकान्तरे वा । एवञ्च धर्मार्थकामा एकेनैव सेव्याः । धर्मविरुद्धो यदि कामस्तदा स स्वतपो विक्रमादिना समाधेयः । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रियन्त इति न्यायादिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीमनभिज्ञाय शास्त्रार्थमित्यादिना दुर्मन्त्रिसम्बन्धस्त्याज्य इत्युक्तं तत्परिहरति । तत्रेति । तत्र त्रयाणाम् एकानुष्ठेयत्वे सिद्धे सति राज्ञा इदं कामपुरुषार्थसाधनं कार्य्यं कर्त्तुं योग्यम् । तथा हृदि कृप्तं निश्चितञ्च नोऽस्माकं मन्त्रिणां मतमनुमतञ्च । बलवद्विषये न्याय्यत्वस्योक्तत्वात् । अतो राज्ञि नास्मासु च किञ्चिदचातुर्य्यम् । अथ साहसप्रवृत्तिरूपं प्रागुक्तदोषमुद्धरति । शूरो होति । शूरो हि प्रसिद्धं साहसं बलवतो बलात् प्रवृत्तिरूपम् । अत्रतदनुष्ठाने किमिवापनीयते कोपनयो न कोऽपि । उचितमेव कृतमित्यर्थः । यत्तु तीर्थेनोक्तम् । धर्माधर्मयोर्हिताहितसाधनत्वं निश्चित्य परदाराहरणरूपाधर्मात् राज्ञो दुःखमित्युक्तं तद्धर्माधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावादसङ्गतमित्याह,—यांस्तु धर्मार्थेति । पृथगाश्रयान् पृथक्फलजनकान् वदसि तान् स्वभावेनावबोद्धुं स्वरूपतो ज्ञातुं लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं कारणञ्च नास्ति । सुखफलकयागादिधर्मानुष्ठानेऽपि तात्कालिकशरीरायासदर्शनात् । दुःखजनकपरदारगमनादावपि

शक्तौ हि साहसं यत्तत् किमिवात्रापनीयते ॥ १० ॥

तात्कालिकसुखदर्शनाच्चेति भावः। तदेव प्रदर्शयति। कर्म चेति। सर्वेषां कारणानां सुखानामित्यर्थः। कर्म कर्ममात्रं प्रयोजनं प्रयोजकम्। साधकमित्यर्थः। अत्रास्मिन् पुण्यकर्मणि फलं भवति। अश्रेयोऽपीति शेषः। पापीयसां कर्मणां श्रयः सुखञ्च फलं भवति। एतदेव विशदयति। निःश्रेयसेति। धर्मार्थौ तत्साधनीभूते कर्मणी। इतरौ अधर्मानर्थौ तत्साधनभूते कर्मणीति यावत्। निःश्रेयसफलावेव। चतुर्विधकर्माण्यपि श्रेयस्कराण्येवेत्यर्थः। किन्तु कदाचिदधर्मानर्थयोः प्रात्यवायिकं प्रत्यवायकारणकं दुःखं फलं सुखञ्च। प्राप्यत इति प्राप्ति। कर्मणि क्तिन्। प्राप्यं भवतीत्यर्थः। एतेनाधर्मानर्थयोः सुखदुःखोभयफलत्वमुक्तम्। धर्मार्थयोरव्यवस्थितफलमुक्त्वा कामस्याप्याह,—ऐहलौकिकेति। इहलोकपरलोकोपयोगिकर्म धर्मार्थरूपं निषेव्यते तत् फलञ्चानुभूयते। तथा कामार्गास्थितोऽपि यथेच्छाचारोऽपि कल्याणि शुभानि कर्माणि कर्मफलानि लभते। एवञ्च विहितमेव शुभदं निषिद्धमशुभदमिति नियमो नेति भावः। एतत् पक्षानुसारेणैव सीताहरणं रावणेन कृतमस्माभिश्चानुमतमित्याह,—तत्रेति। तथा सति इदं कार्य्यं सीताहरणरूपं राज्ञा हृदि निश्चितमस्माभिरनुमतञ्च। किञ्च शत्रुविषये रावणेन यत्साहसं कृतं तत् किमिव न किमिव। न किमपीत्यर्थः। अत्र साहसविषये अपनीयतां पृथक्कृत्य प्रदर्श्यताम्। अत्र पक्षे रावणेनाविचार्य्य कृतं किमपि दर्शयितुं न शक्यमित्यर्थ इति पञ्चश्लोकीव्याख्यानम्। तन्न। धर्माद्दुःखस्याधर्मेण सुखस्य सर्वासम्मतत्वात्। यदपि उक्तं यागादौ नान्तरीयकं दुःखमिति

एकस्यैवाभियाने तु हेतुर्यः प्राकृतस्त्वया।
तत्राप्यनुपपन्नं ते वक्ष्यामि यदसाधु च ॥ ११ ॥
येन पूर्वं जनस्थाने बहवोऽतिबलास्तदा।
राक्षसा राघवध्वस्ताः कथमेको जयिष्यसि ॥ १२ ॥
ये पूर्वं निर्जितास्तेन जनस्थाने महौजसः।
राक्षसांस्तान् पुरे सर्वान् भीतानद्य न पश्यसि ॥ १३ ॥
तं सिंहमिव सक्रुद्धं रामं दशरथात्मजम्।
सर्पं सुप्तमहो बुध्वा प्रबोधयितुमिच्छसि ॥ १४ ॥
ज्वलन्तं तेजसा नित्यं क्रोधेन च दुरासदम्।

तन्न तस्य धर्मस्य फलं किन्तु प्राक्तनकर्मान्तरस्यैव। एवमधर्मविषयेऽपि। अनया रीत्या सर्वं पलालप्रायतया दूष्यतां मतिमद्भिरित्यलम् ॥ १० ॥

अथेदानीमेव मां राजन् आदिश अहमुत्सादयिष्यामीत्यादिनाऽसहायतया यो रिपुसंहारवाद उक्तस्तं दूषयति। एकस्यैवेति। एकस्यासहायस्यैवाभियाने यो हेतुः स्वबललक्षणः प्राकृत उक्तस्तत्रापि यदनुपपन्नम् उपपत्तिरहितम् अतएवासाधुवचोऽस्ति तत्ते वक्ष्यामि ॥ ११ ॥

अनुपपत्तिमेवाह,—येनेति। येनातिबला हतास्तं राघवमित्यन्वयः ॥ १२ ॥

जनस्थाने तेन ये निर्जिता विद्राविताास्तानद्यापि भीतानत्र पुरे विद्यमानान् राक्षसान्न पश्यसि किम् ॥ १३ ॥

कस्तं मृत्युमिवासह्यमासादयितुमर्हति ॥ १५ ॥
संशयस्थमिदं सर्वं शत्रोः प्रतिसमासने।
एकस्य गमनं तात! न हि मे रोचते शुभम् ॥१६॥
हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा।
निश्चितं जीवितत्यागे वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥
यस्य नास्ति मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम!।
कथमाशंससे योद्धुं तुल्येनेन्द्रविवस्वतोः ॥ १८ ॥
एवमुक्त्वा तु संरब्धं कुम्भकर्णं महोदरः।
उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणम् ॥ १९ ॥
लब्ध्वा पुरस्ताद्वैदेहीं किमर्थं त्वं विलम्बसे।
यदीच्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति ॥ २० ॥

सिंहमिव सुप्तं सर्पमिव च बुध्वापि प्रबाधयितुमिच्छसि। अहो ते मौर्ख्यमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इदं सर्वं बलं शत्रोः प्रतिसमासने प्रतिमुखावस्थाने संशयस्थं संशयितजीवनविषयम्। अत एकस्य गमनं न मे रोचत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

हीनार्थो हीनबलोऽसहायः सन् कः पुमान् समृद्धार्थं ससहायं जीवितत्यागे निश्चितं स्वप्राणं तृणीकृत्य शत्रुसंहारादिदृढोद्योगं रिपुं प्राकृतं यथा प्राकृतमिवोक्तविशेषणरहितमिव वशमानेतुमिच्छति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः।
रुचितश्चेत् त्वया बुद्ध्या राक्षसेन्द्र! ततः शृणु॥ २१॥
अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुम्भकर्णो वितर्दनः।
पञ्च रामवधायैते निर्य्यान्तीत्यवघोषय॥ २२॥
ततो गत्वा वयं युद्धं दास्यामस्तस्य यत्नतः।
जेष्यामो यदि ते शत्रून्नोपायैः कार्य्यमस्ति नः॥ २३॥
अथ जीवति नः शत्रुर्वयञ्च कृतसंयुगाः।
ततः समभिपत्स्यामो मनसा यत् समीक्षितम्॥ २४॥

एवमेव वैदेहीं लब्ध्वापि त्वं किमर्थं विलम्बसे तद्भोगायेति शेषः। भोगार्थं सीतया वशगया भाव्यमिति यदीच्छसि तदा सीता ते वशगा भविष्यति॥ २०॥

कुतस्तत्राह,—दृष्ट इति। सीतोपस्थानस्य सीतानुकूल्यस्य कारकः साधनं कश्चिदुपायो मे मया दृष्टोऽस्ति तं शृणु। तं श्रुत्वा त्वया बुद्ध्या पर्य्यालोच्य रुचितश्चेत्तमनुतिष्ठेति शेषः॥ २१॥

तमुपायमाह,—अहमिति। पञ्चैते निर्य्यान्तीत्यवघोषय॥ २२॥

ततो गत्वा तस्य रामस्य युद्धं दास्यामः। यदि दैवात्तव शत्रून् जेष्यामस्तदा नोऽस्माकमुपायैः सीतावशीकरणोपायानुष्ठानैर्न किञ्चित् कृत्यमस्ति। रामं प्रत्याशानिवृत्त्या स्वत एव तदानुकूल्यस्य सिद्धत्वादिति भावः॥ २३॥

अथ पक्षान्तरे। नोऽस्माकं शत्रुरस्माभिरसाध्यनाशत्वाद्यदि

वयं युद्धादिहैष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः ।
विदार्य्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शरैः ॥ २५ ॥
भक्षितो राघवोऽस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ।
ततः पादौ गृहीष्यामस्त्वन्नः कामं प्रपूरय ॥ २६ ॥
ततोऽवघोषय पुरे गजस्कन्धेन पार्थिव ! ।
हतो रामः सह भ्रात्रा ससैन्य इति सर्वतः ॥ २७ ॥
प्रीतो नाम ततो भूत्वा भृत्यानां त्वमरिन्दम ! ।
भोगांश्च परिवारांश्च कामान् वसु च दापय ॥ २८ ॥
ततो माल्यानि वासांसि वीराणामनुलेपनम् ।
देयञ्च बहुयोधेभ्यः स्वयञ्च मुदितः पिब ॥ २९ ॥

जीवति। कृतसंयुगा वयञ्च यदि जीवाम ततो मनसा यत्समीक्षितं तत्समभिपत्स्यामः प्राप्स्यामः ॥ २४ ॥

किं तत्राह,—वयमिति। स्वतनुं रामनामाङ्कितैर्बाणैर्विदार्य्य कृतविदारणां सम्पाद्य यावत् पाणसङ्कटं युद्धेत्यर्थः। एवं युद्धारुधिरोक्षिता युद्धात् परावृत्येहैष्यामः ॥ २५ ॥

इति वादिनः इत्येवं मिथ्यावादिनः। त्वं नः कामं पूरय जित्वा आगतान्निव सम्मानय ॥ २६ ॥ २७ ॥

प्रीतो नाम। नामेत्यपरमार्थे। प्रीत इव भूत्वेत्यर्थः। परिवारान् दासीदासान् ॥ २८ ॥

ततोऽस्मिन् बहुलीभूते कौलीने सर्वतो गते।
भक्षितः ससुहृद्रामो राक्षसैरिति विश्रुते ॥ ३० ॥
प्रविश्याश्वास्य चापि त्वं सीतां रहसि सान्त्वयन्।
धनधान्यैश्च कामैश्च रत्नैश्चैनां प्रलोभय ॥ ३१ ॥
अनयोपधया राजन्! भूयः शोकानुबन्धया।
अकामा त्वद्वशं सीता नष्टनाथा गमिष्यति ॥ ३२ ॥
रमणीयं हि भर्त्तारं विनष्टमधिगम्य सा।
नैराश्यात् स्त्रीलघुत्वाच्च त्वद्वशं प्रतिपत्स्यते ॥ ३३ ॥
सा पुरा सुखसंवृद्धा सुखार्हा दुःखकर्शिता।
त्वय्यधीनं सुखं ज्ञात्वा सर्वथैव गमिष्यति ॥ ३४ ॥

योधेभ्यो बह्वदेयं देहीति शेषः। मुदितः पिब मुदित इव पिब ॥ २९ ॥

कौलीने जनवादे रामादयो भक्षिता इत्येवं रूपे विश्रुते लोकमुखतः सीतयेति शेषः ॥ ३० ॥

आश्वास्य भर्त्तृविपत्तिदुःखितामिति शेषः ॥ ३१ ॥

उपधया वञ्चनया। भूयोऽधिकं सीतायाः शोकोऽनुबन्धो यस्यामुपधायान्तया। अकामा तादृश्यपि ॥ ३२ ॥

रमणीयम् अनुवर्त्तितुं योग्यम् ॥ ३३ ॥

गमिष्यति त्वद्वशत्वमिति शेषः ॥ ३४ ॥

एतत् सुनीतं मम दर्शनेन
रामं हि दृष्ट्वैव भवेदनर्थः।
इहैव ते सेत्स्यति मोत्सुकोऽभू-
र्महानयुद्धेन सुखस्य लाभः॥ ३५॥
अनष्टसैन्यो ह्यनवाप्तसंशयो
रिपुं त्वयुद्धेन जयन् जनाधिप!।
यशश्च पुण्यञ्च महान् महीपतिः
श्रियञ्च कीर्त्तिञ्च चिरं समश्नुते॥ ३६॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुःषष्टितमः सर्गः॥ ६४॥

एतन्मम दर्शनेन मया सुनीतं निश्चितः सुखोपायः। युद्धन्तु कोपाय इत्याह,—रामं दृष्ट्वैव तद्दर्शनमात्रेणैवानर्थो वधो भवेत्। यदेवमतो युद्धे रामदर्शनार्थं मोत्सुकोऽभूः। इहैव स्थितस्य ते महान् सुखस्य लाभो युद्धं न सेत्स्यति॥ ३५॥

स्वोक्तोपायानुष्ठानमेव ते सुखावहमित्युपसंहरति। अनष्टेति॥ ३६॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः॥ ६४॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ।

स तथोक्तस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरम् ।
अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः ॥ १ ॥
सोऽहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः ।
रामस्याद्य प्रमार्जामि निर्वैरो हि सुखीभव ॥ २ ॥
गर्जन्ति न वृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः ।
पश्य सम्पद्यमानन्तु गर्जितं युधि कर्मणा ॥ ३ ॥
न मर्षयन्ति चात्मानं सम्भावयितुमात्मना ।
अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वन्ति दुष्करम् ॥ ४ ॥
विक्लवानां ह्यबुद्धीनां राज्ञां पण्डितमानिनाम् ।

स तथोक्त इति । युद्धं न कर्त्तव्यमित्युक्तः ॥ १ ॥

निर्वैरः अशत्रुः ॥ २ ॥

वृथा न गर्जन्ति शत्रोरसमक्षं स्वशौर्य्यं वृथा न कथ्यन्ते । युधि कर्मणा सम्पद्यमानन्तु मे गर्जितं पश्य ॥ ३ ॥

आत्मनः आत्मानं सम्भावयितुं श्लाघयितुं न मर्षयन्ति न सहन्ते नेच्छन्तीति यावत् । अपि तु अदर्शयित्वा वाचा स्वसामर्थ्यमप्रकाश्य दुष्करं कर्म कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

रोचते त्वद्वचो नित्यं कथ्यमानं महोदर ! ॥ ५ ॥
युद्धे कापुरुषैर्नित्यं भवद्भिः प्रियवादिभिः ।
राजानमनुगच्छद्भिः सर्वं कृत्यं विनाशितम् ॥ ६ ॥
राजशेषा कृता लङ्का क्षीणः कोशो बलं हतम् ।
राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नममित्रकम् ॥ ७ ॥
एष निर्याम्यहं युद्धमुद्यतः शत्रुनिर्जये ।
दुर्नयं भवतामद्य समीकर्त्तुं महाहवे ॥ ८ ॥

अशूरत्वरूपवैक्लव्यादिगुणानां त्वद्वचो युद्धनिवृत्तिपरं रोचते । न तु वीराणामित्यर्थः । शृण्वतां सादितमिदं त्वद्विधानामिति पाठे । विक्लवत्वादिगुणानां त्वद्विधानां वचः शृण्वतामिदं सादितम् । ईदृशं दुःखं प्राप्तं भवतीत्यर्थ इति तीर्थः ॥ ५ ॥

एवमादिपापिष्ठमन्त्रैरयं राजा नाशित इत्याह,—युद्ध इति । युद्धे प्राप्तकाले सति कापुरुषैः कुत्सितैर्भीरुभिः पुरुषैः । प्राङ्मन्त्रकाले प्रियवादिभिः । अतएव तदा राजानमनुगच्छद्भिर्भवद्भिः । एतद्राज्ञः सर्वं कृत्यं नाशितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

किं नाशितं तदाह,—राजशेषेति । यद्देवमतो राजानमिममासाद्य सुहृच्चिह्नं सौहार्दप्रच्छादितम् । अमित्रकममित्रकार्यं कृतमिति शेषः ॥ ७ ॥

किं वृथा प्रलापेन इदानीं युद्धस्यैव न्याय्यत्वात्तदेव करोमीत्याह,—एष इति । युद्धं प्रत्युद्यतोऽहम् । शत्रुनिर्जये तन्निमित्तं

एवमुक्तवतो वाक्यं कुम्भकर्णस्य धीमतः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं प्रहसन् राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥
महोदरोऽयं रामात्तु परित्रस्तो न संशयः ।
न हि रोचयते तात ! युद्धं युद्धविशारद ! ॥ १० ॥
कश्चिन्मे त्वत्समो नास्ति सौहृदेन बलेन च ।
गच्छ शत्रुवधाय त्वं कुम्भकर्ण ! जयाय च ॥ ११ ॥
शयानः शत्रुनाशार्थं भवान् सम्बोधितो मया ।
अयं हि कालः सुमहान् राक्षसानामरिन्दम ! ॥ १२ ॥
स गच्छ शूलमादाय पाशहस्त इवान्तकः ।
वानरान् राजपुत्रौ च भक्षयादित्यतेजसौ ॥ १३ ॥
समालोक्य तु ते रूपं विद्रविष्यन्ति वानराः ।
रामलक्ष्मणयोश्चापि हृदये प्रस्फुटिष्यतः ॥ १४ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः कुम्भकर्णं महाबलम् ।
पुनर्जातमिवात्मानं मेने राक्षसपुङ्गवः ॥ १५ ॥

निष्यामि । भवतां दुर्मन्त्रिणां दुर्नयं दुर्मन्त्रमूलानर्थमाहवेन समीकर्त्तुं यामीत्यनुकर्षः ॥ ८ ॥

धीमत इति । श्रुत्वेति शेषः ॥ ९ ॥

प्रहासाशयं स्वयमेवाह,—महोदरोऽमिति । तातेत्युपलालने ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥

अयं कालो युद्धगमनायेति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥

कुम्भकर्णबलाभिज्ञो जानंस्तस्य पराक्रमम् ।
बभूव मुदितो राजा शशाङ्क इव निर्मलः ॥ १६ ॥
इत्येवमुक्तः संहृष्टो निर्जगाम महाबलः ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा योद्धुमुद्युक्तवांस्तदा ॥ १७ ॥
आददे निशितं शूलं वेगाच्छत्रुनिबर्हणः ।
सर्वं कालायसं दीप्तं तप्तकाञ्चनभूषणम् ॥ १८ ॥
इन्द्राशनिसमप्रख्यं वज्रप्रतिमगौरवम् ।
देवदानवगन्धर्वयक्षपन्नगसूदनम् ॥ १९ ॥
रक्तमाल्यमहादामं स्वतश्चोद्गतपावकम् ।
आदाय विपुलं शूलं शत्रुशोणितरञ्जितम् ॥ २० ॥
कुम्भकर्णो महातेजा रावणं वाक्यमब्रवीत् ।
गमिष्याम्यहमेकाकी तिष्ठत्विह बलं महत् ॥ २१ ॥
अद्य तान् क्षुधितः क्रुद्धो भक्षयिष्यामि वानरान् ।
कुम्भकर्णवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥
सैन्यैः परिवृतो गच्छ शूलमुद्गरपाणिभिः ।

प्रस्फुटिष्यतः विदीर्णौ भविष्यतः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

सर्वं कालायसम् । सर्वेष्ववयवेषु दण्डादिष्वपि कालायसनिर्मितम् ॥ १८ ॥

इन्द्राशनिसमा प्रख्या कान्तिर्यस्य तम् ॥ १९ ॥

वानरा हि महात्मानः शूराः सुव्यवसायिनः ॥ २३ ॥
एकाकिनं प्रमत्तं वा नयेयुर्दशनैः क्षयम् ।
तस्मात् परमदुर्धर्षैः सैन्यैः परिवृतो व्रज ।
रक्षसामहितं सर्वं शत्रुपक्षं निषूदय ॥ २४ ॥
अथासनात्समुत्पत्य स्रजं मणिकृतान्तराम् ।
आबबन्ध महातेजाः कुम्भकर्णस्य रावणः ॥ २५ ॥
अङ्गदान्यङ्गुलीवेष्टान् वराण्याभरणानि च ।
हारञ्च शशिसङ्काशमाबबन्ध महात्मनः ॥ २६ ॥
दिव्यानि च सुगन्धीनि माल्यदामानि रावणः ।
गात्रेषु सञ्जयामास श्रोत्रयोश्चास्य कुण्डले ॥ २७ ॥
काञ्चनाङ्गदकेयूरनिष्काभरणभूषितः ।
कुम्भकर्णो बृहत्कर्णः सुहुतोऽग्निरिवाबभौ ॥ २८ ॥
श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन विराजता ।
अमृतोत्पादने नद्धो भुजङ्गेनेव मन्दरः ॥ २९ ॥

रक्तमाल्यान्येव महादामानि यस्य तम् । क्षतस्रोद्भूतपावकम् उद्गतार्चिषम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

स्रजं काञ्चनीं मणिकृतान्तरां मणिरचितमध्यदेशाम् ॥ २५ ॥

अङ्गुलीवेष्टान् अङ्गुलीयकानि ॥ २६ ॥ २७ ॥

निष्कमुरोभूषणम् ॥ २८ ॥

श्रोणीसूत्रं कटिसूत्रम् ॥ २९ ॥

सकाञ्चनं भारसहं निवातं
विद्युत्प्रभं दीप्तमिवात्मभासा।
आबध्यमानः कवचं रराज
सन्ध्याभ्रसंवीत इवाद्रिराजः॥ ३०॥
सर्वाभरणसर्वाङ्गः शूलपाणिः स राक्षसः।
त्रिविक्रमकृतोत्साहो नारायण इवाबभौ॥ ३१॥
भ्रातरं सम्परिष्वज्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्।
प्रणम्य शिरसा तस्मै प्रतस्थे स महाबलः॥ ३२॥
तमाशीर्भिः प्रशस्ताभिः प्रेषयामास रावणः।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सैन्यैश्चापि वरायुधैः॥ ३३॥
तं गजैश्च तुरङ्गैश्च स्यन्दनैश्चाम्बुदस्वनैः।
अनुजग्मुर्महात्मानो रथिनो रथिनां वरम्॥ ३४॥
सपरुष्ट्रैः खरैश्चैव सिंहद्विपमृगद्विजैः।
अनुजग्मुश्च तं घोरं कुम्भकर्णं महाबलम्॥ ३५॥

भारसहं युद्धेऽभिघातसहम्। निवातम्। शस्त्राभेद्यन्तु यद्वर्म तन्निवातमुदाहृतम्। आबध्यमानः आबध्नन्। आर्षो विकरण-व्यत्ययः॥ ३०॥

सर्वाभरणसर्वाङ्गः सर्वाभरणयुक्तसर्वाङ्गः। नद्धाङ्ग इति पाठान्तरम्। त्रिषु विक्रमेषु पादन्यासेषु कृतोत्साहः॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥

अम्बुदस्वनैः स्यन्दनैश्च सह प्रेषयामासेति योजना॥ ३४॥

स पुष्पवर्षैरवकीर्य्यमाणो
धृतातपत्रः शितशूलपाणिः ।
मदोत्कटः शोणितगन्धमत्तो
विनिर्ययौ दानवदेवशत्रुः ॥ ३६ ॥

पदातयश्च बहवो महानादा महाबलाः ।
अन्वयू राक्षसा भीमा भीमाक्षाः शस्त्रपाणयः ॥ ३७ ॥
रक्ताक्षाः सुबहुव्यामा नीलाञ्जनचयोपमाः ।
शूलानुद्यम्य खड्गांश्च निशितांश्च परश्वधान् ॥ ३८ ॥
भिन्दिपालांश्च परिघान् गदाश्च मुशलानि च ।
तालस्कन्धांश्च विपुलान् क्षेपणीयान् दुरासदान् ॥ ३९ ॥
अथान्यद्वपुरादाय दारुणं घोरदर्शनम् ।
निष्पपात महातेजाः कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ४० ॥
धनुःशतपरीणाहः स षट्शतसमुच्छ्रितः ।
रौद्रः शकटचक्राक्षो महापर्वतसन्निभः ॥ ४१ ॥
सन्निपत्य च रक्षांसि दग्धशैलोपमो महान् ।

अनुजग्मुरिति । रावणप्रेषिता इति शेषः । सर्पादिभिर्वाहनैर्जग्मुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

स करयोर्बाह्वोस्ततयोस्तिर्य्यगन्तरालं व्यामः । सुबहुव्यामाः सुतरां बहुव्यामप्रमाणाः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अथान्यत् सालङ्कारसौम्यादन्यत् ॥ ४० ॥

कुम्भकर्णो महातेजाः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥
अद्य वानरमुख्यानां तानि यूथानि भागशः।
निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः पतङ्गानिव पावकः ॥ ४३ ॥
नापराध्यन्ति मे कामं वानरा वनचारिणः।
जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ॥ ४४ ॥
पुररोधस्य मूलन्तु राघवः सहलक्ष्मणम्।
हते तस्मिन् हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ॥ ४५ ॥
एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुम्भकर्णस्य रक्षसः।
नादं चक्रुर्महाघोरं कम्पयन्त इवार्णवम् ॥ ४६ ॥
तस्य निष्पततस्तूर्णं कुम्भकर्णस्य धीमतः।
बभूवुर्घोररूपाणि निमित्तानि समन्ततः ॥ ४७ ॥

तस्यैव प्रदर्शनम्। धनुःशतेति। परिणाहो विशालता तिर्य्यग्देहप्रमाणमिदम्। षट्शतधनुःप्रमाण ऊर्द्ध्वोच्छ्रायः ॥ ४१ ॥

सन्निपत्य व्यूह्य ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

वानरमुख्यानां यूथानि हनिष्यामीत्युक्त्वा निरपराधास्ते न हन्तव्याः किन्तु राम एव सर्वापराधमूलं हन्तव्य इत्याह,—नापराध्यन्तीति। ते नापराध्यन्ति। खत इति शेषः। किन्तु सा जातिर्वानरजातिरस्मद्विधानां पुरोद्यानानां विभूषणमलङ्कारः॥ ४४ ॥

अतस्तैः सह पुररोधस्य मूलं राघव एव हन्तव्यस्तस्मिन् हते सर्वं हतं भवति। अतस्तमेव युधि वधिष्यामि ॥ ४५ ॥

उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ।
ससागरवना चैव वसुधा समकम्पत ॥ ४८ ॥
घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः ।
मण्डलान्यपसव्यानि बबन्धुश्च विहङ्गमाः ॥ ४९ ॥
निष्पपात च गृध्रोऽस्य शूले वै पथि गच्छतः ।
प्रास्फुरन्नयनश्चास्य सव्यो बाहुरकम्पत ॥ ५० ॥
निष्पपात तदा चोल्का ज्वलन्ती भीमनिःस्वना ।
आदित्यो निष्प्रभश्चासीन्न वाति च सुखोऽनिलः ॥ ५१ ॥
अचिन्तयन् महोत्पातानुदितान् रोमहर्षणान् ।
निर्य्ययौ कुम्भकर्णस्तु कृतान्तबलचोदितः ॥ ५२ ॥
स लङ्घयित्वा प्राकारं पद्भ्यां पर्वतसन्निभः ।
स ददर्श घनप्रख्यं वानरानीकमद्भुतम् ॥ ५३ ॥
ते दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं वानराः पर्वतोपमम् ।
वायुनुन्ना इव घना ययुः सर्वा दिशस्तदा ॥ ५४ ॥

रक्षसः । वाक्यं श्रुत्वेति शेषः । नादयक्रुः । राक्षसा इति शेषः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
गर्दभारुणाः गर्दभधूम्राः ॥ ४८ ॥
सज्वालकवलैः साङ्गारपिण्डैः ॥ ४९ ॥
नयनं वामम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥
अचिन्तयन् अगणयन् ॥ ५२ ॥

तद्वानरानीकमतिप्रचण्डं
दिशो द्रवद्भिन्नमिवाभ्रजालम् ।
स कुम्भकर्णः समवेक्ष्य हर्षा-
न्ननाद भूयो घनवद्घनाभः ॥ ५५ ॥
ते तस्य घोरं निनदं निशम्य
यथा निनादं दिवि वारिदस्य ।
पेतुर्धरण्यां बहवः प्लवङ्गा
निकृत्तमूला इव शालवृक्षाः ॥ ५६ ॥
विपुलपरिघवान् स कुम्भकर्णो
रिपुनिधनाय विनिःसृतो महात्मा ।
कपिगणभयमाददत्सुभीमं
प्रभुरिव किङ्करदण्डवान् युगान्ते ॥ ५७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

तद्वहनक्षमवाहनाभावात् पद्भ्यामिति ॥ ५२ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विपुलपरिघवानिति । शूलवदिदमप्यस्यायुधम् । किङ्करदण्डवान् किङ्कराः संहारपरिकराः कालदण्डा अस्य सन्ति तथा । युगान्ते प्रभुः कालाग्नि रुद्र इव विनिःसृतः ॥ ५७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः।

स लङ्घयित्वा प्राकारं गिरिकूटोपमो महान्।
निर्ययौ नगरात्तूर्णं कुम्भकर्णो महाबलः॥ १॥
ननाद च महानादं समुद्रमभिनादयन्।
विजयन्निव निर्घातान् विधमन्निव पर्वतान्॥ २॥
तमवध्यं मघवता यमेन वरुणेन वा।
प्रेक्ष्य भीमाक्षमायान्तं वानरा विप्रदुद्रुवुः॥ ३॥
तांस्तु विप्रद्रुतान् दृष्ट्वा राजपुत्त्रोऽङ्गदोऽब्रवीत्।
नलं नीलं गवाक्षञ्च कुमुदञ्च महाबलम्॥ ४॥
आत्मनस्तानि विस्मृत्य वीर्य्याण्यभिजनानि च।
क्व गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा॥ ५॥
साधु सौम्या! निवर्त्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ।
नालं युद्धाय वै रक्षो महतीयं विभीषिका॥ ६॥
महतीमुत्थितामेनां राक्षसानां विभीषिकाम्।

स इति॥ १॥
निर्घातान् अशनिनिर्घोषान्॥ २॥ ३॥ ४॥
आत्मनः आत्मसम्बधीनि वीर्य्याणि पराक्रमान्॥ ५॥

विक्रमादिधर्मिध्यामो निवर्त्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥
कृच्छ्रेण तु समाश्वस्य सङ्गम्य च ततस्ततः ।
वृक्षान् गृहीत्वा हरयः सम्प्रतस्थू रणाजिरे ॥ ८ ॥
ते निवर्त्य तु संरब्धाः कुम्भकर्णं वनौकसः ।
निर्जघ्नुः परमक्रुद्धाः समदा इव कुञ्जराः ॥ ९ ॥
प्रांशुभिर्गिरिशृङ्गैश्च शिलाभिश्च महाबलाः ।
पादपैः पुष्पिताग्रैश्च हन्यमानो न कम्पते ॥ १० ॥
तस्य गात्रेषु पतिता भिद्यन्ते बहवः शिलाः ।
पादपाः पुष्पिताग्राश्च भग्नाः पेतुर्महीतले ॥ ११ ॥
सोऽपि सैन्यानि संक्रुद्धो वानराणां महौजसाम् ।
ममन्थ परमायत्तो वनान्यग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥
लोहिताद्रास्तु बहवः शेरते वानरर्षभाः ।
निरस्ताः पतिता भूमौ ताम्रपुष्पा इव द्रुमाः ॥ १३ ॥
लङ्घयन्तः प्रधावन्तो वानरा नावलोकयन् ।
केचित् समुद्रे पतिताः केचित् गहनमास्थिताः ॥ १४ ॥
वध्यमानास्तु ते वीरा राक्षसेन च लीलया ।

एतद्रक्षो युद्धायास्माभिर्नालं न समर्थम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥
निवर्त्य निवृत्ता भूत्वा ॥ ९ ॥
प्रांशुभिरुच्चैः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

सागरं येन ते तीर्णाः पथा तेनैव दुद्रुवुः ॥ १५ ॥
ते स्थलानि तदा निम्नं विवर्णवदना भयात् ।
ऋक्षा वृक्षान् समारूढ़ाः केचित् पर्वतमाश्रिताः ॥ १६ ॥
निपेतुः केचिदपरे केचिन्नैवावतस्थिरे ।
केचिद्भूमौ निपतिताः केचित्सुप्ता मृता इव ॥ १७ ॥
तां समीक्ष्याङ्गदो भग्नान् वानरानिदमब्रवीत् ।
अवतिष्ठत युध्यामो निवर्त्तध्वं प्लवङ्गमाः ॥ १८ ॥
भग्नानां वो न पश्यामि परिक्रम्य महीमिमाम् ।
स्थानं सर्वे निवर्त्तध्वं किं प्राणान् परिरक्षथ ॥ १९ ॥
निरायुधानां क्रमतामसङ्गगतिपौरुषाः ! ।
दारा ह्यपहसिष्यन्ति स वै घातः सुजीवताम् ॥ २० ॥

नावलोकयन् अग्रपृष्ठदेशं नालोकितवन्तः ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्थलानि प्रदुद्रुवुरित्यनुकर्षः ॥ १६ ॥

निपेतुः । युद्धार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

युद्धे भग्नानां वो युष्माकं सर्वां महीं परिक्रम्यापि गत्वापि स्थानं प्रतिष्ठां न पश्यामि । सुग्रीवाज्ञां विनागतानां बध एव सर्वथेति भावः । अतः सर्वे निवर्त्तध्वम् ॥ १९ ॥

हे असङ्गगतिपौरुषाः निरायुधानां पाषाणवृक्षाद्यायुधरहितानां द्रवतां दारा उपहसिष्यन्ति । स स्वदारापहासो जीवतां युष्माकं घातो मृत्योरप्यधिकदुःखदो भविष्यति ॥ २० ॥

कुलेषु जाताः सर्व्वेऽस्मिन् विस्तीर्णेषु महत्सु च।
क गच्छत भयत्रस्ताः प्राकृता हरयो यथा।
अनार्य्याः खलु यद्भीतास्त्यक्त्वा वीर्य्यं प्रधावत ॥ २१ ॥
विकत्थनानि वो यानि भवद्भिर्जनसंसदि।
तानि वः क नु यातानि सोदग्राणि हितानि च ॥ २२ ॥
भीरोः प्रवादाः श्रूयन्ते यस्तु जीवति धिक्कृतः।
मार्गः सत्पुरुषैर्जुष्टः सेव्यतां त्यज्यतां भयम् ॥ २३ ॥
शयामहे वा निहताः पृथिव्यामल्पजीविताः।
प्राप्नुयामो ब्रह्मलोकं दुष्प्रापञ्च कुयोधिभिः ॥ २४ ॥

यद्यस्माद्वीर्य्यं पराक्रमं त्यक्त्वा भीताः सन्तः प्रधावत ततोऽनार्य्या स्वामिद्रोहिणः खलु ॥ २१ ॥

वो युष्माकं जनसंसदि यानि विकत्थनानि सोदग्राणि स्वोदग्रताप्रतिपादनसहितानि च स्वामिहितकराणि च कृतानि तानि सर्व्वाण्यद्यायुध्यतां क यातानि ॥ २२ ॥

यः सत्पुरुषैर्धिक्कृतो जीवति तस्य जीवनं धिगित्येवं भीरूणां वीरैः क्रियमाणाः प्रवादा धिक्काररूपाः श्रूयन्ते मरणादप्यधिकदुःखदाः। अतो भयं त्यज्यताम्। सत्पुरुषैर्जुष्टो मार्गो युद्धं सेव्यताम् ॥ २३ ॥

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोच्यसे महीमित्याशयवानाह,—शयामहे इति श्लोकद्वयेन। यदि दैवगत्या निहताः शयामहे तदा कुयोधिभिर्दुष्प्राप्यं ब्रह्मलोकं प्राप्नुयामः। वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे ॥ २४ ॥

अवाप्नुयामः कीर्त्तिं वा निहत्वा शत्रुमाहवे ।
निहता वीरलोकस्य भोक्ष्यामो वसु वानराः ॥ २५ ॥
न कुम्भकर्णः काकुत्स्थं दृष्ट्वा जीवन् गमिष्यति ।
दीप्यमानमिवासाद्य पतङ्गो ज्वलनं यथा ॥ २६ ॥
पलायनेन चोद्दिष्टाः प्राणान् रक्षामहे वयम् ।
एकेन बहवो भग्ना यशोनाशं गमिष्यति ॥ २७ ॥
एवं ब्रुवाणं तं शूरमङ्गदं कनकाङ्गदम् ।
द्रवमाणास्ततो वाक्यमूचुः शूरविगर्हितम् ॥ २८ ॥
कृतं नः कदनं घोरं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
न स्थानकालो गच्छामो दयितं जीवितं हि नः ॥ २९ ॥
एतावदुक्त्वा वचनं सर्वे ते भेजिरे दिशः ।

शत्रुमाहवे निहत्वा निहत्य कीर्त्तिं वा प्राप्नुयामः। उक्तमर्थं दार्ढ्याय पुनराह,—निहता इति। निहतास्चेद्वीरलोकस्य वीरैः सूर्य्य-द्वारा प्राप्यस्य ब्रह्मलोकस्य वसु धनं हिरण्यगर्भभूमानन्दं भोक्ष्यामोऽनु भविष्यामः। जीवितं वीरलोकस्य मोक्ष्याम इति पाठोऽपाङ्क्तः। नापि तत्रार्थसामञ्जस्यम्। तत्र हि ब्रह्मलोकस्य वसुमूल्यभूतं जीवितं मोक्ष्याम इत्यर्थं तीर्थं व्याह ॥ २५ ॥

ननु कथमपि जयप्रत्याशाभावेन स्थित्वा न प्रयोजनमत आह,—न कुम्भकर्ण इति ॥ २६ ॥

उद्दिष्टा महावीरेषु गणिता बहवो वयमेकेन भग्नाः पलायनेन

भीमं भीमाक्षमायान्तं दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ३० ॥
द्रवमाणास्तु ते वीरा अङ्गदेन वलीमुखाः ।
सान्त्वनैश्चानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्त्तिताः ॥ ३१ ॥
प्रहर्षमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता ।
आज्ञाप्रतीक्षास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

यदि प्राणान् रक्षामहे तदा यशोनाशं गमिष्यति। यद्वोद्दिष्टा एते पलायिता इति जनैर्निर्दिष्टा इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

अनुमानैर्नागपाशमुक्तिसम्पातालभेदरक्षैर्जयानुमापकैः ॥ ३१ ॥

आज्ञाप्रतीक्षा युद्धानुज्ञाप्रतीक्षाः ॥ ३२ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः।

ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वाङ्गदवचस्तदा।
नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय सर्वे संग्रामकाङ्क्षिणः॥ १॥
समुदीरितवीर्य्यास्ते समारोपितविक्रमाः।
पर्य्यवस्थापिता वाक्यैरङ्गदेन बलीयसा॥ २॥
प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः।
चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः॥ ३॥
अथ वृक्षान् महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च।
वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रवन्॥ ४॥
कुम्भकर्णः सुसंक्रुद्धो गदामुद्यम्य वीर्य्यवान्।
धर्षयन् स महाकायः समन्ताद्व्यक्षिपद्रिपून्॥ ५॥
शतानि सप्त चाष्टौ च सहस्राणि च वानराः।
प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन ताड़िताः॥ ६॥

अत्र सर्गावच्छेदोऽसाम्प्रदायिकः। एकप्रकरणत्वात्। वृत्तभेदाभावाच्चेति कतकः। उक्तार्थानुवादस्ते निवृत्ता इति। नैष्ठिकीं स्थिराम्। निष्ठानाशस्तत्सम्बन्धिनीं मरणपर्य्यवसायिनीमित्यर्थः॥ १॥

समुदीरितवीर्य्याः समुदीरितविक्रमाः कथितात्मीयपूर्वपराक्रमाः।

षोड़शाष्टौ च दश च विंशत्त्रिंशत्तथैव च।
परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन् स परिधावति।
भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो गरुड़ः पन्नगानिव ॥ ७ ॥
कृच्छ्रेण च समाश्वस्ताः सङ्गम्य च ततस्ततः।
वृक्षाद्रिहस्ता हरयस्तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ ८ ॥
ततः पर्वतमुत्पाट्य द्विविदः प्लवगर्षभः।
दुद्राव गिरिशृङ्गाभं विलम्ब इव तोयदः ॥ ९ ॥
तं समुत्पाट्य चिक्षेप कुम्भकर्णाय वानरः।
तमप्राप्य महाकायं तस्य सैन्येपतत्ततः ॥ १० ॥
ममर्दाश्वान् गजांश्चापि रथांश्चापि गजोत्तमान्।
तानि चान्यानि रक्षांसि एकश्चान्यत् गिरेः शिरः ॥ ११ ॥
तच्छैलवेगाभिहतं हताश्वं हतसारथिम्।
रक्षसां रुधिरक्लिन्नं बभूवायोधनं महत् ॥ १२ ॥

समारोपितविक्रमा इति गृहीतविक्रमाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विशेषेण लम्बत इति विलम्बः ॥ ९ ॥

तमप्राप्य तं कुम्भकर्णम्। तस्य कुम्भकर्णस्य सैन्ये ॥ १० ॥

तानि प्रसिद्धानि च रक्षांस्युद्दिश्य अन्यदेकं गिरेः शिरः प्रदक्षिप्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रथिनो वानरेन्द्राणां शरैः कालान्तकोपमैः।
शिरांसि नदतां जह्रुः सहसा भीमनिःस्वनाः॥ १३॥
वानराश्च महात्मानः समुत्पाट्य महाद्रुमान्।
रथानश्वान् गजानुष्ट्रान् राक्षसानभ्यसूदयन्॥ १४॥
हनूमान् शैलशृङ्गाणि शिलाश्च विविधान् द्रुमान्।
ववर्ष कुम्भकर्णस्य शिरस्यम्बरमास्थितः॥ १५॥
तानि पर्वतशृङ्गाणि शूलेन स बिभेद ह।
बभञ्ज वृक्षवर्षञ्च कुम्भकर्णो महाबलः॥ १६॥

ततो हरीणां तदनीकमुग्रं
दुद्राव शूलं निशितं प्रगृह्य।
तस्थौ स तस्यापततः पुरस्तान्
महीधराग्रं हनुमान् प्रगृह्य॥ १७॥
सकुम्भकर्णं कुपितो जघान
वेगेन शैलोत्तमभीमकायम्।
सञ्चुक्षुभे तेन तदाभिभूतो
मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसिक्तः॥ १८॥

रथिनो राक्षसाः शरैर्वानरेन्द्राणां शिरांसि जह्रुः॥ १३॥ १४॥ ॥ १५॥ १६॥

हरीणामनीकं कर्म। तस्य कुम्भकर्णस्य पुरस्तात्॥ १७॥

स शूलमाविध्य तडित्प्रकाशं
गिरिर्यथा प्रज्वलिताग्निशृङ्गम्।
बाह्वन्तरे मारुतिमाजघान
गुहोऽचलं क्रौञ्चमिवोग्रशक्त्या ॥ १९ ॥
स शूलनिर्भिन्नमहाभुजान्तरः
प्रविह्वलः शोणितमुद्वमन् रुषा।
ननाद भीमं हनुमान् महाहवे
युगान्तमेघस्तनितस्वनोपमम् ॥ २० ॥
ततो विनेदुः सहसा प्रहृष्टा
रक्षोगणास्तं व्यथितं समीक्ष्य।
प्लवङ्गमास्तु व्यथिता भयार्त्ताः
प्रदुद्रुवुः संयति कुम्भकर्णात् ॥ २१ ॥
ततस्तु नीलो बलवान् पर्य्यवस्थापयन्बलम्।
वि- चिक्षेप शैलाग्रं कुम्भकर्णाय धीमते ॥ २२ ॥
तदापतन्तं सम्प्रेक्ष्य मुष्टिनाभिजघान ह।
मुष्टिप्रहाराभिहतं तच्छैलाग्रं व्यशीर्य्यत।
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात महीतले ॥ २३ ॥
ऋषभः शरभो नीलो गवाक्षो गन्धमादनः।

तेन हनुमन्मुक्तगिरिशृङ्गेण सक्षुक्षुभे ॥ १८ ॥ १९ ॥

पञ्च वानरशार्दूलाः कुम्भकर्णमुपाद्रवन् ॥ २४ ॥
शैलैर्वृक्षैस्तलैः पादैर्मुष्टिभिश्च महाबलाः ।
कुम्भकर्णं महाकायं निजघ्नुः सर्वतो युधि ॥ २५ ॥
स्पर्शानिव प्रहारांस्तान् वेदयानो न विव्यथे ।
ऋषभन्तु महावेगं बाहुभ्यां परिषस्वजे ॥ २६ ॥
कुम्भकर्णभुजाभ्यान्तु पीड़ितो वानरर्षभः ।
निपपातर्षभो भीमः प्रमुखागतशोणितः ॥ २७ ॥
मुष्टिना शरभं हत्वा जानुना नीलमाहवे ।
*आजघान गवाक्षन्तु तलेनेन्द्ररिपुस्तदा ॥ २८ ॥
दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षिताः ।
निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः ॥ २९ ॥
तेषु वानरमुख्येषु पातितेषु महात्मसु ।
वानराणां सहस्राणि कुम्भकर्णं प्रदुद्रुवुः ॥ ३० ॥
तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु प्लवगर्षभाः ।
समारुह्य समुत्पत्य ददंशुः प्लवगर्षभाः ॥ ३१ ॥
तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्बाहुभिस्तथा ।

ननाद भीमं स्थूलाभिघातजशब्देति शेषः । युगान्ते मेघस्तनितस्य यः स्वनस्तदुपमम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
स्पर्शानिव माल्यादिस्पर्शानिव वेदयानोजानन् ॥ २६ ॥

कुम्भकर्णं महाबाहुं निजघ्नुः प्लवगर्षभाः ॥ ३२ ॥
स वानरसहस्रैस्तु विचितः पर्वतोपमः ।
रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ॥ ३३ ॥
बाहुभ्यां वानरान सर्वान् प्रगृह्य स महाबलः ।
भक्षयामास संक्रुद्धो गरुड़ः पन्नगानिव ॥ ३४ ॥
प्रक्षिप्ताः कुम्भकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे ।
नासापुटाभ्यां सञ्जग्मुः कर्णाभ्याञ्चैव वानराः ॥ ३५ ॥
भक्षयन् भृशसंक्रुद्धो हरीन् पर्वतसन्निभः ।
बभञ्ज वानरान् सर्वान् संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ॥ ३६ ॥
मांसशोणितसंक्लेदां कुर्वन् भूमिं स राक्षसः ।
चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥
वज्रहस्तो यथा शक्रः पाशहस्त इवान्तकः ।
शूलहस्तो बभौ युद्धे कुम्भकर्णो महाबलः ॥ ३८ ॥
यथा शुष्काण्यरण्यानि ग्रीष्मे दहति पावकः ।
तथा वानरसैन्यानि कुम्भकर्णो ददाह सः ॥ ३९ ॥
ततस्ते वध्यमानास्तु हतयूथाः प्लवङ्गमाः ।
वानरा भयसंविग्ना विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ॥ ४० ॥

प्रमुखेति । प्रकर्षेण मुखे आगतं शोणितं यस्य सः ॥ २७ ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अनेकशो वध्यमानाः कुम्भकर्णेन वानराः।
राघवं शरणं जग्मुर्व्यथिता भिन्नचेतसः॥ ४१॥
प्रभग्नान् वानरान् दृष्ट्वा वज्रहस्तात्मजात्मजः।
अभ्यधावत वेगेन कुम्भकर्णं महाहवे॥ ४२॥
शैलशृङ्गं महत् गृह्य विनदन् स मुहुर्मुहुः।
त्रासयन् राक्षसान् सर्वान् कुम्भकर्णपदानुगान्॥ ४३॥
चिक्षेप शैलशिखरं कुम्भकर्णस्य मूर्धनि।
स तेनाभिहतो मूर्ध्नि शैलेनेन्द्ररिपुस्तदा॥ ४४॥
कुम्भकर्णः प्रजज्वाल क्रोधेन महता तदा।
सोऽभ्यधावत वेगेन वालिपुत्रममर्षणम्॥ ४५॥
कुम्भकर्णो महानादस्त्रासयन् सर्ववानरान्।
शूलं ससर्ज वै रोषादङ्गदे तु महाबलः॥ ४६॥
तदापतन्तं बलवान् युद्धमार्गविशारदः।
लाघवान्मोचयामास बलवान् वानरर्षभः॥ ४७॥
उत्पत्य चैनं तरसा तलेनोरस्यताडयत्।
स तेनाभिहतः कोपात् प्रमुमोहाचलोपमः॥ ४८॥
स लब्धसंज्ञोऽतिबलो मुष्टिं संगृह्य राक्षसः।

विचितो व्याप्तः। मूर्च्छित इति पाठान्तरम्। आत्मरुहैर्दन्तैः॥
॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥
वज्रहस्तात्मजस्य वालिनः पुत्रोऽङ्गदः॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥

अपहासेन चिक्षेप विसंज्ञः स पपात ह ॥ ४९ ॥
तस्मिन् प्लवगशार्दूले विसंज्ञे पतिते भुवि।
तच्छूलं समुपादाय सुग्रीवमभिदुद्रुवे ॥ ५० ॥
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भकर्णं महाबलम्।
उत्पपात तदा वीरः सुग्रीवो वानराधिपः ॥ ५१ ॥
स पर्वताग्रमुत्क्षिप्य समाविध्य महाबलः।
अभिदुद्राव वेगेन कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ ५२ ॥
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य कुम्भकर्णः प्लवङ्गमम्।
तस्थौ विवृत्तसर्वाङ्गो वानरेन्द्रस्य सम्मुखः ॥ ५३ ॥
कपिशोणितदिग्धाङ्गं भक्षयन्तं महाकपीन्।
कुम्भकर्णं स्थितं दृष्ट्वा सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥
पातिताश्च त्वया वीराः कृतं कर्म सुदुष्करम्।
भक्षितानि च सैन्यानि प्राप्तं ते परमं यशः ॥ ५५ ॥
त्यज तद्वानरानीकं प्राकृतैः किं करिष्यसि।
सहस्वैकं निपातं मे पर्वतस्यास्य राक्षस ! ॥ ५६
तद्वाक्यं हरिराजस्य सत्वधैर्य्यसमन्वितम्।
श्रुत्वा राक्षसशार्दूलः कुम्भकर्णोऽब्रवीद्वचः ॥ ५७ ॥

तदापतन्तम्। पुंस्त्वमार्षम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

प्रजापतेस्तु पौत्रस्त्वं तथैवर्क्षरजःसुतः।
धृतिपौरुषसम्पन्नस्तस्माद्गर्जसि वानर! ॥ ५८ ॥

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य
व्याविध्य शैलं सहसा मुमोच।
तेनाजघानोरसि कुम्भकर्णं
शैलेन वज्राशनिसन्निभेन ॥ ५९ ॥

तच्छैलशृङ्गं सहसा विभिन्नं
भुजान्तरे तस्य तदा विशाले।
ततो विषेदुः सहसा प्लवङ्गा
रक्षोगणाश्चापि मुदा विनेदुः ॥ ६० ॥

स शैलशृङ्गाभिहतश्चुकोप
ननाद रोषाच्च विवृत्य वक्त्रं।
व्याविध्य शूलञ्च तड़ित्प्रकाशं
चिक्षेप हर्य्यृक्षपतेर्वधाय ॥ ६१ ॥

तत् कुम्भकर्णस्य भुजप्रणुन्नं
शूलं शितं काञ्चनदामयष्टिम्।
क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां
बभञ्ज वेगेन सुतोऽनिलस्य ॥ ६२ ॥

प्रजापतेः पौत्रः। चतुर्मुखजृम्भणजनितऋक्षरजःपुत्रत्वात् सुग्रीवस्य ब्रह्मपौत्रत्वम् ॥ ५८ ॥

कृत भारसहस्रस्य शूलं कालायसं महत्।
बभञ्ज जानुमारोप्य तदा हृष्टः प्लवङ्गमः ॥ ६३ ॥
शूलं भग्नं हनुमता दृष्ट्वा वानरवाहिनी।
हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ॥ ६४ ॥
बभूवाथ परित्रस्तो राक्षसो विमुखोऽभवत्।
सिंहनादञ्च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः।
मारुतिं पूजयाञ्चक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागतम् ॥ ६५ ॥
स तत्तथा भग्नमवेक्ष्य शूलं
चुकोप रक्षोऽधिपतिर्महात्मा।
उत्पाट्य लङ्कामलयात् स शृङ्गं
जघान सुग्रीवमुपेत्य तेन ॥ ६६ ॥
सशैलशृङ्गाभिहतो विसंज्ञः
पपात भूमौ युधि वानरेन्द्रः।
तं वीक्ष्य भूमौ पतितं विसंज्ञं
नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ॥ ६७ ॥
समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्य्यं
स कुम्भकर्णो युधि वानरेन्द्रम्।

आविध्य सन्तोल्य ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
लङ्कामलयात् लङ्कासमीपवर्त्तिमलयात ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य
यथानिलो मेघमिव प्रचण्डः ॥ ६८ ॥
स तं महामेघनिकाशरूपं
उत्पाट्य गच्छन् युधि कुम्भकर्णः ।
रराज मेरुप्रतिमानरूपो
मेरुर्यथा व्युच्छ्रितघोरशृङ्गः ॥ ६९ ॥
ततस्तमादाय जगाम वीरः
संस्तूयमानो युधि राक्षसेन्द्रः ।
शृण्वन्निनादं त्रिदिवालयानां
प्लवङ्गराजग्रहविस्मितानाम् ॥ ७० ॥
ततस्तमादाय तदा स मेने
हरीन्द्रमिन्द्रोपममिन्द्रवीर्य्यः ।
अस्मिन् हृते सर्वमिदं हृतं स्यात्
सराघवं सैन्यमितीन्द्रशत्रुः ॥ ७१॥

विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा वानराणामितस्ततः ।
कुम्भकर्णेन सुग्रीवं गृहीतञ्चापि वानरम् ॥ ७२ ॥
हनूमांश्चिन्तयामास मतिमान् मारुतात्मजः ।
एवं गृहीते सुग्रीवे किं कर्त्तव्यं मया भवेत् ॥ ७३ ॥

अभिगृह्य कक्षपुटे कृत्वा जहार सैन्यमध्यादन्यदेशं निनाय ॥ ६८ ॥
विशेषेण उच्छ्रितान्युन्नतानि घोराणि शृङ्गाणि यस्य सः ॥ ६९ ॥

यद्धि न्याय्यं मया कर्त्तुं तत् करिष्याम्यसंशयम्।
भूत्वा पर्वतसंकाशो नाशयिष्यामि राक्षसम् ॥ ७४ ॥

मया हते संयति कुम्भकर्णे
महाबले मुष्टिविशीर्णदेहे।
विमोचिते वानरपार्थिवे च
भवन्तु हृष्टाः प्लवगाः समग्राः ॥ ७५ ॥

अथवा स्वयमप्येष मोक्षं प्राप्स्यति वानरः।
गृहीतोऽयं यदि भवेत् त्रिदशैः सासुरोरगैः ॥ ७६ ॥
मन्ये न तावदात्मानं बुध्यते वानराधिपः।
शैलप्रहाराभिहतः कुम्भकर्णेन संयुगे ॥ ७७ ॥
अयं मुहूर्त्तात् सुग्रीवो लब्धसंज्ञो महाहवे।
आत्मनो वानराणाञ्च यत्पथ्यं तत् करिष्यति ॥ ७८ ॥

ततस्तमादाय जगामेति। लङ्कामिति शेषः। त्रिदिवालयानां निनादं दुःखजं प्रहरन् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अथवैष वानरः वानरराजो महाबलत्वात् स्वयमेव कुम्भकर्णान्-मोक्षं प्राप्स्यति। यदि न मोचयिष्यत्यात्मानं तदा मोचयितव्यो मयेति क्षणमात्रं प्रतीक्ष्य स्थितः। सासुरोरगैस्त्रिदशैर्गृहीतोऽपि यद्ययं भवे-त्तथापि महाबलत्वात् स्वयमेव मोक्षं प्राप्स्यति। किं पुनरनेन राक्ष-सापसदेनेति भावः ॥ ७६ ॥

कथं तर्हि नेदानीं मोचयतीत्यत्राह,—मन्ये इति। मोहवेशा-दात्मानं परेण गृहीतं न बुध्यत इति मन्ये इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

मया तु मोचितस्यास्य सुग्रीवस्य महात्मनः।
अप्रीतिश्च भवेत् कष्टा कीर्त्तिनाशश्च शाश्वतः॥ ७९ ॥
तस्मान् मुहूर्त्तं काङ्क्षिष्ये विक्रमं मोचितस्य तु।
भिन्नञ्च वानरानीकं तावदाश्वासयाम्यहम्॥ ८० ॥
इत्येवं चिन्तयित्वाथ हनूमान् मारुतात्मजः।
भूयः संस्तम्भयामास वानराणां महाचमूम्॥ ८१ ॥
स कुम्भकर्णोऽथ विवेश लङ्कां
स्फुरन्तमादाय महाहरिं तम्।
विमानचर्य्यागृहगोपुरस्थैः
पुष्पाग्र्यवर्षैरभिपूज्यमानः॥ ८२ ॥
लाजगन्धोदवर्षस्तु सेव्यमानः शनैः शनैः।
राजवीथ्यास्तु शीतत्वात् संज्ञां प्राप महाबलः॥ ८३ ॥
ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्
बलीयसस्तस्य भुजान्तरस्थः।

कृच्छ्रगतत्वेऽपि मया नायं मोचयितुमुचित इत्याह,—मया त्विति।
॥ ७९ ॥
काङ्क्षिष्ये प्रतीक्षिष्ये। तस्मात् त्वरां प्रतीक्षिष्ये इति पाठान्तरम्।
मोचितस्य स्वयमोक्षयास्य विक्रमन्तु द्रक्ष्यामीति शेषः॥ ८० ॥ ८१ ॥
पुष्पाग्र्यवर्षैरुत्तमपुष्पवर्षैः॥ ८२ ॥

अवेक्षमाणः पुरराजमार्गं
विचिन्तयामास मुहुर्महात्मा ॥ ८४ ॥
एवं गृहीतेन कथं नु नाम
शक्यं मया संप्रतिकर्त्तुमद्य।
तथा करिष्यामि यथा हरीणां
भविष्यतीष्टञ्च हितञ्च कार्य्यम् ॥ ८५ ॥
ततः कराग्रैः सहसा समेत्य
राजा हरीणाममरेन्द्रशत्रोः।
खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां
ददंश पार्श्वौ विददार पादैः ॥ ८६ ॥
स कुम्भकर्णो हृतकर्णनासो
विदारितस्तेन रदैर्नखैश्च।
रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः
सुग्रीवमाविध्य पिपेष भूमौ ॥ ८७ ॥

नागगन्धोदवर्षैः सिच्यमानः। दैवगत्या मोहनिवृत्तये। सुग्रीव इति शेषः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

सम्प्रतिकर्त्तुं सम्यक् प्रतिकर्त्तुम् ॥ ८५ ॥

खरैस्तीक्ष्णैः कराग्रैर्नखैः कर्णौ। लुलुञ्चेति शेषः। पादैः पादनखैः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

स भूतले भीमबलाभिपिष्टः
सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः।
जगाम खं कन्दुकवज्जवेन
पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ८८ ॥

कर्णनासाविहीनस्तु कुम्भकर्णो महाबलः।
रराज शोणितोत्सिक्तो गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ८९ ॥

शोणिताद्रो महाकायो राक्षसो भीमदर्शनः।
अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे रावणानुजः ॥ ९० ॥

नीलाञ्जनचयप्रख्यः स सन्ध्य इव तोयदः।
युद्धायाभिमुखो भीमो मनश्चक्रे निशाचरः ॥ ९१ ॥

गते च तस्मिन् सुरराजशत्रुः
क्रोधात् प्रदुद्राव रणाय भूयः।
अनायुधोऽस्मीति विचिन्त्य रौद्रो
घोरं तदा मुद्गरमाससाद ॥ ९२ ॥

ततः स पुर्य्याः सहसा महात्मा
निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रम्।
बभक्ष रक्षो यधि कुम्भकर्णः
प्रजा युगान्ताग्निरिव प्रवृद्धः ॥ ९३ ॥

सुरारिभिः राक्षसैः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥
नीलाञ्जनेत्यनेन निध्यञ्जनादिव्यावृत्तिः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

बुभुक्षितः शोणितमांसगृध्नुः
प्रविश्य तद्वानरसैन्यमुग्रम्।
चखाद रक्षांसि हरीन् पिशाचान्
ऋक्षांश्च मोहाद् युधि कुम्भकर्णः।
यथैव मृत्युर्हरते युगान्ते
स भक्षयामास हरींश्च मुख्यान्॥ ९४॥
एकं द्वौ त्रीन् बहून् क्रुद्धो वानरान् सह राक्षसैः।
समादायैकहस्तेन प्रचिक्षेप त्वरन् मुखे॥ ९५॥
संप्रस्रवंस्तदा मेदः शोणितञ्च महाबलः।
वध्यमानो नगेन्द्राग्रैर्भक्षयामास वानरान्॥ ९६॥
ते भक्ष्यमाणा हरयो रामं जग्मुस्तदा गतिम्।
कुम्भकर्णो भृशं क्रुद्धः कपीन् खादन् प्रधावति॥ ९७॥
शतानि सप्त चाष्टौ च विंशत्त्रिंशत्तथैव च।
संपरिष्वज्य बाहुभ्यां खादन् विपरिधावति॥ ९८॥

रक्ष आदेरपि खादने हेतुर्मोहादिति। मद्यादिनेव रक्तपानजमद-वैवश्यादिति भावः। यथा मृत्युर्हरते तथा स भक्षयामासेत्यर्थः॥ ॥ ९४॥ ९५॥

सम्प्रस्रवत्। अडभाव आर्षः। भक्षितवानरसम्बन्धिशोणि-तादि॥ ९६॥

गतिं शरणम्॥ ९७॥ ९८॥

मेदोवसाशोणितदिग्धगात्र:
कर्णावसक्तग्रथितान्त्रमाल: ।
ववर्ष शूलानि सुतीक्ष्णदंष्ट्र:
कालो युगान्तस्थ इव प्रवृद्ध: ॥ ९९ ॥

तस्मिन् काले सुमित्राया: पुत्र: परबलार्दन: ।
चकार लक्ष्मण: क्रुद्धो युद्धं परपुरञ्जय: ॥ १०० ॥
स कुम्भकर्णस्य शरान् शरीरे सप्त वीर्य्यवान् ।
निचखानाददे चान्यान् विससर्ज च लक्ष्मण: ॥ १०१ ॥
पीड्यमानस्तदास्त्रन्तु विशेषं तत् स राक्षस: ।
ततश्चकोप बलवान् सुमित्रानन्दवर्द्धन: ॥ १०२ ॥
अथास्य कवचं शुभ्रं जाम्बूनदमयं शुभम् ।
प्रच्छादयामास शरै: सन्ध्याभ्रमिव मारुत: ॥ १०३ ॥
नीलाञ्जनचयप्रख्य: शरै: काञ्चनभूषणै: ।
आपीड्यमान: शुशुभे मेघै: सूर्य्य इवांशुमान् ॥ १०४ ॥
तत: स राक्षसो भीम: सुमित्रानन्दवर्द्धनम् ।
सावज्ञमेव प्रोवाच वाक्यं मेघौघनि:स्वन: ॥ १०५ ॥

कर्णावसक्तेत्यनेनाधोभागे एव कर्णयुगलं सुग्रीवेण क्षतमिति गम्यते । कर्णावसक्ता ग्रथिताः परस्परसंलग्ना अन्त्रमाला यस्य सः ॥
॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

अन्तकस्याप्यकष्टेन युधि जेतारमाहवे ।
युध्यता माममीतेन ख्यापिता वीरता त्वया ॥ १०६ ॥
प्रगृहीतायुधस्येह मृत्योरिव महामृधे ।
तिष्ठन्त्यग्रतः पूज्यः किमु युद्धप्रदायकः ॥ १०७ ॥
ऐरावतं समारूढो वृतः सर्वामरैः प्रभुः ।
नैव शक्रोऽपि समरे स्थितपूर्वः कदाचन ॥ १०८ ॥
अद्य त्वयाहं सौमित्रे ! बालेनापि पराक्रमैः ।
तोषितो गन्तुमिच्छामि त्वामनुज्ञाप्य राघवम् ॥ १०९ ॥
यन्तु वीर्य्यबलोत्साहैस्तोषितोऽहं रणे त्वया ।
राममेवैकमिच्छामि हन्तुं यस्मिन् हते हतम् ॥ ११० ॥
रामे मयात्र निहते येऽन्ये स्थास्यन्ति संयुगे ।
तानहं योधयिष्यामि स्वबलेन प्रमाथिना ॥ १११ ॥
इत्युक्तवाक्यं तद्वचः प्रोवाच स्तुतिसंहितम् ।
मृधे घोरतरं वाक्यं सौमित्रिः प्रहसन्निव ॥ ११२ ॥
यस्त्वं शक्रादिभिर्देवैरसह्यः प्राप्य पौरुषम् ।
तत्सत्यं नान्यथा वीर ! दृष्टस्तेऽद्य पराक्रमः ॥ ११३ ॥
एष दाशरथी रामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः ।
इति श्रुत्वा ह्यनादृत्य लक्ष्मणं स निशाचरः ॥ ११४ ॥

प्रीयमानः स राक्षसस्तदस्त्रं विशेषमस्त्रान्तरेण विगतशेषस्वका-

अतिक्रम्य च सौमित्रिं कुम्भकर्णो महाबलः ।
राममेवाभिदुद्राव कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ ११५ ॥
अथ दाशरथी रामो रौद्रमस्त्रं प्रयोजयन् ।
कुम्भकर्णस्य हृदये ससर्ज निशितान् शरान् ॥ ११६ ॥
तस्य रामेण विद्धस्य सहसाभिप्रधावतः ।
अङ्गारमिश्राः क्रुद्धस्य मुखान्निश्चेरुरर्चिषः ॥ ११७ ॥
रामास्त्रविद्धो घोरं वै नर्दन् राक्षसपुङ्गवः ।
अभ्यधावत तं क्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे ॥ ११८ ॥
तस्योरसि निमग्नास्ते शरा बर्हिणवाससः ।
हस्ताच्चास्य परिभ्रष्टा गदा चोर्व्यां पपात ह ॥ ११९ ॥
आयुधानि च सर्वाणि विप्रकीर्यन्त भूतले ।
स निरायुधमात्मानं यदा मेने महाबलः ॥ १२० ॥
मुष्टिभ्यां च कराभ्यां च चकार कदनं महत् ।
स बाणैरतिविद्धाङ्गः क्षतजेन समुक्षितः ।
रुधिरं परिसुस्राव गिरिः प्रस्रवणं यथा ॥ १२१ ॥

इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥
॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥
अभ्यधावत । तं रामं विसृज्येति शेषः ॥ ११८ ॥
ते रौद्रास्त्रप्रयोजिता शराः ॥ ११९ ॥ १२० ॥

स तीव्रेण च कोपेन रुधिरेण च मूर्च्छितः ।
वानरान् राक्षसान् ऋक्षान् खादन् स परिधावति ॥ १२२ ॥
अथ शूलं समाविध्य भीमं भीमपराक्रमः ।
चिक्षेप राममुद्दिश्य बलवानन्तकोपमः ।
अप्राप्तमन्तरा रामः सप्तभिस्तमजिह्मगैः ॥ १२३ ॥
ततस्तु रामो धर्मात्मा तस्य शूलं महत्तदा ।
शरैः काञ्चनचित्राङ्गैश्चिच्छेद भरताग्रजः ॥ १२४ ॥
तच्छैलशिखराकारैर्द्योतमानमिव श्रिया ।
द्वे शते वानराणाञ्च पतमानमपातयत् ॥ १२५ ॥
तस्मिन् काले स धर्मात्मा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ।
कुम्भकर्णवधे युक्तो योगान् परिमृशन् बहून् ॥ १२६ ॥
नैवायं वानरान् राजन् ! न विजानाति राक्षसान् ।
मत्तः शोणितगन्धेन स्वान् परांश्चैव खादते ॥ १२७ ॥
साध्वेनमधिरोहन्तु सर्वतो वानरर्षभाः ।
यूथपाश्च यथामुख्यास्तिष्ठन्त्वस्मिन् समन्ततः ॥ १२८ ॥
अद्यायं दुर्मतिः काले गुरुभारप्रपीड़ितः ।

प्रस्रवणं निर्झरः ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

ततो धर्मात्मा रामस्तस्य महत्तच्छूलमन्तरा मध्ये मार्गे सप्तभि-
रजिह्मगत्वादिगुणविशिष्टैः शरैश्चिच्छेद ॥ १२४ ॥ १२५ ॥

प्रचरन् राक्षसो भूमौ नान्यान् हन्यात् प्लवङ्गमान् ॥ १२९ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः ।
ते समारुरुहुर्हृष्टाः कुम्भकर्णं महाबलाः ॥ १३० ॥
कुम्भकर्णस्तु संक्रुद्धः समारूढैः प्लवङ्गमैः ।
व्यधूनयत्तान् वेगेन दुष्टहस्तीव हस्तिपान् ॥ १३१ ॥
तान् दृष्ट्वा निर्धुतान् रामो दुष्टोऽयमिति राक्षसम् ।
समुत्पपात वेगेन धनुरुत्तममाददे ॥ १३२ ॥
क्रोधरक्तेक्षणो धीरो निर्दहन्निव चक्षुषा ।
राघवो राक्षसं वेगादभिदुद्राव वेगितः ॥ १३३ ॥
यूथपान् हर्षयन् सर्वान् कुम्भकर्णबलार्दितान् ॥ १३४ ॥

स चापमादाय भुजङ्गकल्पं
दृढज्यमुग्रं तपनीयचित्रम् ।
हरीन् समाश्वास्य समुत्पपात
रामो निबद्धोत्तमतूणबाणः ॥ १३५ ॥

सवानरगणैस्तैस्तु वृतः परमदुर्जयैः ।

येमानुपायान् । अनेन वधकाले व्यग्रताराहित्यं रामस्य गम्यते ॥ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

राक्षसं दुष्टोऽयमिति मत्वा वेगेन समुत्पपात ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

लक्ष्मणानुचरो वीरः सम्भृतश्च महाबलः ॥ १३६ ॥
स ददर्श महात्मानं किरीटिनमरिन्दमम्।
शोणिताप्लुतरक्ताक्षं कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ १३७ ॥
सर्वान् समभिधावन्तं यथा रुष्टं दिशागजम्।
मार्गमाणं हरीन् क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितम् ॥ १३८ ॥
विन्ध्यमन्दरसङ्काशं काञ्चनाङ्गदभूषणम्।
स्रवन्तं रुधिरं वक्त्राद्वर्षं मेघमिवोत्थितम् ॥ १३९ ॥
जिह्वया परिलिह्यन्तं सृक्कणी शोणितोक्षिते।
मृद्नन्तं वानरानीकं कालान्तकयमोपमम् ॥ १४० ॥
तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसम्।
विस्फारयामास तदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ॥ १४१ ॥
स तस्य चापनिर्घोषात् कुपितो राक्षसर्षभः।
अमृष्यमाणस्तं घोषमभिदुद्राव राघवम् ॥ १४२ ॥

ततस्तु धीरोद्धतमेघकल्पं
भुजङ्गराजोत्तमभोगबाहुः।

लक्ष्मणानुचरः। बहुव्रीहिः। लक्ष्मणसहितः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥

कालान्तकयमानामवस्थाकृतो भेद इति तीर्थः ॥ १४० ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥

तमापतन्तं धरणीधराभ-
मुवाच रामो युधि कुम्भकर्णम् । १४३ ॥
आगच्छ रक्षोधिप ! मा विषाद-
मवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः ।
अवेहि मां राघववंशनाशनं
यस्त्वं मुहूर्त्ताद्भविता विचेताः ॥ १४४ ॥

रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनम् ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन् विद्रावयन् रणे ॥ १४५ ॥
दारयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसाम् ।
प्रहस्य विकृतं भीमं स मेघस्तनितोपमम् ॥ १४६ ॥
कुम्भकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् ।
नाहं विराधो विज्ञेयो न कबन्धः खरो न च ।
न वाली न च मारीचः कुम्भकर्णः समागतः ॥ १४७ ॥
पश्य मे मुद्गरं भीमं सर्वं कालायसं महत् ।
अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया ॥ १४८ ॥

भुजङ्गराजस्य शेषस्योत्तमो भोगस्तद्वत् बाहुर्यस्य सः ॥ १४३ ॥

हे रक्षोऽधिप विषादं मा आगच्छ । योऽहं प्रगृहीतचापः स्थितस्तं मां राममवेहि । तस्मान्मामेवागच्छ । मुहूर्त्तात्त्वं विचेताः निर्जीवितो भवितेति युधि रामः कुम्भकर्णमुवाचेत्यन्वयः ॥ १४४ ॥

विकर्णनासं इति मां नावज्ञातुं त्वमर्हसि।
स्वल्पापि हि न मे पीड़ा कर्णनासाविनाशनात्॥ १४९॥
दर्शयेक्ष्वाकुशार्दूल! वीर्य्यं गात्रेषु मेऽनघ!।
ततस्त्वां भक्षयिष्यामि दृष्टपौरुषविक्रमम्॥ १५०॥

स कुम्भकर्णस्य वचो निशम्य
रामः सुपुङ्खान् विससर्ज बाणान्।
तैराहतो वज्रसमप्रवेगै-
र्न चुक्षुभे न व्यथते सुरारिः॥ १५१॥
यैः सायकैः सालवरा निकृत्ता
वाली हतो वानरपुङ्गवश्च।
ते कुम्भकर्णस्य तदा शरीरं
वज्रोपमा न व्यथयांप्रचक्रुः॥ १५२॥

रामोऽयमिति विज्ञाय। रामवचसेति शेषः॥ १४५॥ १४६॥
॥ १४७॥ १४८॥

विकर्णनास इत्येतावन्मात्रेण मामवज्ञातुं दुर्बल इत्यवगन्तुं नार्हसि। न हि विराधादिवदहं लीलया त्वया सुयोधः अतो मयि यत्नवान् भवेत्यर्थः। ननु कथं न दुर्बलस्तत्राह,—स्वल्पापीति॥ १४९॥
॥ १५०॥

न व्यथते न विव्यथे॥ १५१॥

व्यथयांप्रचक्रुरित्यार्षं आमन्तस्य व्यवहितप्रयोगः॥ १५२॥

स वारिधारा इव सायकांस्तान्
पिबन् शरीरेण महेन्द्रशत्रुः ।
जघान रामस्य शरप्रवेगं
व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगम् ॥ १५३ ॥
ततस्तु रक्षः क्षतजावलिप्तं
वित्रासनं देवमहाचमूनाम् ।
व्याविध्य तं मुद्गरमुग्रवेगं
विद्रावयामास चमूं हरीणाम् ॥ १५४ ॥
वायव्यमादाय ततो वरास्त्रं
रामः प्रचिक्षेप निशाचराय ।
समुद्गरं तेन जहार बाहुं
स कृत्तबाहुस्तुमुलं ननाद ॥ १५५ ॥
स तस्य बाहुर्गिरिशृङ्गकल्पः
समुद्गरो राघवबाणकृत्तः ।

वारिधाराः पर्वत इव सायकान् शरीरेण पिबन्निति योजना । एतेन सर्वे सायकाः शरीरे मग्ना अपि न व्यथयन्तीति दर्शितम् । उग्रवेगं तं मुद्गरं व्याविध्य भ्रामयित्वा रामस्य शरप्रवेगं जघान ॥ १५३ ॥

ततो रामं मुक्त्वा हरीणाञ्चमूं विद्रावयामास ॥ १५४ ॥

पपात तस्मिन् हरिराजसैन्ये .
जघान तां वानरवाहिनीञ्च ॥ १५६ ॥
ते वानरा भग्नहतावशेषाः
पर्य्यन्तमाश्रित्य तदा विषण्णाः ।
प्रपीड़िताङ्गा ददृशुः सुघोरं
नरेन्द्ररक्षोऽधिपसन्निपातम् ॥ १५७ ॥
स कुम्भकर्णोऽस्त्रनिकृत्तबाहु-
र्महासिकृत्ताग्र इवाचलेन्द्रः ।
उत्पाटयामास करेण वृक्षं
ततोऽभिदुद्राव रणे नरेन्द्रम् ॥ १५८ ॥
तं तस्य बाहुं सहतालवृक्षं
समुद्यतं पन्नगभोगकल्पम् ।
ऐन्द्रास्त्रयुक्तेन जघान रामो
बाणेन जाम्बूनदचित्रितेन ॥ १५९ ॥

समुद्गरं मुद्गरसहितम् । तेन वायव्यास्त्रेण ॥ १५५ ॥ १५६ ॥

भग्नहतावशेषाः भग्नसमुद्गरपतितबाहुहतावशिष्टाः । पर्य्यन्तमाश्रित्य समुद्गरबाहुपातप्रदेशसमीपमाश्रित्य । विषण्णाः खिन्नाः ॥ १५७ ॥

करेण इतरेण ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

स कुम्भकर्णस्य भुजो निकृत्तः
पपात भूमौ गिरिसन्निकाशः ।
विचेष्टमानो निजघान वृक्षान्
शैलान् शिला वानरराक्षसांश्च ॥ १६० ॥
तं छिन्नबाहुं समवेक्ष्य रामः
समापतन्तं सहसा नदन्तम् ।
द्वावर्धचन्द्रौ निशितौ प्रगृह्य
चिच्छेद पादौ युधि राक्षसस्य ॥ १६१ ॥
तौ तस्य पादौ प्रदिशो दिशश्च
गिरेर्गुहाश्चैव महार्णवस्य ।
लङ्कास्य सेनां कपिराक्षसानां
विनादयन्तौ विनिपेततुश्च ॥ १६२ ॥
निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादो
विदार्य्य वक्त्रं वड़वामुखाभम् ।
दुद्राव रामं सहसाभिगर्जन्
राहुर्यथा चन्द्रमिवान्तरिक्षे ॥ १६३ ॥

विचेष्टमानः । भूमामिति शेषः ॥ १६० ॥ १६१ ॥
विनादयन्तौ दिगादीन् प्रतिध्वनयन्तौ ॥ १६२ ॥ १६३ ॥

अपूरयत्तस्य मुखं शिताग्रै
राम: शरैर्हेमपिनद्धपुङ्खै: ।
सम्पूर्णवक्त्रो न शशाक वक्तुं
चुकूज कृच्छ्रेण मुमूर्च्छ चापि ॥ १६४ ॥

अथाददे सूर्य्यमरीचिकल्पं
स ब्रह्मदण्डान्तककालकल्पम् ।
अरिष्टमैन्द्रं निशितं सुपुङ्खं
राम: शरं मारुततुल्यवेगम् ॥ १६५ ॥

तं वज्रजाम्बूनदचारुपुङ्खं
प्रदीप्तसूर्य्यज्वलनप्रकाशम् ।
महेन्द्रवज्राशनितुल्यवेगं
राम: प्रचिक्षेप निशाचराय ॥ १६६ ॥

स सायको राघवबाहुचोदितो
दिश: स्वभासा दश सम्प्रकाशयन् ।
विधूमवैश्वानरभीमदर्शनो
जगाम शक्राशनिभीमविक्रमम् ॥ १६७ ॥

चुकूज । अवयान शब्दनति शेषः ॥ १६४ ॥
अरिष्टं रिपूणामशुभदम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

स तन्महापर्वतकूटसन्निभं
सुवृत्तदंष्ट्रञ्चलचारुकुण्डलम् ।
चकर्त्त रक्षोऽधिपतेः शिरस्तदा
यथैव वृत्रस्य पुरा पुरन्दरः ॥ १६८ ॥

कुम्भकर्णशिरो भाति कुण्डलालङ्कृतं महत् ।
आदित्येऽभ्युदितेऽरात्रौ मध्यस्थ इव चन्द्रमाः ॥ १६९ ॥

तद्रामबाणाभिहतं पपात
रक्षःशिरः पर्वतसन्निकाशम् ।
बभञ्ज चर्य्यागृहगोपुराणि
प्राकारमुच्चं तमपातयच्च ॥ १७० ॥

तच्चातिकायं हि महत्प्रकाशं
रक्षस्तदा तोयनिधौ पपात ।

शक्राशन्योरिव शक्राशनेरिव वा, भीमो विक्रमो यस्य तं कुम्भकर्णं जगाम ॥ १६७ ॥

चले गते चारू रमणीये कुण्डले यस्मात्तच्चलचारुकुण्डलम् ॥ ॥ १६८ ॥

कुम्भकर्णशिर इति । कुण्डलाभ्यामलङ्कृतं विनाकृतम् । अलं भूषणापर्य्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः । कुम्भकर्णस्य शिरः । अरात्रौ प्रातःकाले आदित्ये उदिते गगनमध्यस्थचन्द्रमा इव निष्प्रभं भातीत्यर्थः । अयं श्लोकः प्रक्षिप्त इति बहवः ॥ १६९ ॥

ग्राहान् परान् मीनवरान् भुजङ्गमान्
ममर्द भूमिञ्च तथा विवेश ॥ १७१ ॥
तस्मिन् हते ब्राह्मणदेवशत्रौ
महाबले संयति कुम्भकर्णे ।
चचाल भूर्भूमिधराश्च सर्वे
हर्षाच्च देवास्तुमुलं प्रणेदुः ॥ १७२ ॥
ततस्तु देवर्षिमहर्षिपन्नगाः
सुराश्च भूतानि सुपर्णगुह्यकाः ।
सयक्षगन्धर्वगणा नभोगताः
प्रहर्षिता रामपराक्रमेण ॥ १७३ ॥

उच्चं प्राकारं लङ्कायाः इति शेषः । शिरः कर्त्तनवेगोत्थितं लङ्कायां पपात । देहस्तु कर्त्तनवेगविलुठन् समुद्रे पपात पतितः । यद्यपि तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाराद्रिवरोपमम् । स पपात महावीरो दिव्या-स्त्राभिहतो रणे । तं दृष्ट्वा हतसङ्काशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् । गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन् भयादिति महाभारतोक्त्या लक्ष्मणतः कुम्भकर्णवधः प्रतीयते तथापि न विरोधः । रामलक्ष्मणाभ्यां मिलित्वा तद्वधकारणात् । अतएव पूर्वं लक्ष्मणानुचर इत्यत्र लक्ष्मणसहित इति व्याख्यातम् । प्राधान्यात्त्वत्र रामस्यैव तद्धन्तृत्वोक्तिः । लक्ष्मणसाहित्येन हनमान् व्यासो लक्ष्मणस्य हन्तृत्वमुक्तवान् ॥ १७० ॥ १७१ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥

ततस्तु ते तस्य वधेन भूरिणा
मनस्विनो नैर्ऋतराजबान्धवाः।
विनेदुरुच्चैर्व्यथिता रघूत्तमं
हरिं समीक्ष्यैव यथा मतङ्गजाः॥ १७४॥
स देवलोकस्य तमो निहत्य
सूर्य्यो यथा राहुमुखाद्विमुक्तः।
तथा व्यभासीद्धरिसैन्यमध्ये
निहत्य रामो युधि कुम्भकर्णम्॥ १७५॥
प्रहर्षमीयुर्बहवश्च वानराः
प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः।
अपूजयन् राघवमिष्टभागिनं
हते रिपौ भीमबले नृपात्मजम्॥ १७६॥
स कुम्भकर्णं सुरसैन्यमर्दनं
महत्सु युद्धेषु कदाचनाजितम्।

भूरिणा महता॥ १७४॥

देवलोकस्य आकाशस्य। मध्ये इति शेषः। अभासीत् विशेषेण भाति स्म॥ १७५॥

प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिव प्रबुद्धपद्मैरिव। अतो नेवशब्दवैयर्थ्यम्। इष्टभागिनम् इष्टप्राप्तिमन्तम्॥ १७६॥

ननन्द हत्वा भरताग्रजो रणे
महासुरं वृत्रमिवामराधिपः ॥ १७७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

कदाचन न कदाप्यजयवन्तम् ॥ १७७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ।

कुम्भकर्णं हतं दृष्ट्वा राघवेण महात्मना ।
राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥ १ ॥
राजन् ! स कालसङ्काशः संयुक्तः कालकर्मणा ।
विद्राव्य वानरीं सेनां भक्षयित्वा च वानरान् ॥ २ ॥
प्रतपित्वा मुहूर्त्तन्तु प्रशान्तो रामतेजसा ।
कायेनार्द्धप्रविष्टेन समुद्रं भीमदर्शनम् ॥ ३ ॥
निकृत्तनासाकर्णेन विक्षरद्रुधिरेण च ।
रुध्वा द्वारं शरीरेण लङ्कायाः पर्वतोपमः ॥ ४ ॥

कुम्भकर्णमिति ॥ १ ॥

कालसङ्काशः कुम्भकर्णः । कालकर्मम्मृत्युः । समुद्रमर्द्धप्रविष्टेन कबन्धरूपेण कायेनोपलक्षितः । मुहूर्त्तं प्रतपित्वा विक्रम्य ॥ २ ॥ ३ ॥

निकृत्तनासा कर्णत्वादिगुणेन शरीरेण शिरो लक्षणेन लङ्काद्वारं रुध्वा पर्वतोपमः कुम्भकर्णो रामतेजसा प्रशान्त इति पूर्वश्लोकेनान्वयः ॥ ४ ॥

कुम्भकर्णस्तव भ्राता काकुत्स्थशरपीडितः ।
अगण्डभूतो विवृतो दावदग्ध इव द्रुमः ॥ ५ ॥
श्रुत्वा विनिहतं संख्ये कुम्भकर्णं महाबलम् ।
रावणः शोकसन्तप्तो मुमोह च पपात च ॥ ६ ॥
पितृव्यं निहतं श्रुत्वा देवान्तकनरान्तकौ ।
त्रिशिराश्चातिकायश्च रुरुदुः शोकपीडिताः ॥ ७ ॥
भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
महोदरमहापार्श्वौ शोकाक्रान्तौ बभूवतुः ॥ ८ ॥
ततः कृच्छ्रात् समासाद्य संज्ञां राक्षसपुङ्गवः ।
कुम्भकर्णवधाद्दीनो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ ९ ॥
हा वीर ! रिपुदर्पघ्न ! कुम्भकर्ण ! महाबल ! ।
त्वं मां विहाय वै दैवाद्यातोऽसि यमसादनम् ॥ १० ॥
मम शल्यमनुद्धृत्य बान्धवानां महाबल ! ।
शत्रुसैन्यं प्रताप्यैकः क्व मां सन्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥

अगण्डभूतः । अशिरःपाणिपादस्तु कबन्धोऽगण्ड उच्यते । विवृतो विवृतकायः । अवस्त्रत्वात् । दावदग्धो द्रुम इव प्रशान्त इत्यन्वयः ॥ ५ । ६ ॥

देवान्तकादयो रावणपुत्राः ॥ ७ ॥

महोदरमहापार्श्वौ विमातृजौ भ्रातरौ तस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

इदानीं खल्वहं नास्मि यस्य मे पतितो भुजः।
दक्षिणोयं समाश्रित्य न बिभेमि सुरासुरात् ॥ १२ ॥
कथमेवंविधो वीरो देवदानवदर्पहा।
कालाग्निप्रतिमो ह्यद्य राघवेण रणे हतः ॥ १३ ॥
यस्य ते वज्रनिष्पेषो न कुर्य्याद्व्यसनं सदा।
स कथं रामबाणार्त्तः प्रसुप्तोऽसि महीतले ॥ १४ ॥
एते देवगणाः सार्द्धमृषिभिर्गगने स्थिताः।
निहतं त्वां रणे दृष्ट्वा निनदन्ति प्रहर्षिताः ॥ १५ ॥
ध्रुवमद्यैव संहृष्टा लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः।
आरोक्ष्यन्तीह दुर्गाणि लङ्काद्वाराणि सर्वशः ॥ १६ ॥
राज्येन नास्ति मे कार्य्यं किं करिष्यामि सीतया।
कुम्भकर्णविहीनस्य जीविते नास्ति मे मतिः ॥ १७ ॥
यद्यहं भ्रातृहन्तारं न हन्मि युधि राघवम्।

बान्धवानाञ्च शल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥

अहं नास्मि। अहमपि मृतप्राय इत्यर्थः। सुरासुरात् सुरासुरेभ्यः ॥ १२ ॥ १३ ॥

वज्रनिष्पेषस्तदाघातोऽपि यस्य व्यसनं दुःखं न कुर्य्यात् ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

लब्धलक्षाः लब्धावसराः ॥ १६ ॥

ननु मे मरणं श्रेयो न चेदं व्यर्थजीवितम् ॥ १८ ॥
अद्यैव तं गमिष्यामि देशं यत्रानुजो मम।
न हि भ्रातॄन् समुत्सृज्य क्षणं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
देवा हि मां हसिष्यन्ति दृष्ट्वा पूर्वापकारिणम्।
कथमिन्द्रं जयिष्यामि कुम्भकर्ण! हते त्वयि ॥ २० ॥
तदिदं मामनुप्राप्तं विभीषणवचः शुभम्।
यदज्ञानान्मया तस्य न गृहीतं महात्मनः ॥ २१ ॥
विभीषणवचस्तावत् कुम्भकर्णप्रहस्तयोः।
विनाशोऽयं समुत्पन्नो मां व्रीड़यति दारुणः ॥ २२ ॥
तस्यायं कर्मणः प्राप्तो विपाको मम शोकदः।
यन्मया धार्मिकः श्रीमान् स निरस्तो विभीषणः ॥ २३ ॥
इति बहुविधमाकुलान्तरात्मा
कृपणमतीव विलप्य कुम्भकर्णम्।

जीविते नास्ति मे मतिः। सजीवनयावस्थाने बुद्धिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भ्रातॄनित्यनेन खरादयोऽप्यनुस्मृता इति ज्ञायते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

यावद्यदारभ्य कुम्भकर्णप्रहस्तयोर्दारुणोऽयं विनाश उत्पन्नस्तावत्तदारभ्य विभीषणवचो मां व्रीड़यतीत्यर्थः। इष्टं भ्रातृवचो न गृहीतमिति लज्जितोऽस्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥

न्यपतदपि दशाननो भयार्त्त-

स्तमनुजमिन्द्ररिपुं विदित्वा ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अपि च धार्मिकस्य निष्कासमफलमिदमित्याह,—तस्यायमित्यादि ॥ २३ ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

युद्धकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।
श्रुत्वा शोकाभिभूतस्य त्रिशिरा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
एवमेव महावीर्य्यो हतो नस्तात मध्यमः ।
न तु सत्पुरुषा राजन् ! विलपन्ति यथा भवान् ॥ २ ॥
नूनं त्रिभुवनस्यापि पर्य्याप्तस्त्वमसि प्रभो ! ।
स कस्मात् प्राकृत इव शोचस्यात्मानमीदृशम् ॥ ३ ॥
ब्रह्मदत्तास्ति ते शक्तिः कवचं सायको धनुः ।
सहस्रखरसंयुक्तो रथो मेघसमस्वनः ॥ ४ ॥
त्वयासकृद्धि शस्त्रेण विशस्ता देवदानवाः ।

एवमिति । विलपमानस्य विलपतः श्रुत्वा विलापमिति शेषः ॥ १ ॥

एवमेव देवदानवदर्पघ्ना कालाग्निप्रतिम इत्याद्युक्तप्रकारेण महावीर्य्यो हतो दैवादिति शेषः । सत्पुरुषाः शूराः ॥ २ ॥

ईदृशं त्रैलोक्यविजयसमर्थम् । शोचसि शोकवन्तं करोषि ॥ ॥ ३ ॥ ४ ॥

स सर्वायुधसम्पन्नो राघवं शास्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
कामं तिष्ठ महाराज ! निर्गमिष्याम्यहं रणे ।
उद्धरिष्यामि ते शत्रून् गरुड़: पन्नगानिव ॥ ६ ॥
शम्बरो देवराजेन नरको विष्णुना यथा ।
तथाद्य शयिता रामो मया युधि निपातित: ॥ ७ ॥
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ।
पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते कालचोदित: ॥ ८ ॥
श्रुत्वा त्रिशिरसो वाक्यं देवान्तकनरान्तकौ ।
अतिकायश्च तेजस्वी बभूवुर्युद्धहर्षिता: ॥ ९ ॥
ततोऽहमहमित्येव गर्जन्तो नैर्ऋतर्षभा: ।
रावणस्य सुता वीरा: शक्रतुल्यपराक्रमा: ॥ १० ॥

असक्तत्वया विशस्ता इत्यन्वयः । विचस्ता इति पाठे विचासिता इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

नरको विष्णुनेति । अयं सिंहिकायां विप्रचित्तेर्जातो नरको भौमान्नरकात् कृष्णाहतादन्य इति तीर्थः ॥ ७ ॥

पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते । त्रिशिरसो वचनमात्रेण सन्तुष्टो बभूव । ननु कुम्भकर्णसाध्येऽर्थे कथं रावणस्य तस्माज्जयप्रत्याशया सन्तोषस्तत्राह,—कालचोदित इति । तस्याप्रवृत्तकालात्मकभगवत्प्रेरणया पुनस्तस्य युद्धबुद्ध्यनुपरम इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अन्तरिक्षगताः सर्वे सर्वे मायाविशारदाः।
सर्वे त्रिदशदर्पघ्नाः सर्वे समरदुर्मदाः॥ ११॥
सर्वे सुबलसम्पन्नाः सर्वे विस्तीर्णकीर्त्तयः।
सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते स्म निर्जिताः॥ १२॥
देवैरपि सगन्धर्वैः सकिन्नरमहोरगैः।
सर्वेऽस्त्रविदुषो वीराः सर्वे युद्धविशारदाः॥ १३॥
सर्वे प्रवरविज्ञानाः सर्वे लब्धवरास्तथा॥ १४॥

स तैस्तथा भास्करतुल्यदर्शनैः
सुतैर्वृतः शत्रुबलश्रियार्द्दनैः।
रराज राजा मघवान् यथामरै-
र्वृतो महादानवदर्पनाशनैः॥ १५॥

स पुत्रान् सम्परिष्वज्य भूषयित्वा च भूषणैः।
आशीर्भिश्च प्रशस्ताभिः प्रेषयामास वै रणे॥ १६॥
युद्धोन्मत्तञ्च मत्तञ्च भ्रातरौ चापि रावणः।

अन्तरिक्षे गतं गमनं येषां ते॥ ११॥
विस्तीर्णकीर्त्तयः विशालकीर्त्तयः॥ १२॥ १३॥
प्रवरविज्ञानाः श्रेष्ठज्ञानवन्तः॥ १४॥
शत्रूणां बलस्य श्रीणाञ्चार्द्दनैरित्यर्थे श्रियार्द्दनैरित्यार्षम्॥ १५॥
आशीर्भिरित्यस्य संयुज्येति शेषः॥ १६॥

रक्षणार्थं कुमाराणां प्रेषयामास संयुग ॥ १७ ॥
तेऽभिवाद्य महात्मानं रावणं लोकरावणम् ।
कृत्वा प्रदक्षिणञ्चैव महाकायाः प्रतस्थिरे ॥ १८ ॥
सर्वौषधीभिर्गन्धैश्च समालभ्य महाबलाः ।
निर्जग्मुर्नैर्ऋतश्रेष्ठाः षड़ेते युद्धकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥
त्रिशिराश्चातिकायश्च देवान्तकनरान्तकौ ।
महोदरमहापार्श्वौ निर्जग्मुः कालचोदिताः ॥ २० ॥
ततः सुदर्शनं नागं नीलजीमूतसन्निभम् ।
ऐरावतकुले जातमारुरोह महोदरः ॥ २१ ॥
सर्वायुधसमायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलङ्कृतः ।
रराज गजमास्थाय सवितेवास्तमूर्द्धनि ॥ २२ ॥
हयोत्तमसमायुक्तं सर्वायुधसमाकुलम् ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ २३ ॥
त्रिशिरा रथमास्थाय विरराज धनुर्धरः ।

युद्धोन्मत्तमत्तशब्दौ महोदरमहापार्श्वयोः पर्य्यायनामनी ॥ १७ ॥
॥ १८ ॥
सर्वौषधीभिः आयुधप्रहारनिवारकौषधिविशेषैः ॥ १९ ॥ २० ॥
॥ २१ ॥
सवितेवास्तमूर्द्धनीत्यनेन शीघ्रं नाशः सूचितः ॥ २२ ॥ २३ ॥

सविद्युदुल्कः सज्वालः सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥ २४ ॥
त्रिभिः किरीटैस्त्रिशिराः शुशुभे स रथोत्तमे ।
हिमवानिव शैलेन्द्रस्त्रिभिः काञ्चनपर्वतैः ॥ २५ ॥
अतिकायोऽतितेजस्वी राक्षसेन्द्रसुतस्तदा ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ २६ ॥
सुचक्राक्षं सुसंयुक्तं सानुकर्षं सकूबरम् ।
तूणीबाणासनैर्दीप्तं प्रासासिपरिघाकुलम् ॥ २७ ॥
स काञ्चनविचित्रेण किरीटेन विराजता ।
भूषणैश्च बभौ मेरुः प्रभाभिरिव भासयन् ॥ २८ ॥
स रराज रथे तस्मिन् राजसूनुर्महाबलः ।
वृतो नैर्ऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः ॥ २९ ॥
हयमुच्चैःश्रवःप्रख्यं श्वेतं कनकभूषणम् ।
मनोजवं महाकायमारुरोह नरान्तकः ॥ ३० ॥
गृहीत्वा प्रासमुल्काभं विरराज नरान्तकः ।
शक्तिमादाय तेजस्वी गुहः शिखिगतो यथा ॥ ३१ ॥

विद्युद्भिरुल्काभिः संहितः ॥ २४ ॥
काञ्चनपर्वतैः शिखरभूतैर्युक्तो हिमवानिव ॥ २५ ॥ २६ ॥
सुसंयुक्तं सुसंयुक्ताश्वम् । सानुकर्षं रथाक्षोपरि कूबराधारतया स्थापितो दारुविशेषोऽनुकर्षः अनुकर्षो दार्वधस्थमित्यमरः । सकूबरम् । कूबरस्तु युगन्धरः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

देवान्तकः समादाय परिघं हेमभूषणम्।
परिगृह्य गिरिं दोर्भ्यां वपुर्विष्णोर्विडम्बयन्॥ ३२॥
महापार्श्वो महातेजा गदामादाय वीर्य्यवान्।
विरराज गदापाणिः कुबेर इव संयुगे॥ ३३॥
ते प्रतस्थुर्महात्मानोऽमरावत्याः सुरा इव।
तान् गजैश्च तुरङ्गैश्च रथैश्चाम्बुदनिःस्वनैः॥ ३४॥
अनूत्पेतुर्महात्मानो राक्षसाः प्रवरायुधाः।
ते विरेजुर्महात्मानः कुमाराः सूर्य्यवर्चसः॥ ३५॥
किरीटिनः श्रिया जुष्टा ग्रहा दीप्ता इवाम्बरे।
प्रगृहीता बभौ तेषां वस्त्राणामावलिः शिवा॥ ३६॥
शरदभ्रप्रतीकाशा हंसावलिरिवाम्बरे।
मरणं वापि निश्चित्य शत्रूणां वा पराजयम्॥ ३७॥

परिघं समादाय स्थितो देवान्तको दोर्भ्यां गिरिं समुद्रमथने मन्दरगिरिं परिगृह्य स्थितस्य विष्णोर्वपुर्विडम्बयन् विरराजेत्यनुकर्षः॥ ३२॥ ३३॥

अमरावत्याः सुरा इव लङ्कायाः प्रतस्थुरित्यन्वयः॥ ३४॥ ३५॥ ॥ ३६॥

निश्चित्य निश्चयेन मरणं शत्रुपराजयं वा करिष्याम इति शेषः॥ ३७॥

इति कृत्वा मतिं वीराः सञ्जग्मुः संयुगार्थिनः ।
जगर्जुश्च प्रणेदुश्च चिक्षिपुश्चापि सायकान् ॥ ३८ ॥
जगृहुश्च महात्मानो निर्य्याता युद्धदुर्मदाः ।
क्ष्वेड़िताः स्फोटितानां वै सञ्चचालेव मेदिनी ॥ ३९ ॥
रक्षसां सिंहनादैश्च संस्फोटितमिवाम्बरम् ।
तेऽभिनिष्क्रम्य मुदिता राक्षसेन्द्रा महाबलाः ॥ ४० ॥
ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगम् ।
हरयोऽपि महात्मानो ददृशू राक्षसं बलम् ॥ ४१ ॥
हस्त्यश्वरथसम्बाधं किङ्किणीशतनादितम् ।
नीलजीमूतसङ्काशं समुद्यतमहायुधम् ॥ ४२ ॥
दीप्तानलरविप्रख्यैर्नैर्ऋतैः सर्वतो वृतम् ।
तत् दृष्ट्वा बलमायान्तं लब्धलक्षाः प्लवङ्गमाः ॥ ४३ ॥
समुद्यतमहाशैलाः सम्प्रणेदुर्मुहुर्मुहुः ।
अमृष्यमाणा रक्षांसि प्रतिनर्दन्ति वानराः ॥ ४४ ॥

चिक्षिपुः शत्रुविषयाक्षेपवचनान्यूचुः । सायकानित्यस्य जगृहु-रित्यनेनान्वयः ॥ ३८ ॥

क्ष्वेड़ितास्फोटितानाञ्च तैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

समुद्यतशिलानगं समुद्यताः शिला नगा वृक्षाश्च येन तत् ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ततः समुत्क्रुष्टरवं निशम्य
रक्षोगणा वानरयूथपानाम् ।
अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं
महाबला भीमतरं प्रणेदुः ॥ ४५ ॥
ते राक्षसबलं घोरं प्रविश्य हरियूथपाः ।
विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ॥ ४६ ॥
केचिदाकाशमाविश्य केचिदुर्व्यां प्लवङ्गमाः ।
रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्द्रुमशिलायुधाः ॥ ४७ ॥
द्रुमांश्च विपुलस्कन्धान् गृह्य वानरपुङ्गवाः ।
तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसङ्कुलम् ॥ ४८ ॥
ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमाम् ।
बाणौघैर्वार्य्यमाणाश्च हरयो भीमविक्रमाः ॥ ४९ ॥
सिंहनादान् विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः ।
शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानान् प्लवङ्गमाः ॥ ५० ॥
निर्जघ्नुः संयुगे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् ।
केचिद्रथगतान् वीरान् गजवाजिगतानपि ॥ ५१ ॥

प्रतिनर्दन्त प्रत्यनदन्त ॥ ४४ ॥
परहर्षं शत्रुहर्षम् अमृष्यमाणाः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
केचित् द्रुमशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः । तादृशा प्लवङ्गमा रक्षः

निर्जघ्नुः सहसा वीरान् यातुधानान् प्लवङ्गमाः।
शैलशृङ्गान्विताङ्गास्ते मुष्टिभिर्वान्तलोचनाः॥ ५२॥
चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपुङ्गवाः।
राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्बिभिदुः कपिकुञ्जरान्॥ ५३॥
शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः।
अन्योऽन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः॥ ५४॥
रिपुशोणितदिग्धाङ्गास्तत्र वानरराक्षसाः।
ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः॥ ५५॥
मुहूर्त्तेनावृता भूमिरभवच्छोणितोक्षिता।
विकीर्णैः पर्वताकारै रक्षोभिरभिमर्दितैः।
आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः॥ ५६॥
आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशैलैश्च वानरैः।
पुनरङ्गैस्तदा चक्रुर्वानरा युद्धमद्भुतम्॥ ५७॥
वानरान् वानरैरेव जघ्नुस्ते नैरृतर्षभाः।
राक्षसान् राक्षसैरेव जघ्नुस्ते वानरा अपि॥ ५८॥

सैन्येषु संक्रुद्धा आकाशमाविश्य चेरुः। केचिद्विपुलस्कन्धान् द्रुमान् गृहीत्वाव्याघेरुः॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥

शैलशृङ्गान्विताङ्गाः गिरिशिखरैर्व्याप्तदेहाः। मुष्टिभिर्मुष्टिप्रहारैर्वान्तलोचनाः बहिर्निर्गतलोचनाः॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥

आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणा इति नियुद्धप्रकारकथनम्। भग्नशैलैश्च

आक्षिप्य च शिला: शैलान् जघ्नुस्ते राक्षसास्तदा ।
तेषाञ्चाच्छिद्य शस्त्राणि जघ्नूरक्षांसि वानरा: ॥ ५८ ॥
निर्जघ्नुः शैलशृङ्गैश्च बिभिदुश्च परस्परम् ।
सिंहनादान् विनेदुश्च रणे राक्षसवानरा: ॥ ६० ॥
छिन्नवर्मतनुत्राणा राक्षसा वानरैर्हता: ।
रुधिरं प्रस्नुतास्तत्र रससारमिव द्रुमा: ॥ ६१ ॥
रथेन च रथञ्चापि वारणेनापि वारणम् ।
हयेन च हयं केचिन्निर्जघ्नुर्वानरा रणे ॥ ६२ ॥
क्षुरप्रैरर्द्धचन्द्रैश्च भल्लैश्च निशितै: शरै: ।
राक्षसा वानरेन्द्राणां बिभिदु: पादपान् शिला: ॥ ६३ ॥
विकीर्णा: पर्वतास्तैश्च द्रुमच्छिन्नैश्च संयुगे ।
हतैश्च कपिरक्षोभिर्दुर्गमा वसुधाभवत् ॥ ६४ ॥
ते वानरा गर्वितहृष्टचेष्टा:
संग्राममासाद्य भयं विमुच्य ।

वानरैः राक्षसभग्नस्वयुद्धसाधनशैलादिभिरत एव पुनरङ्गैर्हस्तपादादिभिरासन्ना भूत्वा युद्धञ्चक्रुः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

आक्षिप्य बलात् गृहीत्वा ॥ ५९ ॥ ६० ॥

प्रस्नुताः स्रुतवन्तः । रससारो निर्य्यासः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

पर्वतैस्तैर्निरस्तपर्वतैः । द्रुमच्छिन्नैः छिन्नद्रुमैः । विकीर्णा व्याप्ता ॥ ६४ ॥

युद्धं स्म सर्वे सह राक्षसैस्ते
नानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ॥ ६५ ॥
तस्मिन् प्रवृत्ते तुमुले विमर्दे
प्रहृष्यमाणेषु वलीमुखेषु ।
निपात्यमानेषु च राक्षसेषु
महर्षयो देवगणाश्च नेदुः ॥ ६६ ॥
ततो हयं मारुततुल्यवेग-
मारुह्य शक्तिं निशितां प्रगृह्य ।
नरान्तको वानरसैन्यमुग्रं
महार्णवं मीन इवाविवेश ॥ ६७ ॥
स वानरान् सप्तशतानि वीरः
प्रासेन दीप्तेन विनिर्बिभेद ।
एकः क्षणेनेन्द्ररिपुर्महात्मा
जघान सैन्यं हरिपुङ्गवानाम् ॥ ६८ ॥
ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ।
चरन्तं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः ॥ ६९ ॥

गर्वितक्ष्वेडचेष्टाः सञ्जातगर्वा क्ष्वेडा चेष्टा येषां ते। नानायुधाः द्रुमशैलदन्तनखादिनानाप्रहरणयुताः ॥ ६५ ॥

प्रहृष्यमाणेषु प्रहृष्यत्सु। वलीमुखेषु वानरेषु ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥

स तस्य ददृशे मार्गो मांसशोणितकर्दमः ।
पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृतः ॥ ७० ॥
यावद्विक्रमितुं बुद्धिञ्चक्रुः प्लवगपुङ्गवाः ।
तावदेतानतिक्रम्य निर्बिभेद नरान्तकः ॥ ७१ ॥
ददाह हरिसैन्यानि वनानीव विभावसुः ।
यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षान् शैलान् वनौकसः ॥ ७२ ॥
तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्रकृत्ता इवाचलाः ।
ज्वलन्तं प्रासमुद्यम्य संग्रामान्ते नरान्तकः ॥ ७३ ॥
दिक्षु सर्वासु बलवान् विचचार नरान्तकः ।
प्रमृद्नन् सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिलः ॥ ७४ ॥
न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पन्दितुं कुतः ।
उत्पतन्तं स्थितं यान्तं सर्वान् विव्याध वीर्य्यवान् ॥ ७५ ॥
एकेनान्तककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा ।
भग्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले ॥ ७६ ॥
वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनम् ।
न शेकुर्वानराः सोढुं ते विनेदुर्महास्वनम् ॥ ७७ ॥
पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे ।
वज्रभिन्नाग्रकूटानां शैलानां पततामिव ॥ ७८ ॥

मार्गो युद्धार्थं गमनमार्गः। पतितैर्वानरैरभिसंवृतो मांसशोणित-

ये तु पूर्व्वं महात्मानः कुम्भकर्णेन पातिताः।
ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीवमुपतस्थिरे ॥ ७९ ॥
प्रेक्षमाणः स सुग्रीवो ददृशे हरिवाहिनीम्।
नरान्तकभयत्रस्तां विद्रवन्तीं यतस्ततः ॥ ८० ॥
विद्रुतां वाहिनीं दृष्ट्वा स ददर्श नरान्तकम्।
गृहीतप्रासमायान्तं हयपृष्ठप्रतिष्ठितम् ॥ ८१ ॥
दृष्ट्वोवाच महातेजाः सुग्रीवो वानराधिपः।
कुमारमङ्गदं वीरं शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ ८२ ॥
गच्छैनं राक्षसं वीरं योऽसौ तुरगमास्थितः।
क्षोभयन्तं परबलं क्षिप्रं प्राणैर्वियोजय ॥ ८३ ॥
स भर्त्तुर्वचनं श्रुत्वा निष्पपाताङ्गदस्तदा।
अनीकान्मेघसङ्काशादंशुमानिव वीर्य्यवान् ॥ ८४ ॥
शैलसङ्घातसङ्काशो हरीणामुत्तमोऽङ्गदः।
रराजाङ्गदसन्नद्धः सधातुरिव पर्वतः ॥ ८५ ॥

कर्दमः सन् ददृशे दृष्टः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

स्वस्थाः स्वस्थेन्द्रियाः। वानरश्रेष्ठा अङ्गदादयः ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

गच्छैनं राक्षसमिति। हन्तुमिति शेषः ॥ ८३ ॥

मेघसङ्काशादनीकात् स्वसेनामध्यात् ॥ ८४ ॥

निरायुधो महातेजाः केवलं नखदंष्ट्रवान् ।
नरान्तकमभिक्रम्य वालिपुत्रोऽब्रवीद्वचः ॥ ८६ ॥
तिष्ठ किं प्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वं करिष्यसि ।
अस्मिन् वज्रसमस्पर्शं प्रासं क्षिप ममोरसि ॥ ८७ ॥
अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा प्रचुक्रोध नरान्तकः ।
सन्दश्य दशनैरोष्ठं निःश्वस्य च भुजङ्गवत् ।
अभिगम्याङ्गदं क्रुद्धो वालिपुत्रं नरान्तकः ॥ ८८ ॥

स प्रासमाविध्य तदाङ्गदाय
समुज्ज्वलन्तं सहसोत्ससर्ज ।
स वालिपुत्रोरसि वज्रकल्पे
बभूव भग्नो न्यपतच्च भूमौ ॥ ८९ ॥
तं प्रासमालोक्य तदा विभग्नं
सुपर्णकृत्तोरगवीर्य्यकल्पम् ।
तलं समुद्यम्य स वालिपुत्र-
स्तुरङ्गमस्याभिजघान मूर्ध्नि ॥ ९० ॥

अङ्गदेन दिव्यभुजाभरणेन सन्नद्धा युक्ताः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥
अस्मिन् ममोरसि क्षिपेत्यन्वयः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥
वालिपुत्रमभिगम्य प्रासमुत्ससर्ज । स प्रासः भग्नोऽभवद्भूमौ पपात
च ॥ ८९ ॥ ९० ॥

निमग्नपादः स्फुटिताक्षितारो
निष्क्रान्तजिह्वोऽचलसन्निकाशः ।
स तस्य वाजी निपपात भूमौ
तलप्रहारेण विकीर्णमूर्द्धा ॥ ८१ ॥
नरान्तकः क्रोधवशं जगाम
हतं तुरङ्गं पतितं समीक्ष्य ।
स मुष्टिमुद्यम्य महाप्रभावो
जघान शीर्षे युधि वालिपुत्रम् ॥ ८२ ॥
अथाङ्गदो मुष्टिविशीर्णमूर्द्धा
सुस्राव तीव्रं रुधिरं भृशोष्णम् ।
मुहुर्विजज्वाल मुमोह चापि
संज्ञां समासाद्य विसिस्मिये च ॥ ८३ ॥
अथाङ्गदो मृत्युसमानवेगं
संवर्त्य मुष्टिं गिरिशृङ्गकल्पम् ।
निपातयामास तदा महात्मा
नरान्तकस्योरसि वालिपुत्रः ॥ ८४ ॥
स मुष्टिनिर्भिन्ननिमग्नवक्षा
ज्वाला वमन् शोणितदिग्धगात्रः ।

स्फुटिताक्षितारः स्फुटिता विशीर्णा अक्ष्णोस्तारा कनीनिका यस्य सः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

नरान्तको भूमितले पपात
यथाचलो वज्रनिपातभग्नः ॥ ९५ ॥
नदान्तरिक्षे त्रिदशोत्तमानां
वनौकसाञ्चैव महाप्रणादः ।
बभूव तस्मिन्निहतेऽग्र्यवीर्य्ये
नरान्तके वालिसुतेन संख्ये ॥ ९६ ॥
अथाङ्गदो राममनःप्रहर्षणं
सुदुष्करं तं कृतवान् हि विक्रमम् ।
विसिस्मिये सोऽप्यथ भीमकर्मा
पुनश्च युद्धे स बभूव हर्षितः ॥ ९७ ॥
नरान्तकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋतर्षभाः ।
देवान्तकस्त्रिमूर्द्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः ॥ ९८ ॥
आरूढो मेघसङ्काशं वानरेन्द्रं महोदरः ।
वालिपुत्रं महावीर्य्यमभिदुद्राव वेगवान् ॥ ९९ ॥

मुष्टिना निर्भिन्नमत एव निमग्नं वक्षो यस्य सः। ज्वालाः अभिघातोत्था वमन् ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

राममनःप्रहर्षणं राममनसः प्रहर्षणम्। सोऽपि रामोऽपि। अथातिभीमकर्माङ्गदः पुनश्च युद्धे युद्धनिमित्तं हर्षितो बभूव। तुष्टः सन् सन्नद्धो बभूवेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

भ्रातृव्यसनसन्तप्तस्तदा देवान्तको बली ।
आदाय परिघं घोरमङ्गदं समभिद्रवत् ॥ १०० ॥
रथमादित्यसङ्काशं युक्तं परमवाजिभिः ।
आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्यगात् ॥ १०१ ॥
स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैराक्षसेन्द्रैरभिद्रुतः ।
वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमङ्गदः ॥ १०२ ॥
देवान्तकाय तं वीरश्चिक्षेप सहसाङ्गदः ।
महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तामिवाशनिम् ॥ १०३ ॥
त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद शरैराशीविषोपमैः ।
स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात तदाङ्गदः ॥ १०४ ॥
स ववर्ष ततो वृक्षान् शिलाश्च कपिकुञ्जरः ।
तान् प्रचिच्छेद संक्रुद्धस्त्रिशिरा निशितैः शरैः ॥ १०५ ॥
परिघाग्रेण तान् वृक्षान् बभञ्ज स महोदरः ।
त्रिशिराश्चाङ्गदं वीरमभिदुद्राव सायकैः ॥ १०६ ॥
गजेन समभिद्रुत्य वालिपुत्रं महोदरः ।

अत्र सर्गावच्छेदो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यत इत्यस्माभिरपि न कृतः । पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककर्त्तृकयुद्धवर्णनादिति कतकः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥

दीप्तामशनिमिव वृक्षं चिक्षेप ॥ १०३ ॥

जघानोरसि संक्रुद्धस्तोमरैर्वज्रसन्निभैः ॥ १०७ ॥
देवान्तकश्च संक्रुद्धः परिघेण तदाङ्गदम् ।
उपगम्याभिहत्याशु व्यपचक्राम वेगवान् ॥ १०८ ॥
स त्रिभिर्नैरृतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ।
न विव्यथे महातेजा वालिपुत्रः प्रतापवान् ॥ १०९ ॥
स वेगवान् महावेगं कृत्वा परमदुर्जयः ।
तलेन समभिद्रुत्य जघानास्य महागजम् ॥ ११० ॥
पेततुर्नयने तस्य विननाद स कुञ्जरः ।
विषाणञ्चास्य निष्कृष्य वालिपुत्रो महाबलः ॥ १११ ॥
देवान्तकमभिद्रुत्य ताडयामास संयुगे ।
स विह्वलस्तु तेजस्वी वातोद्धूत इव द्रुमः ॥ ११२ ॥
लाक्षारससवर्णञ्च सुस्राव रुधिरं महत् ।
अथाश्वस्य महातेजाः कृच्छ्राद्देवान्तको बली ॥ ११३ ॥
आविध्य परिघं वेगादाजघान तदाङ्गदम् ।
परिघाभिहतश्चापि वानरेन्द्रात्मजस्तदा ॥ ११४ ॥

त्रिशिरास्त्वमिति । देवान्तकाय प्रच्छिन्नं दत्त्वं तत्सहायार्थमिति-शेषः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

अस्य महागजं महोदरस्य गजम् ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥

लाक्षारसेन समानो वर्णो यस्य तद्रुधिरम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥

आनुभ्यां पतितो भूमौ पुनरेवोत्पपात ह।
तमुत्पतन्तं त्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः॥ ११५॥
घोरैर्हरिपतेः पुत्रं ललाटेऽभिजघान ह।
ततोऽङ्गदं परिक्षिप्तं त्रिभिर्नैऋतपुङ्गवैः॥ ११६॥
हनूमानथविज्ञाय नीलश्चापि प्रतस्थतुः।
ततश्चिक्षेप शैलाग्रं नीलस्त्रिशिरसे तदा॥ ११७॥
तद्रावणसुतो धीमान् बिभेद निशितैः शरैः।
तद्बाणशतनिर्भिन्नं विदारितशिलातलम्॥ ११८॥
सविस्फुलिङ्गं सज्वालं निपपात गिरेः शिरः।
स विजृम्भितमालोक्य हर्षाद्देवान्तको बली॥ ११९॥
परिघेणाभिदुद्राव मारुतात्मजमाहवे।
तमापतन्तमुत्पत्य हनूमान् कपिकुञ्जरः॥ १२०॥
आजघान तदा मूर्ध्नि वज्रकल्पेन मुष्टिना।
शिरसि प्राहरद्वीरस्तदा वायुसुतो बली।
नादेनाकम्पयच्चैव राक्षसान् स महाकपिः॥ १२१॥

अजिह्मगैः ऋजुगामिभिः॥ ११५॥ ११६॥ ११७॥ ११८॥

गिरेः शिरः पर्वतस्य शृङ्गम्। विजृम्भितं त्रिशिरसः पर्वतशिखर-भेदेन रूपं जृम्भणमालोक्य॥ ११९॥

तं परिघहस्तं देवान्तकम्॥ १२०॥ १२१॥

स मुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नमूर्द्धा
निर्वान्तदन्ताक्षिविलम्बिजिह्वः ।
देवान्तको राक्षसराजसूनु-
र्गतासुरुर्व्यां सहसा पपात ॥ १२२ ॥
तस्मिन् हते राक्षसयोधमुख्ये
महाबले संयति देवशत्रौ ।
क्रुद्धस्त्रिशीर्षा निशितास्त्रमुग्रं
ववर्ष नीलोरसि बाणवर्षम् ॥ १२३ ॥
महोदरस्तु संक्रुद्धः कुञ्जरं पर्वतोपमम् ।
भूयः समधिरुह्याशु मन्दरं रश्मिवानिव ॥ १२४ ॥
ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योपर्य्यपातयत् ।
गिरौ वर्षं तड़िच्चक्र स गर्जन्निव तोयदः ॥ १२५ ॥
ततः शरौघैरभिवृष्यमाणो
विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः ।

निर्वान्ता बहिर्निर्गता दन्ता अक्षिणी विलम्बि जिह्वा च यस्य सः ॥ १२२ ॥ १२३ ॥

भूयः समधिरुह्येति । युद्धागमनवेलायामारूढ़गजस्याङ्गदेन हतत्वा-दिति भावः ॥ १२४ ॥

तड़िच्चक्रञ्चापमिन्द्रधनुश्च यस्यास्ति सः ॥ १२५ ॥

नीलो बभूवाथ विसृष्टगात्रो
विष्टम्भितस्तेन महाबलेन ॥ १२६ ॥
ततस्तु नीलः प्रतिलब्धसंज्ञः
शैलं समुत्पाट्य सवृक्षषण्डम्।
ततः समुत्पत्य महोग्रवेगो
महोदरं तेन जघान मूर्ध्नि ॥ १२७ ॥
ततः स शैलाभिनिपातभग्नो
महोदरस्तेन महाद्विपेन।
व्यामोहितो भूमितले गतासुः
पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः ॥ १२८ ॥
पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे।
हनूमन्तञ्च संक्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १२९ ॥
स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः।
त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णैर्बिभेद बहुधा बली ॥ १३० ॥
तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं तदा कपिः।
विससर्ज रणे तस्मिन् रावणस्य सुतं प्रति ॥ १३१ ॥
तमापतन्तमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान्।

विसृष्टगात्रः स्रस्तगात्रः। विष्टम्भितो निरुद्धपराक्रमः ॥ १२६ ॥
॥ १२७ ॥ १२८ ॥

त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ॥ १३२ ॥
हनूमांस्तु समुत्पत्य हयं त्रिशिरसस्तदा ।
विददार नखैः क्रुद्धो नागेन्द्रं मृगराडिव ॥ १३३ ॥
अथ शक्तिं समासाद्य कालरात्रिमिवान्तकः ।
चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ॥ १३४ ॥
दिवः क्षिप्तामिवोल्कान्तां शक्तिं क्षिप्तामसक्तताम् ।
गृहीत्वा हरिशार्दूलो बभञ्ज च ननाद च ॥ १३५ ॥
तां दृष्ट्वा घोरसङ्काशां शक्तिं भग्नां हनूमता ।
प्रहृष्टा वानरगणा विनेदुर्जलदा यथा ॥ १३६ ॥
ततः खड्गं समुद्यम्य त्रिशिरा राक्षसोत्तमः ।
निचखान तदा खड्गं वानरेन्द्रस्य वक्षसि ॥ १३७ ॥
खड्गप्रहाराभिहतो हनूमान् मारुतात्मजः ।
आजघान त्रिमूर्द्धानं तलेनोरसि वीर्य्यवान् ॥ १३८ ॥
स तलाभिहतस्तेन स्रस्तहस्ताम्बरो भुवि ।

पिष्ट्वा महोदरम् ॥ १२९ ॥ १३० ॥ १३१ ॥ १३२ ॥
विददार विदारितवान् ॥ १३३ ॥ १३४ ॥
दिवः क्षिप्तामाकाशान्निर्गताम् । असक्तताम् अनर्गलगतिम् ॥
॥ १३५ ॥
घोरसङ्काशां भयङ्करस्वरूपाम् ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

निपपात महातेजास्त्रिशिराव्यक्तचेतन: ॥ १३९ ॥
स तस्य पतत: खड्गं तमाच्छिद्य महाकपि: ।
ननाद गिरिसङ्काशस्त्रासयन् सर्वराचसान् ॥ १४० ॥
असृष्यमाणस्तं घोषमुत्पपात निशाचर: ।
उत्पत्य च हनूमन्तं ताड़यामास मुष्टिना ॥ १४१ ॥
तेन मुष्टिप्रहारेण सञ्चुकोप महाकपि: ।
कुपितश्च निजग्राह किरीटे राचसर्षभम् ॥ १४२ ॥

स तस्य शीर्षाण्यसिना शितेन
किरीटजुष्टानि सकुण्डलानि ।
क्रुद्ध: प्रचिच्छेद सुतोऽनिलस्य
त्वष्टु: सुतस्येव शिरांसि शक्र: ॥ १४३ ॥
तान्यायताचाण्यगसन्निभानि
प्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि ।
पेतु: शिरांसीन्द्ररिपो: पृथिव्यां
ज्योतींषि मुक्तानि यथेन्द्रमार्गात् ॥ १४४ ॥
तस्मिन् हते देवरिपौ त्रिशीर्षे
हनूमता शक्रपराक्रमेण ।

व्यक्तचेतनो विसंज्ञ: ॥ १३९ ॥ १४० ॥ १४१ ॥
किरीटे किरीटप्रदेशे ॥ १४२ ॥

नेदुः प्लवङ्गाः प्रचचाल भूमी
रक्षांस्यथो दुद्रुविरे समन्तात् ॥ १४५ ॥
हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा युद्धोन्मत्तं तथैव च ।
हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवान्तकनरान्तकौ ॥ १४६ ॥
चकोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुङ्गवः ।
जग्राहार्चिष्मतीञ्चापि गदां सर्वायसीं तदा ॥ १४७ ॥
हेमपट्टपरिक्षिप्तां मांसशोणितफेनिलाम् ।
विराजमानां विपुलां शत्रुशोणिततर्पिताम् ॥ १४८ ॥
तेजसा सम्प्रदीप्ताग्रां रक्तमाल्यविभूषिताम् ।
ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहाम् ॥ १४९ ॥
गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुङ्गवः ।
हरीन् समभिदुद्राव युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ १५० ॥
अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजम् ।
मत्तानीकमुपागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ॥ १५१ ॥

त्वष्टुः सुतस्य विश्वरूपस्य ॥ १४३ ॥
आयताक्षाणि आयतेन्द्रियाणि ॥ १४४ ॥ १४५ ॥
युद्धोन्मत्तं महोदरं तथैव च हतमिति शेषः । एतद्वधो हनुमता
कृत इत्यनुवादबलाद्दृष्टव्यम् ॥ १४६ ॥
मत्तस्तदाख्यो महापार्श्वः ॥ १४७ ॥ १४८ ॥

तं पुरस्तात् स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमम्।
आजघानोरसि क्रुद्धो गदया वज्रकल्पया ॥ १५१ ॥
स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः।
भिन्नवचाः समाधूतः सुस्राव रुधिरं बहु ॥ १५२ ॥
स सम्प्राप्य चिरात् संज्ञामृषभो वानरेश्वरः।
क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महापार्श्वमुदैचत ॥ १५४ ॥

स वेगवान् वेगवदभ्युपेत्य
तं राचसं वानरवीरमुख्यः।
संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान
बाह्वन्तरे शैलनिकाशरूपः ॥ १५५ ॥
स कृत्तमूलः सहसेव वृचः
चितौ पपात चतजोचिताङ्गः।
तान्तस्य घोरां यमदण्डकल्पां
गदां प्रगृह्याशु तदा ननाद ॥ १५६ ॥
मुहूर्त्तमासीत् स गतासुकल्पः
प्रत्यागतात्मा सहसा सुरारिः।
उत्पत्य सन्ध्याभ्रसमानवर्ण-
स्तं वारिराजात्मजमाजघान ॥ १५७ ॥

ऐरावतादयो दिग्गजाः ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥

स मूर्च्छितो भूमितले पपात
मुहूर्त्तमुत्पत्य पुनः ससंज्ञः ।
तामेव तस्याद्रिवराद्रिकल्पां
गदां समाविध्य जघान संख्ये ॥ १५८ ॥
सा तस्य रौद्रा समुपेत्य देहं
रौद्रस्य देवाध्वरविप्रशत्रोः ।
विभेद वक्षः क्षतजस्य भूरि
सुस्राव धात्वम्भ इवाद्रिराजः ॥ १५९ ॥

अभिदुद्राव वेगेन गदां तस्य महात्मनः ।
तां गृहीत्वा गदां भीमामाविध्य च पुनःपुनः ॥ १६० ॥
मत्तानीकं महात्मा स जघान रणमूर्द्धनि ।
स स्वया गदया भग्नो विशीर्णदशनेक्षणः ॥ १६१ ॥
निपपात तदा मत्तो वज्राहत इवाचलः ।
विशीर्णनयनो भूमौ गतसत्त्वो गतायुषः ।
पतिते राक्षसे तस्मिन् विद्रुतं राक्षसं बलम् ॥ १६२ ॥

तस्मिन् हते भ्रातरि रावणस्य
तन्नैर्ऋतानां बलमर्णवाभम् ।

॥ १५४ । १५५ । १५६ । १५७ । १५८ । १५९ । १६० । १६१ । १६२ ॥

त्यक्तायुधं केवलजीवितार्थं
दुद्राव भिन्नार्णवसन्निकाशम् ॥ ९३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

भिन्नार्णवसन्निकाशमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ९३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

स्वबलं व्यथितं दृष्ट्वा तुमुलं रोमहर्षणम् ।
भ्रातॄंश्च निहतान् दृष्ट्वा शक्रतुल्यपराक्रमान् ॥ १ ॥
पितृव्यौ चापि संदृश्य समरे संनिपातितौ ।
युद्धोन्मत्तञ्च मत्तञ्च भ्रातरौ राक्षसोत्तमौ ॥ २ ॥
चुकोप च महातेजा ब्रह्मदत्तवरो युधि ।
अतिकायोऽद्रिसङ्काशो देवदानवदर्पहा ॥ ३ ॥
स भास्करसहस्रस्य सङ्घातमिव भास्वरम् ।
रथमास्थाय शक्रारिरभिदुद्राव वानरान् ॥ ४ ॥
स विस्फार्य्य तदा चापं किरीटी मृष्टकुण्डलः ।
नाम संश्रावयामास ननाद च महास्वनम् ॥ ५ ॥
तेन सिंहप्रणादेन नामविश्रावणेन च ।
ज्याशब्देन च भीमेन त्रासयामास वानरान् ॥ ६ ॥

स्वबलमिति ॥ १ ॥

पितृव्यौ चापीत्यत्राह,—युद्धोन्मत्तश्चेत्यादि । भ्रातरावन्योऽन्यं भ्रातरौ । एतदुक्तिः परस्परसौहार्दातिशयप्रतिपादनाय ॥ २ ॥ ३ ॥

सूर्यसहस्रसमुदायवद्भास्वरम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

स दृष्ट्वा देहमाहात्म्यं कुम्भकर्णोऽयमुत्थितः।
भयार्त्ता वानराः सर्वे संश्रयन्ते परस्परम्॥ ७॥
ते तस्य रूपमालोक्य यथा विष्णोस्त्रिविक्रमे।
भयाद्वानरयोधास्ते विद्रवन्ति ततस्ततः॥ ८॥
तेऽतिकायं समासाद्य वानरा मूढचेतसः।
शरण्यं शरणं जग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे॥ ९॥
ततोऽतिकायं काकुत्स्थो रथस्थं पर्वतोपमम्।
ददर्श धन्विनं दूराद्गर्जन्तं कालमेघवत्॥ १०॥
स तं दृष्ट्वा महाकायं राघवस्तु सुविस्मितः।
वानरान् सान्त्वयित्वा च विभीषणमुवाच ह॥ ११॥
कोऽसौ पर्वतसङ्काशो धनुष्मान् हरिलोचनः।
युक्ते हयसहस्रेण विशाले स्यन्दने स्थितः॥ १२॥
य एष निशितैः शूलैः सुतीक्ष्णैः प्रासतोमरैः।
अर्चिष्मद्भिर्वृतो भाति भूतैरिव महेश्वरः॥ १३॥

कुम्भकर्णोऽयमुत्थित इति मन्यमानाः परस्परं संश्रयन्ते। रक्षार्थमिति शेषः॥ ७॥

ते रूपमालोक्य ते इव वानरा इव विद्रवन्तीति तच्छब्दद्वयनिर्वाहः। इवेति शेषः॥ ८॥ ९॥ १०॥

सान्त्वयित्वा मा भैष्टेत्युक्त्वा॥ ११॥

हरिलोचनः सिंहदृष्टिः॥ १२॥ १३॥

कालजिह्वाप्रकाशाभिर्य एषोऽभिविराजते ।
आवृतो रथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिव तोयदः ॥ १४ ॥
धनूंषि चास्य सज्जानि हेमपृष्ठानि सर्वशः ।
शोभयन्ति रथश्रेष्ठं शक्रचापमिवाम्बरम् ॥ १५ ॥
य एष रक्षःशार्दूलो रणभूमिं विराजयन् ।
अभ्येति रथिनां श्रेष्ठो रथेनादित्यवर्चसा ॥ १६ ॥
ध्वजशृङ्गप्रतिष्ठेन राहुणाभिविराजते ।
सूर्यरश्मिप्रभैर्बाणैर्दिशो दश विराजयन् ॥ १७ ॥
त्रिनतं मेघनिर्ह्रादं हेमपृष्ठमलङ्कृतम् ।
शतक्रतुधनुःप्रख्यं धनुश्चास्य विराजते ॥ १८ ॥
सध्वजः सपताकश्च सानुकर्षो महारथः ।
चतुःसादिसमायुक्तो मेघस्तनितनिःस्वनः ॥ १९ ॥
विंशतिर्दश चाष्टौ च तूणास्य रथमाश्रिताः ।
कार्मुकाणि च भीमानि ज्याश्च काञ्चनपिङ्गलाः ॥ २० ॥

रथशक्तीभिरिति दीर्घ आर्षः । रथस्थाभिः शक्तिभिरित्यर्थः ॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
ध्वजशृङ्गेत्यादिना राहुध्वजत्वमुक्तम् ॥ १७ ॥
हेमपृष्ठं हेमसदृशपृष्ठभागम् । त्रिनतमिति प्रागव्याख्यातम् ॥ १८ ॥
सादिनः सारथयः ॥ १९ ॥
तूणा अस्येति च्छेदः ॥ २० ॥

द्वौ च खड्गौ च पार्श्वस्थौ प्रदीप्तौ पार्श्वशोभितौ।
चतुर्हस्तत्सरुचितौ व्यक्तहस्तदशायतौ ॥ २१ ॥
रक्तकण्ठगुणो धीरो महापर्वतसन्निभः।
कालः कालमहावक्त्रो मेघस्थ इव भास्करः ॥ २२ ॥
काञ्चनाङ्गदनद्धाभ्यां भुजाभ्यामेष शोभते।
शृङ्गाभ्यामिव तुङ्गाभ्यां हिमवान् पर्वतोत्तमः ॥ २३ ॥
कुण्डलाभ्यामुभाभ्याञ्च भाति वक्त्रं सुभीषणम्।
पुनर्वस्वन्तरगतः परिपूर्णो निशाकरः ॥ २४ ॥
आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमम्।
यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्त्ता विद्रुता दिशः ॥ २५ ॥
स पृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा।
आचचक्षे महातेजा राघवाय विभीषणः ॥ २६ ॥
दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः।
भीमकर्मा महात्मा हि रावणो राक्षसेश्वरः ॥ २७ ॥
तस्यासीद्वीर्य्यवान् पुत्रो रावणप्रतिमो बले।

पार्श्वशोभितौ स्वपार्श्वशोभितौ। चतुर्हस्तप्रमाणाभ्यां त्सरुभ्यां खड्गमुष्टिभ्यां रुचितौ। व्यक्तं दशहस्तपरिमाणेनायतौ ॥ २१ ॥

रक्तकण्ठगुणः रक्तकण्ठमाल्यः। कालः कृष्णवर्णः। कालस्य मृत्यो-रिव महद्वक्त्रं यस्य सः ॥ २२ ॥ २३ ॥

दृढ़भेदी श्रुतबलः सर्व्वास्त्रविदुषाम्बरः ॥ २८ ॥
अश्वपृष्ठे नागपृष्ठे खड्गे धनुषि कर्षणे।
भेदे सान्त्वे च दाने च नये मन्त्रे च सम्मतः ॥ २९ ॥
यस्य बाहुं समाश्रित्य लङ्का भवति निर्भया।
तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ॥ ३० ॥
एतेनाराधितो ब्रह्मा तपसा भावितात्मना।
अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ॥ ३१ ॥
सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्वयम्भुवा।
एतच्च कवचं दिव्यं रथश्च रविभास्करः ॥ ३२ ॥
एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः।
रक्षितानि च रक्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ॥ ३३ ॥
वज्रं विष्टम्भितं येन बाणैरिन्द्रस्य धीमता।
पाशः सलिलराजस्य युद्धे प्रतिहतस्तथा ॥ ३४ ॥
एषोऽतिकायो बलवान् राक्षसानामथर्षभः।
स रावणसुतो धीमान् देवदानवदर्पहा ॥ ३५ ॥

पूर्वंस्त्रोरन्तरं मध्यं तत्र गतः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

धनुषि कर्षणे इति पाठे कृष्यतेऽनेनेति कर्षणः पाशादिरित्यर्थं इति तीर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रविभास्करो रथो रक्तवत्प्रकर्षः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तदस्मिन् क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुङ्गव!।
पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः॥ ३६॥
ततोऽतिकायो बलवान् प्रविश्य हरिवाहिनीम्।
विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः॥ ३७॥
तम्भीमवपुषं दृष्ट्वा रथस्थं रथिनां वरम्।
अभिपेतुर्महात्मानः प्रधाना ये वनौकसः॥ ३८॥
कुमुदो द्विविदो मैन्दो नीलः शरभ एव च।
पादपैर्गिरिशृङ्गैश्च युगपत्समभिद्रवन्॥ ३९॥
तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कनकभूषणैः।
अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः॥ ४०॥
तांश्चैव सर्वान् स हरीन् शरैः सर्वायसैर्बली।
विव्याधाभिमुखान् संख्ये भीमकायो निशाचरः॥ ४१॥
तेऽर्दिता बाणवर्षेण भिन्नगात्राः पराजिताः।
न शेकुरतिकायस्य प्रतिकर्त्तुं महाहवे॥ ४२॥
तत्सैन्यं हरिवीराणां त्रासयामास राघवः।
मृगयूथमिव क्रुद्धो हरिर्यौवनदर्पितः॥ ४३॥

अस्मिन्नतिकाये। क्षि[illegible]नयत्नहेतुः। पुरेति। पुरा नयति नेष्य-तीत्यर्थः॥ ३६॥ ३७। ३८॥

समभिद्रवन् समभ्यद्रवन्॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥

यौवनदर्पितो हरिरिव तरुणसिंह इव॥ ४३॥

स राक्षसेन्द्रो हरियूथमध्ये
नायुध्यमानं निजघान कश्चित् ।
उत्पत्य रामं सधनुःकलापी
सगर्वितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ४४ ॥
रथे स्थितोऽहं शरचापपाणि-
र्न प्राकृतं कञ्चन योधयामि ।
यस्यास्ति शक्तिर्व्यवसाययुक्तो
ददातु मे शीघ्रमिहाद्य युद्धम् ॥ ४५ ॥
तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य
चकोप सौमित्रिररिमित्रहन्ता ।
अमृष्यमाणश्च समुत्पपात
जग्राह चापञ्च ततः स्मयित्वा ॥ ४६ ॥
क्रुद्धः सौमित्रिरुत्पत्य तूणादाक्षिप्य सायकम् ।
पुरस्तादतिकायस्य विचकर्ष महद्धनुः ॥ ४७ ॥

वीरत्वादयुद्ध्यमानं कञ्चिदपि न निजघान । कलापी तूणीरवान् । सगर्वितं सगर्वम् ॥ ४४ ॥

यस्य शक्तिरस्ति व्यवसाययुक्तश्च यः स युद्धं ददातु ॥ ४५ ॥

तत्तस्य वाक्यं रामं प्रत्युक्तं स्मयित्वा अनादृत्य । ष्मिङ् अनादरे । इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आक्षिप्य आदाय ॥ ४७ ॥

पूरयन् स महीं सर्वामाकाशं सागरं दिशः ।
ज्याशब्दो लक्ष्मणस्योग्रस्त्रासयन् रजनीचरान् ॥ ४८ ॥
सौमित्रेश्चापनिर्घोषं श्रुत्वा प्रतिभयं तदा ।
विसिस्मिये महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली ॥ ४९ ॥
ततोऽतिकायः कुपितो दृष्ट्वा लक्ष्मणमुत्थितम् ।
आदाय निशितं बाणमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५० ॥
बालस्त्वमसि सौमित्रे ! विक्रमेष्वविचक्षणः ।
गच्छ किं कालसङ्काशं मां योधयितुमिच्छसि ॥ ५१ ॥
न हि मद्बाहुसृष्टानां बाणानां हिमवानपि ।
सोढुमुत्सहते वेगमन्तरिक्षमथो मही ॥ ५२ ॥
सुखप्रसुप्तं कालाग्निं विबोधयितुमिच्छसि ।
न्यस्य चापं निवर्त्तस्व प्राणान्न जहि मद्गतः ॥ ५३ ॥
अथवा त्वं प्रतिष्टब्धो न निवर्त्तितुमिच्छसि ।
तिष्ठ प्राणान् परित्यज्य गमिष्यसि यमक्षयम् ॥ ५४ ॥

मह्यादीन् पूरयन् राक्षसांस्त्रासयन् ज्याशब्द उदभूदिति शेषः ॥ ४८ ॥

प्रतिभयं भयङ्करम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मद्गतो मां प्राप्तः ॥ ५३ ॥

प्रतिष्टब्धोऽहङ्कारवान् निवर्त्तितुं नेच्छसि तदा तिष्ठ । स त्वं प्राणान् परित्यज्य यमक्षयं गमिष्यसि ॥ ५४ ॥

पश्य मे निशितान् बाणान् रिपुदर्पनिषूदनान् ।
ईश्वरायुधसङ्काशांस्तप्तकाञ्चनभूषणान् ॥ ५५ ॥
एष ते सर्पसङ्काशो बाणः पास्यति शोणितम् ।
मृगराज इव क्रुद्धो नागराजस्य शोणितम् ।
इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धः शरं धनुषि सन्दधे ॥ ५६ ॥

श्रुत्वातिकायस्य वचः सरोषं
सगर्वितं संयति राजपुत्रः ।
स सञ्चुकोपातिबलो मनस्वी
उवाच वाक्यञ्च ततो बृहच्छ्रीः ॥ ५७ ॥
न वाक्यमात्रेण भवान् प्रधानो
न कत्थनात्सत्पुरुषा भवन्ति ।
मयि स्थिते धन्विनि बाणपाणौ
निदर्शयस्वात्मबलं दुरात्मन् ! ॥ ५८ ॥

कर्मणा सूचयात्मानं न विकत्थितुमर्हसि ।
पौरुषेण तु यो युक्तः स तु शूर इति स्मृतः ॥ ५९ ॥
सर्वायुधसमायुक्तो धन्वी त्वं रथमास्थितः ।
शरैर्वा यदि वाप्यस्त्रैर्दर्शयस्व पराक्रमम् ॥ ६० ॥
ततः शिरस्ते निशितैः पातयिष्याम्यहं शरैः ।
मारुतः कालसंयुक्तं वृन्तात्तालफलं यथा ॥ ६१ ॥

ईश्वरायुधं त्रिशूलम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

अद्य ते मामका बाणास्तप्तकाञ्चनभूषणाः।
पास्यन्ति रुधिरं गात्राद्बाणशल्यान्तरोत्थितम्॥ ६२॥
बालोऽयमिति विज्ञाय न चावज्ञातुमर्हसि।
बालो वा यदि वा वृद्धो मृत्युं जानीहि संयुगे॥ ६३॥
बालेन विष्णुना लोकास्त्रयः क्रान्तास्त्रिविक्रमैः।
लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत्॥ ६४॥
ततो विद्याधरा भूता देवदैत्या महर्षयः।
गुह्यकाश्च महात्मानस्तद्युद्धं ददृशुस्तदा॥ ६५॥
ततोऽतिकायः कुपितश्चापमारोप्य सायकम्।
लक्ष्मणाय प्रचिक्षेप संक्षिपन्निव चाम्बरम्॥ ६६॥
तमापतन्तं निशितं शरमाशीविषोपमम्।
अर्द्धचन्द्रेण चिच्छेद लक्ष्मणः परवीरहा॥ ६७॥
तं निकृत्तं शरं दृष्ट्वा कृत्तभोगमिवोरगम्।
अतिकायो भृशं क्रुद्धः पञ्च बाणान् समादधे॥ ६८॥

प्रधानः श्रेष्ठः। कत्थनादात्मनः श्लाघामात्रात्। सत्पुरुषाः श्लाघ्यगुणयुक्ता न भवन्ति। आत्मनो बलं सामर्थ्यम्॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥

बाणशल्यान्तरोत्थितं बाणशल्यकृतछिद्रादुत्थितम्॥ ६२॥

मृत्युं जानीहि पुरःस्थितस्य शत्रोरिति शेषः॥ ५३॥

बाल्यं न प्रतिबन्धकं पराक्रमे इत्यत्र दृष्टान्तमाह,—बालेनेति। वामनेनेत्यर्थः॥ ६४॥ ६५॥

तान् शरान् सम्प्रचिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः ।
तानप्राप्तान् शितैर्बाणैश्चिच्छेद भरतानुजः ॥ ६९ ॥
स तांश्छित्वा शितैर्बाणैर्लक्ष्मणः परवीरहा ।
आददे निशितं बाणं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ७० ॥
तमादाय धनुःश्रेष्ठे योजयामास लक्ष्मणः ।
विचकर्ष च वेगेन विससर्ज च सायकम् ॥ ७१ ॥
पूर्णायतविसृष्टेन शरेण नतपर्वणा ।
ललाटे राक्षसश्रेष्ठमाजघान स वीर्यवान् ॥ ७२ ॥
स ललाटे शरो मग्नस्तस्य भीमस्य रक्षसः ।
ददृशे शोणितेनाक्तः पन्नगेन्द्र इवाचले ॥ ७३ ॥
राक्षसः प्रचकम्पेऽथ लक्ष्मणेषुप्रपीडितः ।
रुद्रबाणहतं घोरं यथा त्रिपुरगोपुरम् ।
चिन्तयामास चाश्वस्य विमृश्य च महाबलः ॥ ७४ ॥
साधु बाणनिपातेन श्लाघनीयोऽसि मे रिपुः ।

सायकश्चापमारोप्य बाणं धनुषि सन्धाय । सङ्क्षिपन्निव चाम्बरं बाण-वेगेनान्तरालस्थितमाकाशं ग्रसन्निव ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

पूर्णायतविसृष्टेन पूर्णाकर्षणपूर्वकं विसृष्टेन त्यक्तेन ललाटे आ-जघानेत्यन्वयः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

त्रिपुरगोपुरं त्रिपुरासुरपुरस्य गोपुरम् । आश्वस्य संज्ञां प्राप्य । विमृश्य विचार्य्य कर्त्तव्यमर्थं चिन्तयामास ॥ ७४ ॥

विधायैवं विदार्य्यास्यं विनम्य च महाभुजौ।
स रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह॥ ७५॥
एकं त्रीन् पञ्च सप्तेति सायकान् राचसर्षभः।
आददे सन्दधे चापि विचकर्षोत्ससर्ज्ज च॥ ७६॥
ते बाणाः कालसङ्काशा राचसेन्द्रधनुश्च्युताः।
हेमपुङ्खा रविप्रख्याश्चक्रुर्दीप्तमिवाम्बरम्॥ ७७॥
ततस्तान् राचसोत्सृष्टान् शरौघान् राघवानुजः।
असम्भ्रान्तः प्रचिच्छेद निशितैर्बहुभिः शरैः॥ ७८॥
तान् शरान् युधि सम्प्रेच्य निकृत्तान् रावणात्मजः।
चुकोप त्रिदशेन्द्रारिर्जग्राह निशितं शरम्॥ ७९॥
स सन्धाय महातेजास्तं बाणं सहसोत्सृजत्।
तेन सौमित्रिमायान्तमाजघान स्तनान्तरे॥ ८०॥
अतिकायेन सौमित्रिस्ताड़ितो युधि वचसि।
सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदं मत्त इव द्विपः॥ ८१॥
स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः।
जग्राह च शरं तीच्णमस्त्रेणापि समादधे॥ ८२॥

तमेवार्थमाह,—साध्विति। अमोघबाणप्रयोगेण त्वं मे श्लाघ्यो रिपुरसीत्येवमास्यं विदार्य्य प्रकटं यथा भवति तथा विधायाभिधाय भुजौ विनम्य वशे स्थापयित्वा रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचारहे-त्यन्वयः॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥

आग्नेयेन तदास्त्रेण योजयामास सायकम्।
स जज्वाल तदा बाणो धनुश्चास्य तदात्मनः॥ ८३॥
अतिकायोऽतितेजस्वी रौद्रमस्त्रं समाददे।
तेन बाणं भुजङ्गाभं हेमपुङ्खमयोजयत्॥ ८४॥
तदस्त्रं ज्वलितं घोरं लक्ष्मणः शरमाहितम्।
अतिकायाय चिक्षेप कालदण्डमिवान्तकः॥ ८५॥
आग्नेयास्त्राभिसंयुक्तं दृष्ट्वा बाणं निशाचरः।
उत्ससर्ज तदा बाणं रौद्रं सूर्य्यास्त्रयोजितम्॥ ८६॥
तावुभावम्बरे बाणावन्योऽन्यमभिजघ्नतुः।
तेजसा सम्प्रदीप्ताग्रौ क्रुद्धाविव भुजङ्गमौ।
तावन्योऽन्यं विनिर्दह्य पेततुः पृथिवीतले॥ ८७॥
निरर्च्चिषौ भस्मकृतौ न भ्राजेते शरोत्तमौ।
तावुभौ दीप्यमानौ स्म न भ्राजेते महीतले॥ ८८॥
ततोऽतिकायः संक्रुद्धस्त्वाष्ट्रमैषीकमुत्सृजत्।

आत्मानं विशल्यञ्चकारेत्यत्र हेतुर्विभुरिति। विश्यां शल्यानुसन्धानवानित्यर्थः॥ ८२॥

अस्त्रेणास्त्रमन्त्रेण। तदेवाह,—आग्नेयेनेति॥ ८३॥ ८४॥

आहितम् आहितदिव्यास्त्रशक्तिम्। अस्त्रकल्पं शरम्॥ ८५॥ ८६॥
॥ ८७॥

दीप्यमानौ तादृशावपि परस्पराभिघातान्न भ्राजेते॥ ८८॥

ततश्चिच्छेद सौमित्रिरस्त्रमैन्द्रेण वीर्य्यवान् ॥ ८९ ॥
ऐषीकं निहतं दृष्ट्वा कुमारो रावणात्मजः।
याम्येनास्त्रेण संक्रुद्धो योजयामास सायकम् ॥ ९० ॥
ततस्तदस्त्रं चिक्षेप लक्ष्मणाय निशाचरः।
वायव्येन तदस्त्रेण निजघान स लक्ष्मणः ॥ ९१ ॥
अथैनं शरधाराभिर्धाराभिरिव तोयदः।
अभ्यवर्षत संक्रुद्धो लक्ष्मणो रावणात्मजम् ॥ ९२ ॥
तेऽतिकायं समासाद्य कवचे वज्रभूषिते।
भग्नाग्रशल्याः सहसा पेतुर्बाणा महीतले ॥ ९३ ॥
तान्मोघानभिसम्प्रेक्ष्य लक्ष्मणः परवीरहा।
अभ्यवर्षत बाणानां सहस्रेण महायशाः ॥ ९४ ॥
स वृष्यमाणो बाणौघैरतिकायो महाबलः।
अवध्यकवचः संख्ये राक्षसो नैव विव्यथे ॥ ९५ ॥
न शशाक रुजं कर्त्तुं युधि तस्य नरोत्तमः।
अथैनमभ्युपागम्य वायुर्वाक्यमुवाच ह ॥ ९६ ॥
ब्रह्मदत्तवरो ह्येष अवध्यकवचावृतः।
ब्राह्मेणास्त्रेण भिन्ध्येनमेष वध्यो हि नान्यथा।

त्वाष्ट्रं त्वष्टृदेवताकम् ऐषीकाख्यम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥
भग्नमग्रवर्त्ति शल्यं येषां ते ॥ ९३ ॥
मोघान् व्यर्थान् ॥ ९४ ॥

अवध्य एष ह्यन्येषामस्त्राणां कवची बली ॥ ९७ ॥

ततस्तु वायोर्वचनं निशम्य
सौमित्रिरिन्द्रप्रतिमानवीर्य्यः ।
समादधे बाणमथोग्रवेगं
तद् ब्राह्ममस्त्रं सहसा नियुज्य ॥ ९८ ॥

तस्मिन् वरास्त्रे तु नियुज्यमाने
सौमित्रिणा बाणवरे शिताग्रे ।
दिशश्च चन्द्रार्क्कमहाग्रहाश्च
नभश्च तत्रास रराम चोर्वी ॥ ९९ ॥

तं ब्रह्मणोऽस्त्रेण नियुज्य चापे
शरं सपुङ्खं यमदूतकल्पम् ।
सौमित्रिरिन्द्रारिसुतस्य तस्य
ससर्ज बाणं युधि वज्रकल्पम् ॥ १०० ॥

तं लक्ष्मणोत्सृष्टविहङ्गवेगं
समापतन्तं श्वसनोग्रवेगम् ।
सुपर्णवज्रोत्तमचित्रपुङ्खं
तदातिकायः समरे ददर्श ॥ १०१ ॥

तं प्रेक्षमाणः सहसातिकायो
जघान बाणैर्निशितैरनेकैः ।

वध्यमाणाः क्रियमाणपर्वा ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

स सायकस्तस्य सुवर्णवेग-
स्तथातिवेगेन जगाम पार्श्वम् ॥ १०२ ॥
तमागतं प्रेक्ष्य तदातिकायो
बाणं प्रदीप्तान्तककालकल्पम्।
जघान शक्त्यृष्टिगदाकुठारैः
शूलैः शरैश्चाप्यविपन्नचेष्टः ॥ १०३ ॥
तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि
मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः।
प्रगृह्य तस्यैव किरीटजुष्टं
तदातिकायस्य शिरो जहार ॥ १०४ ॥
तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रमर्दितम्।
पपात सहसा भूमौ शृङ्गं हिमवतो यथा ॥ १०५ ॥
तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्ताम्बरभूषणम्।
बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशेषा निशाचराः ॥ १०६ ॥
ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः।
विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्वरैः ॥ १०७ ॥
ततस्तत्परितो याता निरपेक्षा निशाचराः।
पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते ॥ १०८ ॥

॥ ११० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥
॥ १०८ ॥

प्रहर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः
प्रफुल्लपद्मप्रतिमाननास्तदा ।
अपूजयँल्लक्ष्मणमिष्टभागिनं
हते रिपौ भीमबले दुरासदे ॥ १०९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

इष्टभागिनम् इष्टस्य भागः प्राप्तिस्तद्वन्तम्। इष्टमतिकायवधं प्राप्तवन्तमित्यर्थः ॥ १०९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः।

अतिकायं हतं श्रुत्वा लक्ष्मणेन महात्मना।
उद्वेगमगमद्राजा वचनञ्चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥
धूम्राक्षः परमामर्षी सर्वशस्त्रभृतां वरः।
अकम्पनः प्रहस्तश्च कुम्भकर्णस्तथैव च ॥ २ ॥
एते महाबला वीरा राक्षसा युद्धकाङ्क्षिणः।
जेतारः परसैन्यानां परैर्नित्यापराजिताः ॥ ३ ॥
ससैन्यास्ते हता वीरा रामेणाक्लिष्टकर्मणा।
राक्षसाः सुमहाकाया नानाशस्त्रविशारदाः ॥ ४ ॥
अन्ये च बहवः शूरा महात्मानो निपातिताः।
प्रख्यातबलवीर्य्येण पुत्रेणेन्द्रजिता मम ॥ ५ ॥
तौ भ्रातरौ तदा बद्धौ घोरैर्दत्तवरैः शरैः।
यन्न शक्यं सुरैः सर्वैरसुरैर्वा महाबलैः ॥ ६ ॥
मोक्तुं तद्बन्धनं घोरं यक्षगन्धर्वपन्नगैः।

अतिकायमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

तन्न जाने प्रभावैर्वा मायया मोहनेन वा ॥ ७ ॥
शरबन्धाद्विमुक्तौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
ये योधा निर्गताः शूरा राक्षसा मम शासनात् ॥ ८ ॥
ते सर्वे निहता युद्धे वानरैः सुमहाबलैः ।
तं न पश्याम्यहं युद्धे योऽद्य रामं सलक्ष्मणम् ।
नाशयेत् सबलं वीरं ससुग्रीवं विभीषणम् ॥ ९ ॥
अहो सुबलवान् रामो महदस्त्रबलञ्च वै ।
यस्य विक्रममासाद्य राक्षसा निधनं गताः ॥ १० ॥
अप्रमत्तैश्च सर्वैश्च गुल्मै रक्ष्या पुरीत्वियम् ।
अशोकवनिका चैव यत्र सीताभिरक्ष्यते ॥ ११ ॥
निष्क्रामो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदैव नः ।
यत्र यत्र भवेत् गुल्मस्तत्र तत्र पुनः पुनः ॥ १२ ॥

दत्तवरैर्वरदत्तैः शरैर्यौ खरादिहन्तारौ भ्रातरौ तौ बद्धौ । यच्छरबन्धस्सुरादिभिरपि मोक्तुं न शक्यं तस्मादपि शरबन्धनाद्विमुक्तौ तत्प्रभावैः सहजसबलादिवैभवैरथवा मायया प्रतिमायाबलेन वा मोहनेन वा बन्धकरनागानां मोहनेन वेति न जाने इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अप्रमत्तैश्चेति । रक्ष्यायुष्माभिरवशिष्टराक्षसैरिति शेषः । अशोकवनिका चेति । विशिष्य रक्ष्येति शेषः ॥ ११ ॥

सर्वतश्चापि तिष्ठध्वं सैन्यैः परिवृता बलैः।
द्रष्टव्यश्च पदं तेषां वानराणां निशाचराः॥ १३॥
प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा प्रत्यूषे वापि सर्वशः।
नावज्ञा तत्र कर्त्तव्या वानरेषु कदाचन॥ १४॥
द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत् किं स्थितं यथा।
*ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लङ्काधिपस्य तत्॥ १५॥
वचनं सर्वमातिष्ठन् यथावत्तु महाबलाः॥ १६॥
तान् सर्वान् हि समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः।
मन्युशल्यं वहन् दीनः प्रविवेश स्वमालयम्॥ १७॥
ततः स सन्दीपितकोपवह्नि
र्निशाचराणामधिपो महाबलः

निष्क्रामो वेति। पुरे—शोकवनिकायाञ्चेति शेषः। नः युष्माकम्। युष्माभिरिति यावत्। यत्र यत्र गुल्म इति। पृथक् स्थापित इति शेषः॥ १२॥

पदं गतागतम्॥ १३॥ १४॥

द्रष्टव्यश्च पदमित्युक्तं तत्र दर्शनप्रकारमाह,—द्विषतामिति। उद्युक्तमुद्यमवत् किमापतत् आगमनशीलं किम्। लङ्कायामिति शेषः। यथा यथापूर्वं स्थितं स्थितिमत् किमित्येवं प्रकारेण सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः॥ १५॥ १६॥

तदेव पुत्रव्यसनं विचिन्तयन्

मुहुर्मुहुश्चैव तदा विनिःश्वसन् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

मन्युशल्यं मन्युरूपं शल्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके

युद्धकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

ततो हतान् राक्षसपुङ्गवांस्तान्
देवान्तकादित्रिशिरोऽतिकायान् ।
रक्षोगणास्तत्र हतावशिष्टा-
स्ते रावणाय त्वरिताः शशंसुः ॥ १ ॥
ततो हतांस्तान् सहसा निशम्य
राजा महाबाष्पपरिप्लुताक्षः ।
पुत्रक्षयं भ्रातृवधञ्च घोरं
विचिन्त्य राजा विपुलं प्रदध्यौ ॥ २ ॥
ततस्तु राजानमुदीक्ष्य दीनं
शोकार्णवे सम्परिपुप्लुवानम् ।
रथर्षभो राक्षसराजसूनु-
स्तमिन्द्रजिद्वाक्यमिदं बभाषे ॥ ३ ॥

तत इति । देवान्तकादयश्च त्रिशिरोऽतिकायौ च तान् ॥ १ ॥ २ ॥

सम्परिपुप्लुवानम् । लिटः कानच् । शोकार्णवमग्नमित्यर्थः । रथर्षभः रथस्थानां श्रेष्ठः । महारथ इत्यर्थः । तं रावणम् ॥ ३ ॥

न तात ! मोहं परिगन्तुमर्हसि
यत्रेन्द्रजिज्जीवति नैर्ऋतेश ! ।
नेन्द्रारिबाणाभिहतो हि कश्चित्
प्राणान् समर्थः समरेऽभिपातुम् ॥ ४ ॥

पश्याद्य रामं सह लक्ष्मणेन
मद्बाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहम् ।
गतायुषं भूमितले शयानं
शितैः शरैराचितसर्वगात्रम् ॥ ५ ॥

इमां प्रतिज्ञां शृणु शक्रशत्रोः
सुनिश्चितां पौरुषदैवयुक्ताम् ।
अद्यैव रामं सह लक्ष्मणेन
सन्तर्पयिष्यामि शरैरमोघैः ॥ ६ ॥

अद्येन्द्रवैवस्वतविष्णुरुद्र-
साध्याश्च वैश्वा नरचन्द्रसूर्य्याः ।
द्रक्ष्यन्तु मे विक्रममप्रमेयं
विष्णोरिवोग्रं बलियज्ञवाटे ॥ ७ ॥

हे तात ! तस्मान्मोहं गन्तुं नार्हसि । यत्र यस्मादिन्द्रजिज्जीवति । इन्द्रारिरिन्द्रजित् । समरे इन्द्रजिद्बाणाभिहतः प्राणानभिपातुं कश्चिदपि समर्थो नास्ति ॥ ४ ॥

मद्बाणनिर्भिन्नोऽतएव विकीर्णो देहो यस्य तम् ॥ ५ ॥

स एवमुक्ता त्रिदशेन्द्रशत्रु-
राप्टच्छ्य राजानमदीनसत्त्वः ।
समारुरोहानिलतुल्यवेगं
रथं खरश्रेष्ठसमाधियुक्तम् ॥ ८ ॥
समास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमम् ।
जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिन्दमः ॥ ९ ॥
तं प्रस्थितं महात्मानमनुजग्मुर्महाबलाः ।
संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः ॥ १० ॥
गजस्कन्धगताः केचित् केचित् परमवाजिभिः ।
व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरोष्ट्रैश्च भुजङ्गमैः ॥ ११ ॥
वराहैः श्वापदैः सिंहैर्जम्बुकैः पर्वतोपमः ।
काकहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः ।
प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः ॥ १२ ॥
स शङ्खनिनदैः पूर्णैर्भेरीणाञ्चापि निःस्वनः ।

पौरुषदैवयुक्तां पौरुषेण सहजशौर्य्यबलेन दैवबलेन भगवद्ब्रह्म-बलेन च युक्तां क्रियमाणाम् । आदिकर्मणि क्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

खरश्रेष्ठैः समाधीयते युद्धमेभिरिति समाधयो धनुःखड्गादय-स्तैश्च युक्तम् ॥ ८ ॥

हरिरथ इन्द्ररथः ॥ ९ ॥

संहर्षमाणा इत्यार्षम् । हृष्यमाणा इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

जगाम चित्रमेन्द्रारिराजिं वेगेन वीर्य्यवान् ॥ १३ ॥
स शङ्खशशिवर्णेन छत्रेण रिपुसूदनः ।
रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चन्द्रमसा यथा ॥ १४ ॥
वीज्यमानस्ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषणः ।
चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मताम् ॥ १५ ॥
सतस्त्विन्द्रजिता लङ्का सूर्य्यप्रतिमतेजसा ।
रराजाप्रतिवीर्य्येण द्यौरिवार्केण भास्वता ॥ १६ ॥
स सम्प्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिन्दमः ।
स्थापयामास रक्षांसि रथम्प्रति समन्ततः ॥ १७ ॥
ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशप्रभः ।
जुहुवे राक्षसश्रेष्ठो विधिवन्मन्त्रसत्तमैः ॥ १८ ॥
स हविर्लाजसत्कारैर्माल्यगन्धपुरस्कृतैः ।
जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ॥ १९ ॥
शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ बिभीतकाः ।

आजिं युद्धम् ॥ १३ ॥

शङ्खस्य शशिनश्च वर्ण इव वर्णो यस्य तत् ॥ १४ ॥

हैमैर्हिरण्मयदण्डैः ॥ १५ ॥ १६ ॥

युद्धभूमिं युद्धजयसम्पादकहोमसाधनभूमिम् । निकुम्भिलास्थानमित्यर्थः ॥ १७ ॥

हुतभोक्तारम् अग्निम् । विधिस्तत्तत्कल्पोक्तप्रकारः ॥ १८ ॥

लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ २० ॥
स तत्राग्निं समास्तीर्य्य शरपत्रैः सतोमरैः ।
छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ २१ ॥
सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्च्चिषः ।
बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं यान्यदर्शयन् ॥ २२ ॥
प्रदक्षिणावर्त्तशिखस्तप्तकाञ्चनसन्निभः ।
हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ २३ ॥
सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविशारदः ।
धनुश्चात्मरथञ्चैव सर्व्वं तत्राभ्यमन्त्रयत् ॥ २४ ॥

गन्धमाल्यपुरस्कृतैर्लाजसत्कारैः लाजैः पावकं सत्कृत्य तत्र पावके वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतैर्हविर्वक्ष्यमाणकामरूपं जुहाव ॥ १९ ॥

शस्त्राण्येव शरपत्राणि काशविशेषाः परिस्तरणभूताः । विभीतकाः विभीतकवृक्षसम्बन्धिन्यः समिधः । रक्तवस्त्राणि । अभिचारकर्म्मणि तेषामेव विनियोगात् । आसन्निति शेषः । स्रुवमित्यत्रासीदिति ॥ २० ॥

शरपत्रैः प्रागुक्तरूपैः । जीवतो गलं जग्राह सजीवस्य होमार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥

सकृदेवेति । सजीवस्य समग्रावयवस्य छागस्य सकृदेव महाहुत्या समिद्धस्य महार्च्चिषोऽग्नेः सकाशात्तानि लिङ्गानि बभूवुः । यानि पुरा तस्य विजयमदर्शयन् ॥ २२ ॥

तान्येवाह,—प्रदक्षिणेति ॥ २३ ॥

तस्मिन्नाहूयमानेऽस्त्रे हूयमाने च पावके ।
सार्कग्रहेन्दुनक्षत्रं वितत्रास नभस्तलम् ॥ २५ ॥

स पावकं पावकदीप्ततेजा
हुत्वा महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ।
सचापबाणासिरथाश्वसूतः
खेऽन्तर्दधेऽत्मानमचिन्त्यवीर्य्यः ॥ २६ ॥

ततो हयरथाकीर्णं पताकाध्वजशोभितम् ।
निर्य्ययौ राक्षसबलं नर्दमानं युयुत्सया ॥ २७ ॥

ते शरैर्बहुभिश्चित्रैस्तीक्ष्णवेगैरलङ्कृतैः ।
तोमरैरङ्कुशैश्चापि वानरान् जघ्नुराहवे ॥ २८ ॥

रावणिस्तु सुसंक्रुद्धस्तान्निरीक्ष्य निशाचरान् ।
हृष्टा भवन्तो युध्यन्तु वानराणां जिघांसया ॥ २९ ॥

अस्त्रविशारदः स ब्राह्ममस्त्रमाहारयामास । अस्त्रया पुनर्ब्रह्मा-स्त्रोपदंशमकारयत् । अथ धनुरादिकं सिद्धब्रह्मास्त्रमन्त्रेणाभ्यमन्त्र-यत् ॥ २४ ॥

तस्मिन्नस्त्रे आहूयमाने तदस्त्रमन्त्रदैवते त्रिमूर्त्तिरहस्यलक्षण क्रियमाणावाहने । तदुद्देशेन तन्मन्त्रेण पावके हूयमाने च सति सार्कादिकं नभस्तलं तत्रासेति । नायमर्थवादः ॥ २५ ॥

अन्तर्दधेऽत्मानमित्यत्राकारलोपश्छान्दसः ॥ २६ ॥

तत इति । यागसमाप्त्यनन्तरम् । तद्यागभूमेरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

ततस्ते राक्षसाः सर्वे गर्जन्तो जयकाङ्क्षिणः।
अभ्यवर्षंस्ततो घोरान् वानरान् शरवृष्टिभिः॥ ३०॥
स तु नालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैरपि।
रक्षोभिः संवृतः संख्ये वानरान् विचकर्ष ह॥ ३१॥
ते वध्यमानाः समरे वानराः पादपायुधाः।
अभ्यवर्षन्त सहसा रावणिं शैलपादपैः॥ ३२॥
इन्द्रजित्तु तदा क्रुद्धो महातेजा महाबलः।
वानराणां शरीराणि व्यधमद्रावणात्मजः॥ ३३॥
शरेणैकेन च हरीन् नव पञ्च च सप्त च।
बिभेद समरे क्रुद्धो राक्षसान् सम्प्रहर्षयन्॥ ३४॥
स शरैः सूर्य्यसङ्काशैः शातकुम्भविभूषणैः।
वानरान् समरे वीरः प्रममाथ सुदुर्जयः॥ ३५॥
ते भिन्नगात्राः समरे वानराः शरपीडिताः।
पेतुर्मथितसङ्कल्पाः सुरैरिव महासुराः॥ ३६॥

निशाचरान् समीक्ष्य आहेति शेषः। किमाह तदाह,—हृष्टा इति॥ २९॥ ३०॥

रक्षोभिः संवृतः राक्षससैन्योपरिप्रत्यासन्नाकाशप्रदेशे स्थितः॥ ३१॥

अभ्यवर्षन्त। तत्सैन्यस्थित्यनुमितस्थितिकदिगुद्देशेनेति शेषः। अन्यथान्तर्द्धानगतत्वेनैतदसम्भवात्॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥

मथितसङ्कल्पाः संहृतयुद्धसङ्कल्पाः॥ ३६॥

ते तपन्तमिवादित्यं घोरैर्बाणगभस्तिभिः।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः संयुगे वानरर्षभाः ॥ ३७ ॥
ततस्तु वानराः सर्वे भिन्नदेहा विचेतसः।
व्यथिता विद्रवन्ति स्म रुधिरेण समुक्षिताः ॥ ३८ ॥
रामस्यार्थे पराक्रम्य वानरास्त्यक्तजीविताः।
नर्दन्तस्ते निवृत्तास्तु समरे सशिलायुधाः ॥ ३९ ॥
ते द्रुमैः पर्वताग्रैश्च शिलाभिश्च प्लवङ्गमाः।
अभ्यवर्षन्त समरे रावणिं समवस्थिताः ॥ ४० ॥
तं द्रुमाणां शिलानाञ्च वर्षं प्राणहरं महत्।
व्यपोहत महातेजा रावणिः समितिञ्जयः ॥ ४१ ॥
ततः पावकसङ्काशैः शरैराशीविषोपमैः।
वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ॥ ४२ ॥
अष्टादशशरैस्तीक्ष्णैः स विध्वा गन्धमादनम्।
विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितम् ॥ ४३ ॥
सप्तभिस्तु महावीर्य्यो मैन्दं मर्मविदारणैः।
पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ॥ ४४ ॥

अभ्यधावन्त तद्दिशाभिमुख्येनेति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

त्यक्तजीविताः त्यक्तजीवितेच्छाः। सशिलायुधाः शिलाख्यायुधैः सहिताः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

जाम्बवन्तन्तु दशभिर्नीलं त्रिंशद्भिरेव च।
सुग्रीवमृषभञ्चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तथा॥ ४५॥
घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा।
अन्यानपि तदा मुख्यान् वानरान् बहुभिः शरैः॥ ४६॥
अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्च्छितः।
स शरैः सूर्य्यसङ्काशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः॥ ४७॥
वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे।
आकुलां वानरीं सेनां शरजालेन पीड़िताम्॥ ४८॥
हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिताम्।
पुनरेव महातेजा राक्षसेन्द्रात्मजो बली॥ ४९॥
संसृज्य बाणवर्षञ्च शस्त्रवर्षञ्च दारुणम्।
ममर्द वानरानीकं परितस्त्विन्द्रजिद्बली॥ ५०॥

स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं
महाहवे वानरवाहिनीषु।
अदृश्यमानः शरजालमुग्रं
ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु॥ ५१॥
ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा
मायाहता विस्वरमुन्नदन्तः।

अपोहत अपसारयति स्म॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥
दत्तवरैर्वरलब्धैः॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥

रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा
यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ॥ ५२ ॥
ते केवलं सन्ददृशुः शिताग्रान्
बाणान् रणे वानरवाहिनीषु ।
मायाविगूढञ्च सुरेन्द्रशत्रुं
न चात्र तं राक्षसमप्यपश्यन् ॥ ५३ ॥
ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा
सर्वा दिशो बाणगणैः शिताग्रैः ।
प्रच्छादयामास रविप्रकाशै-
र्विदारयामास च वानरेन्द्रान् ॥ ५४ ॥
स शूलनिस्त्रिंशपरश्वधानि
व्याविद्ध दीप्तानलसप्रभाणि ।
सविस्फुलिङ्गोज्ज्वलपावकानि
ववर्ष तीव्रं प्लवगेन्द्रसैन्ये ॥ ५५ ॥
ततो ज्वलनसङ्काशैर्बाणैर्वानरयूथपाः ।
ताड़िताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ॥ ५६ ॥
उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताड़िताः ।

स्वसैन्यं स्वसैन्योपरिभागम् उत्सृज्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
प्रफुल्लाः किंशुका इवासन्निति शेषः ॥ ५६ ॥

शरैर्विविशुरन्योऽन्यं पेतुश्च जगतीतले ॥ ५७ ॥
हनूमन्तञ्च सुग्रीवमङ्गदं गन्धमादनम् ।
जाम्बवन्तं सुषेणञ्च वेगदर्शिनमेव च ॥ ५८ ॥
मैन्दञ्च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयं तथा ।
केशरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्रञ्च वानरम् ॥ ५९ ॥
सूर्य्याननं ज्योतिमुखं तथा दधिमुखं हरिम् ।
पावकाक्षं नलञ्चैव कुमुदञ्चैव वानरम् ॥ ६० ॥
प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिन्द्रजिन्मन्त्रसंहितैः ।
विव्याध हरिशार्दूलान् सर्वांस्तान् राक्षसोत्तमः ॥ ६१ ॥

स वै गदाभिर्हरियूथमुख्या-
न्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयवर्णैः ।
ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः
सलक्ष्मणं भास्कररश्मिकल्पैः ॥ ६२ ॥
स बाणवर्षैरभिवृष्यमाणो
धारानिपातानिव तानचिन्त्य ।
समीक्ष्यमाणः परमाद्भुतश्री
रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ॥ ६३ ॥

शरैरन्येषु ताड़िता इत्यन्वयः । अन्योऽन्यं विविशुः अन्योऽन्य-गात्रं समाश्लिष्य तस्थुः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

असौ पुनर्लक्ष्मण ! राक्षसेन्द्रो
महास्त्रमाश्रित्य सुरेन्द्रशत्रुः ।
निपातयित्वा हरिसैन्यमस्मान्
शितैः शरैरर्दयति प्रसक्तम् ॥ ६४ ॥
स्वयम्भुवादत्तवरो महात्मा
समाहितोऽन्तर्हितभीमकायः ।
कथं नु शक्यो युधि नष्टदेहो
निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः ॥ ६५ ॥
मन्ये स्वयम्भूर्भगवानचिन्त्य-
स्तस्यैतदस्त्रं प्रभवश्च योऽस्य ।
बाणावपातं त्वमिहाद्य धीमन् !
मया सहाव्यग्रमनाः सहस्व ॥ ६६ ॥

प्रसक्तं प्रकृतं प्राप्तं ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य अस्मानावामेवार्दयति ॥ ६४ ॥

नष्टदेहोऽदृष्टदेहः ॥ ६५ ॥

नन्वदृष्टदेहस्यापि संहारसाधनैः शब्दवेध्यादिदिव्यास्त्रैर्हननं कार्य्यमिति चेन्न । भगवतो ब्रह्मण आज्ञाया मारुतिनेवास्माभिरपि पालनीयत्वेनैतत्सहनस्यैवौचित्यादित्याशयेनाह,—मन्ये इति । अचिन्त्यः अचिन्त्यवैभवः योऽस्य सकलसंसारस्य प्रभवः स्रष्टा चकारात् संहर्त्ता च स्वयम्भूर्हिरण्यगर्भोऽस्ति तस्य भगवत एतदस्त्रम् एतदस्त्रवैभवमित्येव मन्ये जानामि । अतस्त्वमस्त्रमिमं बाणावपातं मया सहाव्यग्रमना

प्रच्छादयत्येष हि राचसेन्द्रः
सर्वाधिकः सायकवृष्टिजालैः।
एतच्च सर्वं पतिताग्र्यशूरं
न भ्राजते वानरराजसैन्यम् ॥ ६७ ॥
आवान्तु दृष्ट्वा पतितौ विसंज्ञौ
निवृत्तयुद्धौ हतहर्षरोषौ।
ध्रुवं प्रवेच्यत्यमरारिवास-
मसौ समासाद्य रणाग्र्यलक्ष्मीम् ॥ ६८ ॥
ततस्तु ताविन्द्रजितोऽस्त्रजालै-
र्बभूवतुस्तत्र तदा विशस्तौ।

भगवद्ध्यानैकचित्तो भूत्वा भगवद्ध्यानबलेन सहस्व। धीमन्निति हेतुगर्भं-विशेषणम्। यतस्त्वमपि ब्रह्मध्यानसम्पन्नस्तस्मात् सहस्व। एवं हि भगवदनुग्रहादस्माकमपि जयो भविष्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

पतिताग्र्यशूरं पतिता भुवि पतिता अग्र्यशूराः प्रशस्तवीरा यस्मिंस्तत् ॥ ६७ ॥

एतत्सहनस्यैवैतदुपरमोपायत्वमपीत्याह,—आवामिति। हतहर्ष-रोषौ अप्रकाशितहर्षरोषविकारौ। अतएव विसंज्ञाविवावां पतितौ दृष्ट्वा रणाग्र्यलक्ष्मीं समासाद्य ध्रुवमसावमरारिवासं लङ्कां प्रवेच्यति। पश्चाद्यदस्माभिरनुष्ठेयं तत् करिष्याव इति शेषः। रणाग्रेत्यादिना समूलनाशा शक्तिः सूचिता ॥ ६८ ॥

स चापि तौ तत्र विषादयित्वा
ननाद हर्षाद्युधि राक्षसेन्द्रः ॥ ६९ ॥
ततस्तदा वानरसैन्यमेवं
रामञ्च संख्ये सह लक्ष्मणेन ।
निषूदयित्वा सहसा विवेश
पुरीं दशग्रीवभुजाभिगुप्ताम् ।
संस्तूयमानः स तु जातुधानैः
पित्रे च सर्वं हृषितोऽभ्युवाच ॥ ७० ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

विषण्णौ पीड़ितौ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

तयोस्तदा सादितयो रणाग्रे
मुमोह सैन्यं हरियूथपानाम् ।
सुग्रीवनीलाङ्गदजाम्बवन्तो
न चापि किञ्चित् प्रतिपेदिरे त ॥ १ ॥
ततो विषण्णं समवेक्ष्य सर्वं
विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः ।
उवाच शाखामृगराजवीरा
नाश्वासयन्नप्रतिमैर्वचोभिः ॥ २ ॥
मा भैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो
यदार्य्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ ।
स्वयम्भवो वाक्यमथोद्वहन्तौ
यत्सादिताविन्द्रजितास्त्रजालैः ॥ ३ ॥

तयोः राघवयोः । रणाग्रे रणमुखे । सादितयोर्निश्चेष्टीकृतयोः ॥ १ ॥
अप्रतिमः अत्यन्तं कालोचितैः ॥ २ ॥
तदवाह,—मा भैष्टेति । अत्रास्यामवस्थायां विषादकालो विषादावसरो नास्ति । कुतस्तत्राह,—यदिति । यद्यस्मात् स्वयम्भवो वाक्य-

तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्
स्वयम्भुवा ब्राह्मममोघवीर्य्यम्।
तन्मानयन्तौ युधि राजपुत्रौ
निपातितौ कोऽत्र विषादकालः ॥ ४ ॥
ब्राह्ममस्त्रं ततो धीमान् मानयित्वा तु मारुतिः।
विभीषणवचः श्रुत्वा हनूमानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
अस्मिन्नस्त्रहते सैन्ये वानराणां तरस्विनाम्।
यो यो धारयते प्राणांस्तं तमाश्वासयावहे ॥ ६ ॥

मुद्वहन्तौ तदाज्ञां परिपालयन्तौ। अतएव निवर्णौ अस्त्रप्रयोगप्रवृत्तिरहितौ। अथानन्तरं तस्मादेवेन्द्रजिता सादितौ इति यत्तस्माद्विषण्णावेव न तु प्राणपीड़ावन्तावतो मा भैष्ट। यद्वा एतावव्रणौ विषण्णाविति यत्तत्र विषये मा भैष्ट। एतयोर्विषण्णयोरस्मान् को वा रक्षिष्यतीति शत्रुभ्यो भयं मा भूत्। अत्रैतद्विषये विषादकालो नास्ति। यत् यस्मात् स्वयम्भुवो वाक्यं मन्त्ररूपम् उद्वहन्तौ मानयन्ताविन्द्रजिदस्त्रजालैः सादितौ सादिताविव। यतो ब्रह्मसम्माननार्थं स्वयमेव पतिताविति मा भैष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥

राघवाभ्यां हन्तुं योग्यमस्त्रं रावणेरस्तीत्याह,—तस्मै इति। कोऽत्र विषादकालः न कोऽपि क्षणानन्तरमुत्थास्यत इति शेषः ॥ ४ ॥

मारुतिस्तदा विभीषणवचः श्रुत्वा तद्ब्राह्ममस्त्रं मानयित्वा सर्वेणाप्यनुसरणीयमेवेति पूजयित्वा विभीषणं प्रतीदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

अस्त्रहते ब्रह्मास्त्रहते। आश्वासयावहे। विचार्य्येति शेषः ॥ ६ ॥

तावुभौ युगपद्वीरौ हनूमद्राघवोत्तमौ।
उल्काहस्तौ तदा रात्रौ रणशीर्षे विचेरतुः॥ ७॥
भिन्नलाङ्गूलहस्तोरुपादाङ्गुलिशिरोधरैः।
स्रवद्भिः क्षतजं गात्रैः प्रस्रवद्भिः समन्ततः॥ ८॥
पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंवृताम्।
शस्त्रैश्च पतितैर्दीप्तैर्ददृशाते वसुन्धराम्॥ ९॥
सुग्रीवमङ्गदं नीलं शरभं गन्धमादनम्।
जाम्बवन्तं सुषेणञ्च वेगदर्शिनमेव च॥ १०॥
मैन्दं नलं ज्योतिमुखं द्विविदञ्चापि वानरम्।
विभीषणो हनूमांश्च ददृशाते हतान् रणे॥ ११॥
सप्तषष्टिर्हताः कोट्यो वानराणां तरस्विनाम्।
अह्नः पञ्चमशेषेण वल्लभेन स्वयम्भुवः॥ १२॥

तदा रात्राविव्यनेन सप्तम्यां रात्रावयमस्त्रप्रयोग इति सूचितम्॥ ७॥
प्रस्रवद्भिः। मूत्रमिति शेषः॥ ८॥ ९॥ १०॥
ददृशाते हतान् रणे। हतप्रायानित्यर्थः॥ ११॥
पञ्चमश्चासौ शेषो भागश्च। तेन प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसाया-ह्नेषु षट्घटिकात्मकेषु पञ्चमेन सायाह्नेनेत्यर्थः। चतुर्भिर्भागैश्च ब्रह्मा-स्त्रसाधनमिति बोध्यम्। सप्तषष्टिकोटिवानरहनने सामर्थ्यमाह,— वल्लभेन स्वयम्भुव इति। स्वयम्भूवल्लभेन ब्रह्मास्त्रेणापरिमितप्राणिहनन-समर्थेन हतमिति भगवदैभवमेवैतदिति भावः॥ १२॥

सागरौघनिभं भीमं दृष्ट्वा बाणार्दितं बलम् ।
मार्गते जाम्बवन्तञ्च हनूमान् स विभीषणः ॥ १३ ॥
स्वभावजरया युक्तं वृद्धं शरशतैश्चितम् ।
प्रजापतिसुतं वीरं शाम्यन्तमिव पावकम् ॥ १४ ॥
दृष्ट्वा समभिसंक्रम्य पौलस्त्यो वाक्यमब्रवीत् ।
कच्चिदार्य्य ! शरैस्तीक्ष्णैर्न प्राणा ध्वंसितास्तव ॥ १५ ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान् ऋक्षपुङ्गवः ।
कृच्छ्रादभ्युद्गिरन् वाक्यमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
नैर्ऋतेन्द्र ! महावीर्य्य ! स्वरेण त्वाभिलक्षये ।
विद्धगात्रः शितैर्बाणैर्न त्वां पश्यामि चक्षुषा ॥ १७ ॥
अञ्जना सुप्रजा येन मातरिश्वा च सुव्रत ! ।
हनूमान् वानरश्रेष्ठः प्राणान् धारयते क्वचित् ॥ १८ ॥
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यमुवाचेदं विभीषणः ।
आर्य्यपुत्रावतिक्रम्य कस्मात् पृच्छसि मारुतिम् ॥ १९ ॥

मार्गते । विचिन्वन्तीत्यर्थः । तस्य वृद्धत्वादुपायप्रश्नार्थमिति भावः ॥ १३ ॥

स्वभावजरया युक्तं वयःस्वभावाज्जरया वलीपलितादिना युक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

कृच्छ्राद्वाक्यं प्रत्युत्तरं वाक्यमभ्युद्गिरन्नुच्चारयन् ॥ १६ ॥ १७ ॥

येनाञ्जनादेवी सुप्रजाः सुपुत्रवती ॥ १८ ॥

नैव राजनि सुग्रीवे नाङ्गदे नापि राघवे ।
आर्य्ये ! सन्दर्शितः स्नेहो यथा वायुसुते परः ॥ २० ॥
विभीषणवचः श्रुत्वा जाम्बवान् वाक्यमब्रवीत् ।
शृणु नैर्ऋतशार्दूल ! यस्मात् पृच्छामि मारुतिम् ॥ २१ ॥
अस्मिन् जीवति वीरे तु हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ॥ २२ ॥
धरते मारुतिस्तात ! मारुतप्रतिमो यदि ।
वैश्वानरसमो वीर्य्ये जीविताशा ततो भवेत् ॥ २३ ॥
ततो वृद्धमुपागम्य नियमेनाभ्यवादयत् ।
गृह्य जाम्बवतः पादौ हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २४ ॥
श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं तदा विव्यथितेन्द्रियः ।
पुनर्जातमिवात्मानं मन्यते स्म प्लवगोत्तमः ॥ २५ ॥
ततोऽब्रवीन्महातेजा हनूमन्तं स जाम्बवान् ।
आगच्छ हरिशार्दूल ! वानरांस्त्रातुमर्हसि ॥ २६ ॥

आर्य्यपुत्रौ राघवौ ॥ १९ ॥

आर्य्ये जाम्बवन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

जीविताशा ततो भवेत् । जीवनहेतोस्तत एव लाभसम्भवादिति भावः ॥ २३ ॥ २४ ॥

विव्यथितेन्द्रियः विशेषेण व्यथितानीन्द्रियाणि यस्य सः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥

नान्यो विक्रमपर्य्याप्तस्त्वमेषां परम: सखा।
त्वत्पराक्रमकालोऽयं नान्यं पश्यामि कञ्चन ॥ २७ ॥
ऋक्षवानरवीराणामनीकानि प्रहर्षय।
विशल्यौ कुरु चाप्येतौ सादितौ रामलक्ष्मणौ ॥ २८ ॥
गत्वा परममध्वानमुपर्य्युपरि सागरम्।
हिमवन्तं नगश्रेष्ठं हनूमन्! गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥
ततः काञ्चनमत्युग्रमृषभं पर्वतोत्तमम्।
कैलासशिखरञ्चात्र द्रक्ष्यस्यरिनिषूदन! ॥ ३० ॥
तयोः शिखरयोर्मध्ये प्रदीप्तमतुलप्रभम्।
सर्वौषधियुतं वीर! द्रक्ष्यस्यौषधिपर्वतम् ॥ ३१ ॥
तस्य वानरशार्दूल! चतस्रो मूर्द्धिसम्भवाः।
द्रक्ष्यस्योषधयो दीप्ता दीपयन्तीः दिशो दश ॥ ३२ ॥

विक्रमपर्य्याप्तः पर्य्याप्तविक्रमः ॥ २७ ॥
सादितौ पीड़ितौ ॥ २८ ॥
सागरमित्युपरियोगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ २९ ॥
काञ्चनं स्वर्णमयम्। अत्युग्रं सिंहादिभिर्दुष्प्रवेशम्। ऋषभं तदाख्यम् ॥ ३० ॥
तयोः शिखरयोः। ऋषभकैलासशिखरयोरित्यर्थः ॥ ३१ ॥
ओषधयो दीप्ताः। दीप्ता ओषधीरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मृतसञ्जीवनीञ्चैव विशल्यकरणीमपि।
सुवर्णकरणीञ्चैव सन्धानीञ्च महौषधीम्॥ २३॥
ताः सर्वा हनुमन्! गृह्य चिप्रमागन्तुमर्हसि।
आश्वासय हरीन् प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज!॥ २४॥
श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमान् मारुतात्मजः।
आपूर्य्यत बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवार्णवः॥ २५॥
स पर्वततटाग्रस्थः पीड़यन् पर्वतोत्तमम्।
हनूमान् दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः॥ २६॥
हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः।
न शशाक तदात्मानं वोढ़ुं भृशनिपीड़ितः॥ २७॥
तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः।
शृङ्गाणि च व्यकीर्य्यन्त पीड़ितस्य हनूमता॥ २८॥

सुवर्णकरणीं स्वर्णसमानवर्णस्य देहादेः करणीम्। सवर्णेति पाठे पूर्ववर्णसमानवर्णकरणीमित्यर्थः। सन्धानीं छिन्नशिरःकबन्धयोरपि यथापूर्वं नाड़ीसन्धानकरणीम्॥ २३॥

प्राणैर्योजयित्वा आश्वासयेत्यन्वयः॥ २४॥

बलोद्धर्षैर्बलोद्रेकैः॥ २५॥

पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः॥ २६॥

हरिपादविनिर्भग्नः तत्पादभाराक्रान्तः। निषसाद निविष्टोऽभूत्॥ २७॥

तस्मिन् संपीड्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले ।
न शेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमाने नगोत्तमे ॥ ३९ ॥
सा घूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नगृहगोपुरा ।
लङ्का त्रासाकुला रात्रौ प्रनृत्येवाभवत्तदा ॥ ४० ॥
पृथिवीधरसङ्काशो निपीड्य पृथिवीधरम् ।
पृथिवीं क्षोभयामास सार्णवां मारुतात्मजः ॥ ४१ ॥
पद्भ्यान्तु शैलमाविध्य वड़वामुखवन् मुखम् ।
विवृत्योग्रं ननादोच्चैस्त्रासयन् रजनीचरान् ॥ ४२ ॥
तस्य नानद्यमानस्य श्रुत्वा निनदमुत्तमम् ।
लङ्कास्था राक्षसव्याघ्रा न शेकुः स्पन्दितुं क्वचित् ॥ ४३ ॥
नमस्कृत्वा समुद्राय मारुतिर्भीमविक्रमः ।

हरिवेगाद्धनूमत उत्पतनवेगात् । भग्ना वृक्षाः पेतुः । परस्पर-सङ्घर्षजाग्निसम्भूतो जज्वलुश्च ॥ ३८ ॥

तस्मिंस्त्रिकूटपर्वते घूर्णमाने नगोत्तमे वानराः स्थातुं न शेकुः । त्रिकूटस्यैव युद्धभूमित्वात्तच्छिखरस्यैव च लङ्कात्वात् ॥ ३९ ॥

अतएव सा घूर्णितेत्यनेन लङ्काक्षोभ उच्यते । प्रनृत्येव प्रवृत्त-नृत्येव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

वड़वामुखवज्ज्वाज्वल्यमानं मुखं विवृत्य व्यादाय राक्षसांस्त्रासय-न्नुग्रमुच्चैर्ननाद । यावदोषध्यानयनं तावद्रक्षो निर्गमो माभूदिति तेषां त्रासार्थं ननादेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

राघवार्थं परं कर्म समीहत परन्तपः॥ ४४॥

स पुच्छमुद्यम्य भुजङ्गकल्पं
विनम्य पृष्ठं श्रवणे निकुच्य।
विवृत्यवक्त्रं वड़वामुखाभ-
माप्लुप्लुवे व्योम्नि स चण्डवेगः॥ ४५॥

सवृचखण्डांस्तरसा जहार
शैलान् शिलाः प्राकृतवानरांश्च।
बाहूरुवेगोद्गतसम्प्रणुन्ना-
स्ते चीणवेगाः सलिले निपेतुः॥ ४६॥

स तौ प्रसार्य्योरगभोगकल्पौ
भुजौ भुजङ्गारिनिकाशवीर्य्यः।
जगाम शैलं नगराजमग्र्यं
दिशः प्रकम्पन्निव वायुसूनुः॥ ४७॥

स सागरं घूर्णितवीचिमालं
तदभ्रसा भ्रामितसर्वसत्त्वम्।

समीहत चिन्तितवान्॥ ४४॥

स पुच्छमित्यनेन जातिवर्णनम्॥ ४५॥

प्राकृतवानरान् त्रिकूटवने नित्यवासान्। प्राकृतवानरान्। ते चीणवेगाः अनुगतवृचखण्डादयः॥ ४६॥

समीक्ष्यमाणः सहसा जगाम
चक्रं यथा विष्णुकराग्रमुक्तम् ॥ ४८ ॥
स पर्वतान् पक्षिगणान् सरांसि
नदीस्तटाकानि पुरोत्तमानि ।
स्फीतान् जनांस्तानपि सम्प्रवीक्ष्य
जगाम वेगात् पितृतुल्यवेगः ॥ ४९ ॥
आदित्यपथमाश्रित्य जगाम स गतश्रमः ।
हनूमांस्त्वरितो वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ ५० ॥
जवेन महता युक्तो मारुतिर्वातरंहसा ।
जगाम हरिशार्दूलो दिशः शब्देन नादयन् ॥ ५१ ॥
स्मरन् जाम्बवतो वाक्यं मारुतिर्भीमविक्रमः ।
ददर्श सहसा चापि हिमवन्तं महाकपिः ॥ ५२ ॥
नानाप्रस्रवणोपेतं बहुकन्दरनिर्झरम् ।
श्वेताभ्रचयसङ्काशैः शिखरैश्चारुदर्शनैः ।
शोभितं विविधैर्वृक्षैरगमत् पर्वतोपमम् ॥ ५३ ॥

भुजङ्गारिर्गरुड़ः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

जनान् जनपदान् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

स्मरन् जाम्बवतो वाक्यम् । तद्वाक्यस्मरणं वेगवशादोषध्यादिपर्वतमतीत्य गमननिवृत्त्यर्थम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

स तं समासाद्य महानगेन्द्र-
मतिप्रवृद्धोत्तमहेमशृङ्गम्।
ददर्श पुण्यानि महाश्रमाणि
सुरर्षिसङ्घोत्तमसेवितानि ॥ ५४ ॥

स ब्रह्मकोशं रजतालयञ्च
शक्रालयं रुद्रशरप्रमोक्षम्।
हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं
ददर्श वैवस्वतकिङ्करांश्च ॥ ५५ ॥

वज्रालयं वैश्रवणालयञ्च
सूर्य्यप्रभं सूर्य्यनिबन्धनञ्च।
ब्रह्मालयं शङ्करकार्मुकञ्च
ददर्श नाभिञ्च वसुन्धरायाः ॥ ५६ ॥

सुरर्षिसंघोत्तमेति। उत्तमसुरर्षिसंघैरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

तद्दृष्टदेवतादिस्थानानां नामान्याह,—स ब्रह्मेति। ब्रह्मकोशं भगवतो हिरण्यगर्भस्य स्थानम्। ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्ये इत्यादि श्रुतिसिद्धम्। रजतालयं हिरण्यगर्भापरमूर्त्तेः रजतनाभेः स्थानम्। रुद्रशरप्रमोक्षं यत्र स्थाने स्थित्वा रुद्रस्त्रिपुरसंहाराय शरं मुमोच तत् स्थानम्। हयाननं भगवतो हयग्रीवस्य स्थानम्। ब्रह्मशिरो ब्रह्मास्त्रदेवता तत् स्थानम्। तत्र तत्र नित्यसन्निहितान् वैवस्वतकिङ्करांश्च ददर्श ॥ ५५ ॥

कैलासमुग्रं हिमवच्छिलाञ्च
तं वै वृषं काञ्चनशैलमग्र्यम् ।
प्रदीप्तसर्वौषधिसम्प्रदीप्तं
ददर्श सर्वौषधिपर्वतेन्द्रम् ॥ ५७ ॥
स तं समीच्यानलराशिदीप्तं
विसिस्मिये वासवदूतसूनुः ।
आप्लुत्य तञ्चौषधिपर्वतेन्द्रं
तत्रौषधीनां विचयञ्चकार ॥ ५८ ॥
स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः ।
दिव्यौषधिधरं शैलं व्यचरन् मारुतात्मजः ॥ ५९ ॥
महौषध्यस्ततः सर्वास्तस्मिन् पर्वतसत्तमे ।
विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनम् ॥ ६० ॥

वक्रग्रालयमिति । सूर्य्यनिबन्धनं सूर्य्याणां यत्र स्थाने निबन्धनं समावेशस्तत् स्थानम् । अतएव तत् सूर्य्यप्रभम् । ब्रह्मालयश्चतुर्मुख-ब्रह्मस्थानम् । वसुन्धरायाः नाभिं भूनाभिसंज्ञं प्राजापत्यं स्थानम् ॥ ५६ ॥

हिमवच्छिलां भगवतो रुद्रस्य तपःसमाधिपीठम् । तं वै वृषं जाम्बवदुपदिष्टम् ॥ ५७ ॥

वासवस्य मेघस्वरूपिणो देवराजस्य दूतः । प्रेरको वायुरित्यर्थः । विचयं मार्गणम् ॥ ५८ ॥

स ता महात्मा हनुमानपश्यं-
श्चुकोप रोषाच्च भृशं ननाद।
अमृष्यमाणोऽग्निसमानचक्षु-
र्महीधरेन्द्रं तमुवाच वाक्यम्॥ ६१॥
किमेतदेवं सुविनिश्चितं ते
यद्राघवे नासि कृतानुकम्पः।
पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो
विकीर्णमात्मानमथो नगेन्द्र!॥ ६२॥
स तस्य शृङ्गं सनगं सनागं
सकाञ्चनं धातुसहस्रजुष्टम्।
विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं
प्रगृह्य वेगात् सहसोन्ममाथ॥ ६३॥
स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात
वित्रास्य लोकान् ससुरान् सुरेन्द्रान्।
संस्तूयमानः खचरैरनेकै-
र्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः॥ ६४॥

योजनसहस्राणि सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षणम्॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥

किमेतदिति। यद्राघवे कृतानुकम्पो नासि एवम्प्रकारमेतदौदासीन्यं किं बलादित्यर्थः। स्वबलादिति चेत्तत्राह,—पश्येति॥ ६२॥

सनागं सगजम्। उन्ममाथ उत्पाटयामास॥ ६३॥

स भास्कराध्वानमनुप्रपन्न

स्तं भास्कराभं शिखरं प्रगृह्य।

बभौ तदा भास्करसन्निकाशो

रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः॥ ६५॥

स तेन शैलेन भृशं रराज

शैलोपमो गन्धवहात्मजस्तु।

सहस्रधारेण सपावकेन

चक्रेण खे विष्णुरिवार्पितेन॥ ६६॥

तं वानराः प्रेक्ष्य तदा विनेदुः

स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद।

तेषां समुत्कृष्टरवं निशम्य

लङ्कालया भीमतरं विनेदुः॥ ६७॥

ततो महात्मा निपपात तस्मिन्

शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये।

हर्य्युत्तमेभ्यः शिरसाभिवाद्य

विभीषणं तत्र च सखजे सः॥ ६८॥

अतः स तमिति॥ ६४॥

तं तादृत्वर्थः। प्रतिभास्कराभः प्रतिसूर्य्यसदृशः। रवेः समीपे इत्यनेन सूर्य्यादयोत्तरमेतदानयनमिति लभ्यते॥ ६५॥

तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ
तं गन्धमाघ्राय महौषधीनाम्।
बभूवतुस्तत्र तदा विशल्या-
वुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः॥ ६९॥
सर्वे विशल्या विरुजाः क्षणेन
हरिप्रवीराश्च हताश्च ये स्युः।
गन्धेन तासां प्रवरौषधीनां
सुप्ता निशान्तेष्विव सम्प्रबुद्धाः॥ ७०॥
यदाप्रभृति लङ्कायां युद्ध्यन्ते हरिराक्षसाः।
तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च॥ ७१॥
ये हन्यन्ते रणे तत्र राक्षसाः कपिकुञ्जरैः।
हताहतास्तु क्षिप्यन्ते सर्वे एव तु सागरे॥ ७२॥

सपावकेन साग्निज्वालेन। अर्पितेन स्वकरार्पितेन॥ ६६॥ ६७॥ ॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥

यदि महौषधीनां गन्धमाघ्राय राघवौ हरिप्रवीराश्च यथापूर्वं [illegible]न्तं स्वस्थास्तदौषधिगन्धस्य रक्षःसाधारणत्वात्तेषामनुत्थाने हेतु-[illegible]—यदेति। मानार्थम् अर्थशब्दो निवृत्तिवाची। शत्रूणां हत-[illegible]यत्ताज्ञानाभावार्थमित्यर्थः। तत्परिज्ञाने तु अवशिष्टबलस्या-[illegible] ज्ञात्वा वानरा लङ्कां प्रविशेयुस्ते मा प्रवेक्ष्यन्नित्येतदर्थोऽयं [illegible]रेच्छया विचारः॥ ७१॥

ततो हरिर्गन्धवहात्मजस्तु
तमोषधीशैलमुदग्रवेगः ।
निनाय वेगाद्धिमवन्तमेव
पुनश्च रामेण समाजगाम ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

हता हता इति वीप्सा । सर्वएव हता इत्यर्थः ॥ ७२ ॥
ओषधीशैलमिति दीर्घ आर्षः । आश्विनक्षष्याष्ट्याभिदम् ॥ ७३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

ततोऽब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवो वानरेश्वरः ।
अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापि हनूमन्तमिदं वचः ॥ १ ॥
यतो हतः कुम्भकर्णः कुमाराश्च निषूदिताः ।
नेदानीमुपनिर्हारं रावणो दातुमर्हति ॥ २ ॥
ये ये महाबलाः सन्ति लघवश्च प्लवङ्गमाः ।
लङ्कामभिपतन्त्वाशु गृह्योल्काः प्लवगर्षभाः ॥ ३ ॥
ततोऽस्तं गत आदित्ये रौद्रे तस्मिन्निशामुखे ।
लङ्कामभिमुखाः सोल्का जग्मुस्ते प्लवगर्षभाः ॥ ४ ॥

तत इति । अर्थ्यमर्थादनपेतमपि कर्त्तव्यं विज्ञापयन् ॥ १ ॥

निषूदिताः । राघवाभ्यामिति शेषः । तस्मादिदानीमुपनिर्हारं पुररक्षां दातुं सम्पादयितुं नार्हतीति कतकः । उपनिर्हारं निष्क्रम्य युद्धप्रदानमिति तीर्थः । उपनिर्हारं युद्धावहारमस्माकं दातुं नार्हतीत्यर्थः । अनेनान्यदा युद्धावहारो जात इति ज्ञायत इत्यन्ये ॥ २ ॥

अतो ये ये महाबलाः सन्ति । लघवः क्षिप्रकारिणस्ते सर्वे उल्का गृहीत्वा लङ्कामभ्युत्पतन्तु । दाहायेति भावः ॥ ३ ॥

ततोऽस्तमिति । पूर्वदिवसापररात्रिशेषे उल्काहस्ताभ्यां हनूमद्विभीषणाभ्यां जाम्बवदन्वेषणं ततस्तन्नियोगत उषसि पर्वताहरणाय

उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः ।
आरक्षस्था विरूपाक्षाः सहसा विप्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥
गोपुराट्टप्रतोलीषु चर्य्यासु विविधासु च ।
प्रासादेषु च संहृष्टाः ससृजुस्ते हुताशनम् ॥ ६ ॥
तेषां गृहसहस्राणि ददाह हुतभुक् तदा ।
प्रासादाः पर्वताकाराः पतन्ति धरणीतले ॥ ७ ॥
अगरुर्दह्यते तत्र परञ्चैव सुचन्दनम् ।
मौक्तिका मणयः स्निग्धा वज्रञ्चापि प्रवालकम् ॥ ८ ॥
क्षौमञ्च दह्यते तत्र कौशेयञ्चापि शोभनम् ।
आविकं विविधञ्चौर्णं काञ्चनं भाण्डमायुधम् ॥ ९ ॥

गमनम् । अथाहरणं पुनश्च तत्प्रापणं पुनरागमनमिति त्रिंशद्घटिकामध्ये सर्वम् । ततः पुनः प्रदोषे हनुमदादीनां लङ्कादाहगमनमिति कतकादयः ॥ ४ ॥

आरक्षा द्वाराणि तत्स्था द्वाररक्षिणो विरूपाक्षाः राक्षसाः । आरक्षो गुल्ममित्यन्ये ॥ ५ ॥

अट्टो गृहोपरितनं गृहम् । स्यादट्टः क्षौम मस्त्रियामिति वा । प्रतोली रथ्या । चर्य्या अल्परथ्या ॥ ६ ॥

तेषां वानराणां सम्बन्धी हुतभुक् ददाह । पतन्ति अपतन् ॥ ७ ॥

दह्यते दग्धः ॥ ८ ॥

और्णम् ऊर्णासूत्रनिर्मितम् । आविकम् अविरोमनिर्मितम् ।

नानाविकृतसंस्थानं वाजिभाण्डपरिच्छदम्।
गजग्रैवेयकक्ष्याश्च रथभाण्डांश्च संस्कृतान् ॥ १० ॥
तनुत्राणि च योधानां हस्त्यश्वानाञ्च चर्म च।
खड्गा धनूंषि ज्या बाणास्तोमराङ्कुशशक्तयः ॥ ११ ॥
रोमजं वालजञ्चर्म व्याघ्रजञ्चाण्डजं बहु।
मुक्तामणिविचित्रांश्च प्रासादांश्च समन्ततः ॥ १२ ॥
विविधानस्त्रसङ्घातानग्निर्दहति तत्र वै।
नानाविधान् गृहांश्चित्रान् ददाह हुतभुक् तदा ॥ १३ ॥
आवासान् राक्षसानाञ्च सर्वेषां गृहगृध्नुनाम्।

ऊर्णात्वितरेषामपीति न पौनरुक्त्यम्। काञ्चनं भाण्डं सौवर्णमुपकरणम् ॥ ९ ॥

वाजिभाण्डपरिच्छदं वाजिनां भाण्डमलङ्कारः। परिच्छदः पल्ययनादिश्च। तन्नाना अनेकं विकृतसंस्थानं विचित्रविन्यासम्। रथभाण्डान् रथालङ्कारान्। संस्कृतान् सम्यग्रचितान्। भाण्डशब्दोऽलङ्कारमात्रवाची। रथभाण्डेत्युक्तेः। अतएव वाजिभाण्डेत्यत्र वाजिग्रहणं चरितार्थम्। अश्वालङ्कारवाचित्वे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तत्त्वेऽपि कर्णावतंसादिवत्साहित्यबोधनार्थं तत्र सः। रथभाण्डेत्यत्र तु लाक्षणिक इत्यन्ये ॥ १० ॥ ११ ॥

रोमजं कम्बलादि। वालजं चामरादि। व्याघ्रजं चर्म आसनोपयोगि। अण्डजं मृगमदादि ॥ १२ ॥

अस्त्रं शस्त्रम्। चित्रान् गृहान् स्वस्तिकादिगृहान् ॥ १३ ॥

हेमचित्रतनुत्राणां स्रग्भाण्डाम्बरधारिणाम् ॥ १४ ॥
सीधुपानचलाक्षाणां मदविक्लगामिनाम् ।
कान्तालम्बितवस्त्राणां शत्रुसञ्जातमन्युनाम् ॥ १५ ॥
गदाशूलासिहस्तानां खादतां पिबतामपि ।
शयनेषु महार्हेषु प्रसुप्तानां प्रियैः सह ॥ १६ ॥
त्रस्तानां गच्छतां तूर्णं पुत्रानादाय सर्वतः ।
तेषां शतसहस्राणि तदा लङ्कानिवासिनाम् ॥ १७ ॥
अदहत्पावकस्तत्र जज्वाल च पुनः पुनः ।
सारवन्ति महार्हाणि गम्भीरगुणवन्ति च ॥ १८ ॥
हेमचन्द्रार्धचन्द्राणि चन्द्रशालोत्तमानि च ।

गृहगृभुनां गृहस्थानाम् । दीर्घाभाव आर्षः । हेमचित्रं तनुत्रं येषां तेषाम् । भाण्डानि भूषणानि ॥ १४ ॥

सीधुपानेन चञ्चलानि अक्षीणि येषाम् । शत्रुषु सञ्जातो मन्युर्येषाम् । अदीर्घत्वमार्षम् ॥ १५ ॥

प्रियैः प्रियवस्तुभिः । कान्ताभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

त्रस्तानां गच्छताम् । अग्निभयादिति शेषः । एवम्भूतानां लङ्कानिवासिनां शतसहस्राणि गृहाण्यदहत् ॥ १७ ॥

दह्यमानगृहवर्णनम् । सारवन्तीत्यादि । सारवत्त्वं स्थिरसंस्थानवत्त्वम् ।' गम्भीरगुणवन्ति अनेककक्ष्याप्राकारान्तर्गृहद्वारोपद्वारतो दुर्गमत्वलक्षणगाम्भीर्यवन्ति ॥ १८ ॥

तत्र चित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः ॥ १९ ॥
मणिविद्रुमचित्राणि स्पृशन्तीव दिवाकरम्।
क्रौञ्चबर्हिणवीणानां भूषणानाञ्च निःस्वनैः ॥ २० ॥
नादितान्यचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः।
ज्वलनेन परीतानि तोरणानि चकाशिरे ॥ २१ ॥
विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे।
ज्वलनेन परीतानि गृहाणि प्रचकाशिरे ॥ २२ ॥
दावाग्निदीप्तानि यथा शिखराणि महागिरेः।
विमानेषु प्रसुप्ताश्च दह्यमाना वराङ्गनाः ॥ २३ ॥
त्यक्ताभरणसंयोगा हाहेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः।
तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भवनान्यपि ॥ २४ ॥
वज्रिवज्रहतानीव शिखराणि महागिरेः।
तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचकाशिरे ॥ २५ ॥

हेमेत्यादि। हेमनिर्मितानि पूर्णचन्द्राकारवन्ति। चन्द्रशालोत्तमानि प्रशस्तशिरोगृहाणि। साधिष्ठानानि मञ्चादिसहितानि ॥ १९ ॥

दिवाकरं स्पृशन्तीव स्थितानि ॥ २० ॥ २१ ॥

घर्मगे ग्रीष्मगे दिवाकरे गते प्रवृत्तानि। विद्युद्भिर्नद्धानि मेघजालानीव स्थितानि गृहाणि ॥ २२ ॥

विमानं सप्तभूमिप्रासादः ॥ २३ ॥

हिमवच्छिखराणीव दह्यमानानि सर्वशः ।
हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्च ज्वालाप्रज्वलितैरपि ॥ २६ ॥
रात्रौ सा दृश्यते लङ्का पुष्पितैरिव किंशुकैः ।
हस्त्यध्यक्षैर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्च तुरगैरपि ।
बभूव लङ्का लोकान्ते भ्रान्तग्राह इवार्णवम् ॥ २७ ॥
अश्वं मुक्तं गजो दृष्ट्वा क्वचिद्भीतोपसर्पति ।
भीतो भीतं गजं दृष्ट्वा क्वचिदश्वो निवर्त्तते ॥ २८ ॥
लङ्कायां दह्यमानायां शुशुभे च महोदधिः ।
छायासंसक्तसलिलो लोहितोद इवार्णवे ॥ २९ ॥
सा बभूव मुहूर्त्तेन हरिभिर्दीपिता पुरी ।
लोकस्यास्य क्षये घोरे प्रदीप्तेव वसुन्धरा ॥ ३० ॥
नारीजनस्य धूमेन व्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः ।
स्वनोज्वलनतप्तस्य शुश्रुवे शतयोजनम् ॥ ३१ ॥
प्रदग्धकायानपरान् राक्षसान्निर्गतान् बहिः ।
सहसा ह्युत्पतन्ति स्म हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ३२ ॥

तत्र चेति । सप्तभूमिप्रासादे वर्त्तमानानि गृहाणीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥

हस्त्यध्यक्षा गजस्वामिनस्तैर्दाहपरित्राणाय मुक्तैर्गजैः । लोकान्ते प्रलये भ्रान्ता घूर्णमाना ग्राहा यस्य सः ॥ २७ ॥ २८ ॥

छाया वह्निज्वालाप्रतिबिम्बम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

उद्‌घुष्टं वानराणाञ्च राचसानाञ्च निःस्वनम्।
दिशो दश समुद्रञ्च पृथिवीञ्च व्यनादयत् ॥ ३३ ॥
विशल्यौ च महात्मानौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ।
असम्भ्रान्तौ जगृहतुस्ते उभे धनुषी वरे ॥ ३४ ॥
ततो विस्फारयामास रामश्च धनुरुत्तमम्।
बभूव तुमुलः शब्दो राचसानां भयावहः ॥ ३५ ॥
अशोभत तदा रामो धनुर्विस्फारयन् महत्।
भगवानिव संक्रुद्धो भवो वेदमयं धनुः ॥ ३६ ॥
उद्‌घुष्टं वानराणाञ्च राचसानाञ्च निःस्वनम्।
ज्याशब्दस्तावुभौ शब्दावति रामस्य शुश्रुवे ॥ ३७ ॥
वानरोद्‌घुष्टघोषश्च राचसानाञ्च निःस्वनः।
ज्याशब्दश्चापि रामस्य त्रयं व्याप दिशो दश ॥ ३८ ॥
तस्य कार्मुकनिर्मुक्तैः शरैस्तत्पुरगोपुरम्।
कैलासशृङ्गप्रतिमं विकीर्णमभवद्भुवि ॥ ३९ ॥

धूमैर्व्याप्तस्यातएवोच्चैर्विनेदुषः। आसन्नम्। नारीजनस्य स्वन इत्य-
न्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

संहारकाले संक्रुद्धो भगवान् भवः शब्दब्रह्मात्मकं वेदमयं धनु-
र्विस्फारयन्निव ॥ ३६ ॥

रामस्य ज्याशब्दस्तावुभौ वानरराचसशब्दावतिक्रम्याधरीकृत्य
शुश्रुवे ॥ ३७ ॥

ततो रामशरान् दृष्ट्वा विमानेषु गृहेषु च ।
सन्नाहो राक्षसेन्द्राणां तुमुलः समपद्यत ॥ ४० ॥
तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादञ्च कुर्वताम् ।
शर्वरी राक्षसेन्द्राणां रौद्रीव समपद्यत ॥ ४१ ॥
आदिष्टा वानरेन्द्रास्ते सुग्रीवेण महात्मना ।
आसन्नं द्वारमासाद्य युध्यध्वञ्च प्लवङ्गमाः ॥ ४२ ॥
यश्च वोऽवितथं कुर्य्यात्तत्र तत्राप्युपस्थितः ।
स हन्तव्योऽभिसंप्लुत्य राजशासनदूषकः ॥ ४३ ॥
तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणिषु ।
स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोध आविशत् ॥ ४४ ॥
तस्य जृम्भितविक्षेपाद्व्यामिश्रा वै दिशो दश ।
रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ॥ ४५ ॥

एतत् त्रयं व्याप व्याप्तमभूत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सन्नाह उद्योगः ॥ ४० ॥

रौद्रीव कालरात्रिरिव ॥ ४१ ॥

यत् यस्य आसन्नं द्वारं तत्ते आसाद्य युध्यध्वमित्यादिष्टाः ॥ ४२ ॥

अपि च वो युष्माकं मध्ये तत्र गुल्मे स्थितो वितथं पलायनं कुर्य्यात् स राजशासनदूषकः मदाज्ञातिवर्त्तीति स भवद्भिः प्लवगैर्हन्तव्य इत्यादिष्टाः ॥ ४३ ॥

स्थितेषु सत्स्विति शेषः ॥ ४४ ॥

स कुम्भञ्च निकुम्भञ्च कुम्भकर्णात्मजावुभौ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ॥ ४६ ॥
यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजङ्घः कम्पनस्तथा।
निर्ययुः कौम्भकर्णाभ्यां सह रावणशासनात् ॥ ४७ ॥
शशास चैव तान् सर्वान् राक्षसान् स महाबलान्।
राक्षसा गच्छताद्यैव सिंहनादञ्च नादयन् ॥ ४८ ॥
ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसा ज्वलितायुधाः।
लङ्काया निर्ययुर्वीराः प्रणदन्तः पुनः पुनः ॥ ४९ ॥
रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः।
चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ॥ ५० ॥
तत्र ताराधिपस्याभा ताराणाञ्च तथैव च।
तयोराभरणाभा च ज्वलिता द्यामभासयत् ॥ ५१ ॥

तस्य रावणस्य भयक्रोधजं यज्जृम्भितं विजृम्भणं तदुत्थविक्षेपात् सशब्दमहावायुप्रवृत्त्या दश दिशो व्यामिश्राः व्याप्ताः। रूपवान् वदस्य गात्रेषु भ्रुकुटि चक्षुर्मुखादिष्वदृश्यत ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अद्यास्यां रात्र्यामेव गच्छतेति वानरानीकभयाय स्वयं सिंहनादं नादयन् कुर्वन् शशास ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

सप्रभं निस्तिमिरम् ॥ ५० ॥

ताराधिपस्य चन्द्रस्य। ताराणां नक्षत्राणाम्। तयोर्वानरराक्षसबलयोराभरणाभा आभरणकान्तिश्च। ज्वलिता प्रकाशमाना। द्यां सेनाद्वयमध्यगताकाशप्रदेशमभासयत् ॥ ५१ ॥

चन्द्राभा भूषणाभा च ग्रहाणां ज्वलिता च भा।
हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः॥ ५२॥
तत्र चार्द्धप्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः।
भाभिः संसक्तसलिलश्चलोर्मिः शुशुभे भृशम्॥ ५३॥
पताकाध्वजसंयुक्तमुत्तमासिपरश्वधम्।
भीमाश्वरथमातङ्गं नानापत्तिसमाकुलम्॥ ५४॥
दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकम्।
तद्राक्षसबलं भीमं घोरविक्रमपौरुषम्॥ ५५॥
ददृशे ज्वलितप्रासं किङ्किणीशतनादितम्।
हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरश्वधम्॥ ५६॥
व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकम्।

उक्तश्लोकस्यैव व्याख्यानम्। चन्द्राभेत्यादि। ग्रहाणां नक्षत्राणाम्॥ ५२॥

संसक्तं सम्बद्धं सलिलं यस्य सः॥ ५३॥

उत्तमासिपरश्वधम्। परश्वधो द्विविधः। असिरूपः कुठाररूपश्च। तत्रासिरूपपरश्वधमित्यर्थः। तेनासिखड्गयोर्न पौनरुक्त्यम्॥
॥ ५४॥ ५५॥

ज्वलितप्रासं बाणवर्षणादुज्ज्वलितप्रासमित्यर्थ इति कतकः। हेमजालेति। हेमजालव्याप्तभुजमित्यर्थः। व्यावेष्टिताश्चालिताः परश्वधा यस्मिंस्तत॥ ५६॥

गन्धमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलम् ॥ ५७ ॥
घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिःस्वनम् ।
तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां दुरासदम् ॥ ५८ ॥
सञ्चचाल प्लवङ्गानां बलमुच्चैर्ननाद च ।
जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्बलं रक्षसां महत् ॥ ५९ ॥
अभ्ययात्प्रत्यरिबलं पतङ्गा इव पावकम् ।
तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनि ॥ ६० ॥
राक्षसानां बलं श्रेष्ठं भूयः परमशोभत ।
तत्रोन्मत्ता इवोत्पेतुर्हरयोऽथ युयुत्सवः ॥ ६१ ॥
तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् ।
तथैवापततां तेषां हरीणां निशितैः शरैः ॥ ६२ ॥
शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमविक्रमाः ।
दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः ।
शिलाप्रहारभग्नाङ्गा विचेरुस्तत्र राक्षसाः ॥ ६३ ॥
तथैवाप्यपरे तेषां कपीनामसिभिः शितैः ।

गन्धादीनामुत्सेकत आधिक्यतः सम्मोदितो महानिलो येन तत् ॥ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

सञ्चचाल । लङ्काया इति शेषः ॥ ५९ ॥

तेषां रक्षसां भुजपरामर्शेन भुजबन्धनेन व्यामृष्टा व्यापूर्णिताः परिघाशनयो यत्र तत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

प्रवरानभितो जघ्नुर्घोररूपा निशाचरा: ॥ ६४ ॥
ग्नन्तमन्यं जघ्नान्य: पातयन्तमपातयत् ।
गर्हमाणं जगर्हान्यो दशन्तमपरोदशत् ॥ ६५ ॥
देहीत्यन्यो ददात्यन्यो ददामीत्यपर: पुन: ।
किं क्लेशयसि तिष्ठेति तचान्योऽन्यं बभाषिरे ॥ ६६ ॥
विप्रलम्बितशस्त्रञ्च विमुक्तकवचायुधम् ।
समुद्यतमहाप्रासं मुष्टिशूलासिकुन्तलम् ॥ ६७ ॥
प्रावर्त्तत महारौद्रं युद्धं वानररक्षसाम् ।
वानरान् दश सप्तेति राक्षसा जघ्नु राहवे ॥ ६८ ॥
विप्रलम्बितवस्त्रञ्च विमुक्तकवचध्वजम् ।
बलं राक्षसमालम्ब्य वानरा: पर्य्यवारयन् ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

अपरे निशाचरास्तेषां कपीनां प्रवरान् जघ्नुः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥
देहीति । युद्धमिति शेषः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

प्रवृत्ते सङ्कुले तस्मिन् घोरे घोरजनक्षये ।
अङ्गदः कम्पनं वीरमाससाद रणोत्सुकः ॥ १ ॥
आहूय सोऽङ्गदं कोपात्ताडयामास वेगितः ।
गदया कम्पनः पूर्वं स चचाल भृशाहतः ॥ २ ॥
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः ।
अर्दितश्च प्रहारेण कम्पनः पतितो भुवि ॥ ३ ॥
ततस्तु कम्पनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो हतं रणे ।
रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रं तत्राङ्गदमभीतवत् ॥ ४ ॥
सोऽङ्गदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः ।
शरीरदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः ॥ ५ ॥
क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदन्तैः शिलीमुखैः ।
कर्णिशल्यविपाठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ॥ ६ ॥

अथ कम्पनादीनामङ्गदादिभिर्युद्धम् । प्रवृत्ते इति ॥ १ ॥

आहूयेति पूर्वान्वयि । सोऽङ्गदम् । अङ्गदेन युद्धायाहूतः कम्पन इत्यर्थः । स चचाल । अङ्गद इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

अभीतवत् अभीतार्हम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रः प्रतापवान् ।
धनुरुग्रं रथं बाणान् ममर्द तरसा बली ॥ ७ ॥
शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे ।
उत्पपात तदा क्रुद्धो वेगवानविचारयन् ॥ ८ ॥
तं क्षिप्रतरमाप्लुत्य परामृश्याङ्गदो बली ।
करेण तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ॥ ९ ॥
तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः ।
यज्ञोपवीतवच्चैनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः ॥ १० ॥
तं प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः ।
वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ॥ ११ ॥
प्रजङ्घसहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली ।
रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १२ ॥

क्षुरः क्षुराग्रः । क्षुरप्रोऽर्धचन्द्राकृतिः । नाराचः सर्वायसः । वत्सदन्तस्तदाकारः । शिलीमुखः कङ्कपत्रसदृशः । कर्णिपार्श्वद्वयस्थितकर्णाकारावयवः । शल्यभूयस्त्वाद्दीर्घफलको बाणः शल्यः । विपाठः करवीराग्रसदृश इति तीर्थादयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

परामृश्य हृत्वा ॥ ९ ॥

अंसरूपे फलके यज्ञोपवीतवदेनं शोणिताक्षं चिच्छेद । तावतापि न पराहत्तो नापि मृतः ॥ १० ॥

तं महाखड्गं शोणिताक्षीयम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

आयसीन्तु गदां गृह्य स वीरः कनकाङ्गदः।
शोणिताक्षः समाश्वस्य तमेवानुपपात ह ॥ १३ ॥
प्रजङ्घस्तु महावीरो यूपाक्षसहितो बली।
गदयाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलम् ॥ १४ ॥
तयोर्मध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः।
विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाबभौ ॥ १५ ॥
अङ्गदं परिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च।
तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया ॥ १६ ॥
अभिपेतुर्महाकायाः प्रतियत्ता महाबलाः।
राक्षसा वानरान् रोषादसिवाणगदाधराः ॥ १७ ॥
त्रयाणां वानरेन्द्राणां त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः।
संसक्तानां महत् युद्धमभवत् रोमहर्षणम् ॥ १८ ॥
ते तु वृक्षान् समादाय सम्प्रचिक्षिपुराहवे।
खड्गेन प्रतिचिक्षेप तान् प्रजङ्घो महाबलः ॥ १९ ॥
रथान् सर्वान् द्रुमाञ्छैलान् प्रतिचिक्षिपुराहवे।

कनकाङ्गद इति शोणिताक्षविशेषणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

परस्परदिदृक्षया युद्धावसरदिदृक्षया स्वानुरूपप्रतिभटराक्षस-जिज्ञासया वा ॥ १६ ॥

प्रतियत्ताः सावधानाः ॥ १७ ॥

शरौघैः प्रतिचिच्छेद तान् यूपाक्षो महाबलः ॥ २० ॥
दृष्टान् द्विविदमैन्दाभ्यां द्रुमानुत्पाद्य वीर्य्यवान् ।
बभञ्ज गदया मध्ये शोणिताक्षः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
उद्यम्य विपुलं खड्गं परमर्मविदारणम् ।
प्रजङ्घो वालिपुत्राय अभिदुद्राव वेगितः ॥ २२ ॥
तमभ्याशगतं दृष्ट्वा वानरेन्द्रो महाबलः ।
आजघानाश्वकर्णेन द्रुमेनातिबलस्तदा ॥ २३ ॥
बाहुञ्चास्य सनिस्त्रिंशमाजघान स मुष्टिना ।
वालिपुत्रस्य घातेन स पपात क्षितावसिः ॥ २४ ॥
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ खड्गं मुसलसन्निभम् ।
मुष्टिं संवर्त्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ २५ ॥
स ललाटे महावीर्य्यमङ्गदं वानरर्षभम् ।
आजघान महातेजाः स मुहूर्त्तञ्चचाल ह ॥ २६ ॥
स संज्ञां प्राप्य तेजस्वी वालिपुत्रः प्रतापवान् ।
प्रजङ्घस्य शिरः कायात् पातयामास मुष्टिना ॥ २७ ॥
स यूपाक्षोऽश्रुपूर्णाक्षः *पितृव्ये निहते रणे ।

नयानाम् अङ्गदमैन्दद्विविदानाम् । त्रिभिः शोणिताक्षप्रजङ्घ-यूपाक्षैः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
दृष्टान् प्रक्षिप्तान् ॥ २१ ॥

अवरुह्य रथात् चिप्रं चीणेषुः खड्गमाददे ॥ २८ ॥
तमापतन्तं सम्प्रेक्ष्य यूपाक्षं द्विविदस्त्वरन्।
आजघानोरसि क्रुद्धो जग्राह च बलाद्बली ॥ २९ ॥
गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलम्।
आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदं ततः ॥ ३० ॥
स ततोऽभिहतस्तेन चचाल च महाबलः।
उद्यतांश्च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदाम् ॥ ३१ ॥
एतस्मिन्नन्तरे मैन्दो द्विविदाभ्याशमागमत्।
तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवङ्गाभ्यां तरस्विनौ।
चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशम् ॥ ३२ ॥
द्विविदः शोणिताक्षन्तु विददार नखैर्मुखे।
निष्पिपेष स वीर्य्येण चितावाविध्य वीर्य्यवान् ॥ ३३ ॥
यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मैन्दो वानरपुङ्गवः।
पीड़यामास बाहुभ्यां पपात स हतः चितौ ॥ ३४ ॥

वालिपुत्रायोद्यम्य वालिपुत्रं हन्तुमुद्यम्य ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ । २८ ॥

जग्राह दधार ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शोणिताक्षताड़िते द्विविदे शोणिताक्षगदां हृतवा-
सतीत्यर्थः। भ्रातृसहायार्थं तत्समीपमागमत्। प्लवङ्गमाभ्यां मैन्द-

हतप्रवीरा व्यथिता राक्षसेन्द्रचमूस्तथा।
जगामाभिमुखी सा तु कुम्भकर्णात्मजो यतः ॥ ३५ ॥
आपतन्तीञ्च वेगेन कुम्भस्तां सान्त्वयच्चमूम्।
अथोत्कृष्टं महावीर्य्यैर्लब्धलक्षैः प्लवङ्गमैः ॥ ३६ ॥
निपातितमहावीरां दृष्ट्वा रक्षश्चमूं तदा।
कुम्भः प्रचक्रे तेजस्वी रणे कर्म सुदुष्करम् ॥ ३७ ॥
स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य सुसमाहितः।
मुमोचाशीविषप्रख्याञ्छरान् देहविदारणान् ॥ ३८ ॥
तस्य तच्छुशुभे भूयः सशरं धनुरुत्तमम्।
विद्युदैरावतार्च्चिष्मद्द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा ॥ ३९ ॥
आकर्णकृष्टमुक्तेन जघान द्विविदं तदा।
तेन हाटकपुङ्खेन पत्रिणा पत्रवाससा ॥ ४० ॥

द्विविदाभ्याम्। आकर्षः आकर्षणम्। उत्पाटनमुत्थानम् ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥

कुम्भकर्णात्मजो यतः यत्र तत्रेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सान्त्वयत् असान्त्वयत्। उत्कृष्टं रक्षः कुम्भोलब्धलक्षैर्महावीर्य्यै-स्तेजस्विभिर्वानरैर्निपातितमहावीरां चमूं दृष्ट्वा रणे सुदुष्करं कर्म चक्रे इति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

तस्य कुम्भस्य तत्सशरं धनुर्विद्युदैरावतसम्बन्धतोऽर्च्चिष्मद्भासमानं द्वितीयेन्द्रधनुर्यथा अपरमिन्द्रधनुरिव भूयः शुशुभे। विद्युच्छर-

सहसाभिहतस्तेन विप्रमुक्तपदः स्फुरन्।
निपपात त्रिकूटाभो विक्षरन् प्लवगोत्तमः ॥ ४१ ॥
मैन्दस्तु भ्रातरं तत्र भग्नं दृष्ट्वा महाहवे।
अभिदुद्राव वेगेन प्रगृह्य विपुलां शिलाम् ॥ ४२ ॥
तां शिलान्तु प्रचिक्षेप राक्षसाय महाबलः।
बिभेद तां शिलां कुम्भः प्रसन्नैः पञ्चभिः शरैः ॥ ४३ ॥
सन्धाय चान्यं सुमुखं शरमाशीविषोपमम्।
आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदाग्रजम् ॥ ४४ ॥
स तु तेन प्रहारेण मैन्दो वानरयूथपः।
मर्मण्यभिहतस्तेन पपात भुवि मूर्च्छितः ॥ ४५ ॥
अङ्गदो मातुलौ दृष्ट्वा मथितौ तु महाबलौ।
अभिदुद्राव वेगेन कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ४६ ॥
तमापतन्तं विव्याध कुम्भः पञ्चभिरायसैः।
त्रिभिश्चान्यैस्त्रिभिर्बाणैर्मातङ्गमिव तोमरैः ॥ ४७ ॥
सोऽङ्गदं बहुभिर्बाणैः कुम्भो विव्याध वीर्य्यवान् ॥ ४८ ॥

श्यानीया। ऐरावतोऽभ्रमातङ्गस्तस्येन्द्रधनुषा सम्बन्धात्। इन्द्रायुधं त्विन्द्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम्। ऐरावतं ऋजुदीर्घेन्द्रधनुस्तद्युक्तञ्च स्वाभाविकमिन्द्रधनुरित्यर्थः। एतच्चोत्पातकाले भवतीत्यर्थ इति तीर्थः॥ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विप्रमुक्तपदः विप्रमुक्तं प्रसारितं पदं येन सः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अकुण्ठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैः कनकभूषणैः ।
अङ्गदः प्रतिविद्धाङ्गो वालिपुत्रो न कम्पते ॥ ४९ ॥
शिलापादपवर्षाणि तस्य मूर्ध्नि ववर्ष ह ।
स प्रचिच्छेद तान् सर्वान् बिभेद च पुनः शिलाः ॥ ५० ॥
कुम्भकर्णात्मजः श्रीमान् वालिपुत्रसमीरिताम् ।
आपतन्तञ्च सम्प्रेक्ष्य कुम्भो वानरयूथपम् ॥ ५१ ॥
भ्रुवौ विव्याध बाणाभ्यामुल्काभ्यामिव कुञ्जरम् ।
तस्य सुस्राव रुधिरं पिहिते चास्य लोचने ॥ ५२ ॥
अङ्गदः पाणिना नेत्रे पिधाय रुधिरोक्षिते ।
सालमासन्नमेकेन परिजग्राह पाणिना ॥ ५३ ॥
सम्पीड्योरसि सस्कन्धं करेणाभिनिवेश्य च ।
किञ्चिदभ्यवनम्यैनमुन्ममाथ महारणे ॥ ५४ ॥
तमिन्द्रकेतुप्रतिमं वृक्षं मन्दरसन्निभम् ।
समुत्सृजत वेगेन मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ५५ ॥

प्रसन्नैः उत्तेजितैः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सस्कन्धमेनं सालमुरसि निवेश्यैकेन करेण सम्पीड्य स्कन्धशाखां किञ्चिदवनम्य उन्ममाथ निष्पत्रं कृतवान् ॥ ५४ ॥

समुत्सृजत समुदसृजत् ५५ ॥

स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः ।
अङ्गदो विव्यथेऽभीक्ष्णं स पपात मुमोह च ॥ ५६ ॥
अङ्गदं पतितं दृष्ट्वा सीदन्तमिव सागरम् ।
दुरासदं हरिश्रेष्ठा राघवाय न्यवेदयन् ॥ ५७ ॥
रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपुत्रं महाहवे ।
व्यादिदेश हरिश्रेष्ठान् जाम्बवत्प्रमुखांस्ततः ॥ ५८ ॥
ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनम् ।
अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुम्भमुद्यतकार्मुकम् ॥ ५९ ॥
ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः ।
रिरक्षिषन्तोऽभ्यपतन्नङ्गदं वानरर्षभाः ॥ ६० ॥
जाम्बवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ।
कुम्भकर्णात्मजं वीरं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ॥ ६१ ॥
समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेन्द्रान् महाबलान् ।
आववार शरौघेण नगेनेव जलाशयम् ॥ ६२ ॥
तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरपि वीक्षितुम् ।
वानरेन्द्रा महात्मानो वेलामिव महोदधिः ॥ ६३ ॥

अभीक्ष्णं विव्यथे । पुनः पुनः क्रियमाणेन युद्धेनेति भावः ॥ ५६ ॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

आववार अवरुरोध । नगेन पर्वतेन जलाशयं जलप्रवाहमिव ॥
॥ ६२ ॥ ६३ ॥

तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान् शरवृष्टिभिरर्दितान् ।
अङ्गदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः ॥ ६४ ॥
अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णात्मजं रणे ।
शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ॥ ६५ ॥
उत्पाट्य च महावृक्षानश्वकर्णादिकान् बहून् ।
अन्यांश्च विविधान् वृक्षांश्चिक्षेप स महाकपिः ॥ ६६ ॥
तां छादयन्तीमाकाशं वृक्षवृष्टिं दुरासदाम् ।
कुम्भकर्णात्मजः श्रीमांश्चिच्छेद स्वशरैः शितैः ॥ ६७ ॥
अर्दितास्ते द्रुमा रेजुर्यथा घोराः शतघ्नयः ।
द्रुमवर्षन्तु तद्भिन्नं दृष्ट्वा कुम्भेन वीर्य्यवान् ॥ ६८ ॥
वानराधिपतिः श्रीमान् महासत्त्वो न विव्यथे ।
स विध्यमानः सहसा सहमानस्तु ताञ्छरान् ॥ ६९ ॥
कुम्भस्य धनुराक्षिप्य बभञ्जेन्द्रधनुःप्रभम् ।
अवप्लुत्य धनुः शीघ्रं कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ७० ॥
अब्रवीत् कुपितः कुम्भं भग्नशृङ्गमिव द्विपम् ।

भ्रातृजं भ्रातृपुत्रम् । प्लवगेश्वरः सुग्रीवः । एतदन्तमष्टमीरात्रा युद्धम् । अतःपरं नवमीदिनयुद्धम् ॥ ६४ ॥

शैलसानुषु चरति तं नागं गजम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

निकुम्भाग्रज ! वीर्य्यं ते बाणवेगं तदद्भुतम् ॥ ७१ ॥
सन्नतिश्च प्रभावश्च तव वा रावणस्य वा ।
प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणोपम ॥ ७२ ॥
एकस्त्वमनुजातोऽसि पितरं बलवत्तरम् ।
त्वामेवैकं महाबाहुं शूलहस्तमरिन्दमम् ॥ ७३ ॥
त्रिदशा नातिवर्त्तन्ते जितेन्द्रियमिवाधयः ।
विक्रमस्व महाबुद्धे ! कर्माणि मम पश्य च ॥ ७४ ॥
वरदानात् पितृव्यस्ते सहते देवदानवान् ।
कुम्भकर्णस्तु वीर्य्येण सहते च सुरासुरान् ॥ ७५ ॥
धनुषीन्द्रजितस्तुल्यः प्रतापे रावणस्य च ।
त्वमद्य रक्षसां लोके श्रेष्ठोऽसि बलवीर्य्यतः ॥ ७६ ॥
महाविमर्दं समरे मया सह तवाद्भुतम् ।
अद्य भूतानि पश्यन्तु शक्रशम्बरयोरिव ॥ ७७ ॥

अथ कुम्भस्य शौर्य्यं स्तौति । निकुम्भाग्रजेति । वेगशब्दोऽर्थ-वीर्यादिः ॥ ७१ ॥

सन्नतिः स्वजनप्रावणम् । प्रभावः प्रतापः । तव रावणस्य वा । नान्यस्य युष्मास्वित्यर्थः । प्रह्लादबल्योर्वृत्रघ्नादीनाञ्चोपमा यस्य तम् ॥ ७२ ॥

पितरमनुजातोऽसि पित्रा सदृशोऽसि ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

पितृव्यो रावणः । कुम्भकर्णस्तु वीर्य्येण शरीरबलेन सुरासुरान् सहते । त्वन्तूभाभ्यामित्यर्थः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

कृतमप्रतिमं कर्म दर्शितञ्चास्त्रकौशलम् ।
पातिता हरिवीराश्च त्वयैते भीमविक्रमाः ॥ ७८ ॥
उपालम्भभयाच्चैव नासि वीर ! मया हतः ।
कृतकर्मपरिश्रान्तो विश्रान्तः पश्य मे बलम् ॥ ७९ ॥
तेन सुग्रीववाक्येन सावमानेन मानितः ।
अग्नेराज्यहुतस्येव तेजस्तस्याभ्यवर्द्धत ॥ ८० ॥
ततः कुम्भस्तु सुग्रीवं बाहुभ्यां जगृहे तदा ।
गजाविवावीतमदौ निःश्वसन्तौ मुहुर्मुहुः ॥ ८१ ॥
अन्योऽन्यगात्रग्रथितौ घर्षन्ताावितरेतरम् ।
सधूमां मुखतो ज्वालां विसृजन्तौ परिश्रमात् ॥ ८२ ॥
तयोः पादाभिघाताच्च निमग्ना चाभवत् मही ।
व्याघूर्णिततरङ्गश्च चुक्षुभे वरुणालयः ॥ ८३ ॥
ततः कुम्भं समुत्क्षिप्य सुग्रीवो लवणाम्भसि ।
पातयामास वेगेन दर्शयन्नुदधेः स्थलम् ॥ ८४ ॥

तै तव मया सह महाविमर्दं महायुद्धम् ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

उपालम्भभयात् बहुभिः सह युद्धेन श्रान्तः कुम्भः सुग्रीवेण हत इति निन्दाभीत्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

सावमानेन कृतकर्मेत्यादिना ॥ ८० ॥

अवीतमदौ अनपगतमदौ । आवीतमदाविति च्छेदे आसमदावित्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

ततः कुम्भनिपातेन जलराशिः समुत्थितः ।
विन्ध्यमन्दरसङ्काशो विससर्प समन्ततः ॥ ८५ ॥
ततः कुम्भः समुत्पत्य सुग्रीवमभिपात्य च ।
आजघानोरसि क्रुद्धो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥
तस्य चर्म च पुस्फोट संजज्ञे चापि शोणितम् ।
तस्य मुष्टिर्महावेगः प्रतिजघ्नेऽस्थिमण्डले ॥ ८७ ॥
तस्य वेगेन तत्रासीत्तेजः प्रज्वलितं महत् ।
वज्रनिष्पेषसञ्जाता ज्वाला मेरोर्यथा गिरेः ॥ ८८ ॥
स तत्राभिहतस्तेन सुग्रीवो वानरर्षभः ।
मुष्टिं संवर्त्तयामास वज्रकल्पं महाबलः ॥ ८९ ॥
अर्च्चिःसहस्रविकचरविमण्डलवर्चसम् ।
स मुष्टिं पातयामास कुम्भस्योरसि वीर्य्यवान् ॥ ९० ॥
स तु तेन प्रहारेण विह्वलो भृशपीड़ितः ।

दर्शयन्नुदधेः स्थलम् । स्वबलं दर्शयन् उदधेः स्थलमतिक्रम्य लवणाम्भसि कुम्भं पातयामास । उदधेस्तलमिति पाठे तद्दर्शयन् लवणाम्भसि पातयामासेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

विन्ध्यमन्दरसङ्काशः कुम्भस्ततो जलात्समुत्पत्येत्यन्वयः ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

पुस्फोट भिन्नम् । स तस्य मुष्टिः सुग्रीवास्थिमण्डले प्रतिजघ्ने प्रतिहतः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

तत्र उरसि ॥ ८९ ॥

निपपात तदा कुम्भो गतार्चिरिव पावकः ॥ ९१ ॥
मुष्टिनाभिहतस्तेन निपपाताशु राक्षसः ।
लोहिताङ्ग इवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छया ॥ ९२ ॥
कुम्भस्य पततो रूपं भग्नस्योरसि मुष्टिना ।
बभौ रुद्राभिपन्नस्य यथा रूपं गवाम्पतेः ॥ ९३ ॥

तस्मिन् हते भीमपराक्रमेण
प्लवङ्गमानामृषभेण युद्धे ।
मही सशैला सवना चचाल
भयञ्च रक्षांस्यधिकं विवेश ॥ ९४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

अर्चिःसहस्रेण विकचं यदर्कविमण्डलं तत्समानवर्चस्कम् ॥ ९० ॥
॥ ९१ ॥

यदृच्छया दैवाधीनतः । कदाचिद्भूम्यां पतितो लोहिताङ्गो भौम इव पपात ॥ ९२ ॥

मुष्टिनोरसि भग्नस्य पततःकुम्भस्य रूपं रुद्रेणाभिपन्नस्याभिभूतस्य गवाम्पतेः सूर्यस्येव ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

निकुम्भो भ्रातरं दृष्ट्वा सुग्रीवेण निपातितम् ।
प्रदहन्निव कोपेन वानरेन्द्रमुदैक्षत ॥ १ ॥
ततः स्रग्दामसन्नद्धं दत्तपञ्चाङ्गुलं शुभम् ।
आददे परिघं धीरो महेन्द्रशिखरोपमम् ॥ २ ॥
हेमपट्टपरिक्षिप्तं वज्रविद्रुमभूषितम् ।
यमदण्डोपमं भीमं रक्षसां भयनाशनम् ॥ ३ ॥
तमाविध्य महातेजाः शक्रध्वजसमौजसम् ।
विननाद विवृत्तास्यो निकुम्भो भीमविक्रमः ॥ ४ ॥
उरोगतेन निष्केण भुजस्थैरङ्गदैरपि ।
कुण्डलाभ्याञ्च चित्राभ्यां मालया च सचित्रया ॥ ५ ॥

निकुम्भ इति ॥ १ ॥

स्रग्दामभिः सन्नद्धमलङ्कृतम् । दत्तपञ्चाङ्गुलं पञ्चाङ्गुलप्रमाणा दत्ताः कालायसपट्टबन्धा यस्मिंस्तम् ॥ २ ॥

हेमपट्टादयोऽलङ्कारार्थाः ॥ ३ ॥

शक्रध्वजसमौजसम् । अलङ्कारादिकृतसौन्दर्य्यात् ॥ ४ ॥

निकुम्भो भूषणैर्भाति तेन स्म परिघेण च ।
यथेन्द्रधनुषा मेघः सविद्युत् स्तनयित्नुमान् ॥ ६ ॥
परिघाग्रेण पुस्फोट वातग्रन्थिर्महात्मनः ।
प्रजज्वाल सघोषश्च विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥
नगर्या विटपावत्या गन्धर्वभवनोत्तमैः ।
सतारागणनक्षत्रं सचन्द्रं समहाग्रहम् ।
निकुम्भपरिघाघूर्णं भ्रमतीव नभस्थलम् ॥ ८ ॥
दुरासदश्च संजज्ञे परिघाभरणप्रभः ।
क्रोधेन्धनो निकुम्भाग्निर्युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ ९ ॥
राक्षसा वानराश्चापि न शेकुः स्पन्दितुं भयात् ।
हनुमांस्तु विवृत्योरस्तस्थौ प्रमुखतो बली ॥ १० ॥
परिघोपमबाहुस्तु परिघं भास्करप्रभम् ।
बली बलवतस्तस्य पातयामास वक्षसि ॥ ११ ॥

निष्कमुरोभूषणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

महात्मनो महादेहस्य । परिघाग्रेण वातग्रन्थिः आवहादिसप्तमहावायूनां सन्धिः पुस्फोट । एतेन परिघस्य दैर्घ्यमुक्तम् । प्रजज्वाल कुम्भ इति शेषः । परिघाग्रभाग इति वा ॥ ७ ॥

विटपावती गन्धर्वनगरी । अलकेति तीर्थः ॥ ८ ॥

परिघाभरणाभ्यां प्रभा कान्तिर्यस्य सः ॥ ९ ॥

स्पन्दितुमपि न शेकुः । उरो विवृत्य उरः प्रकाश्य ॥ १० ॥

शिरे तस्योरसि व्यूढे परिघः शतधा कृतः।
विकीर्य्यमाणः सहसा उल्काशतमिवाम्बरे ॥ १२ ॥
स तु तेन प्रहारेण न चचाल महाकपिः।
परिघेण समाधूतो यथा भूमिचलेऽचलः ॥ १३ ॥
स तथाभिहतस्तेन हनूमान् प्लवगोत्तमः।
मुष्टिं संवर्त्तयामास बलेनातिमहाबलः ॥ १४ ॥
तमुद्यम्य महातेजा निकुम्भोरसि वीर्य्यवान्।
अभिचिक्षेप वेगेन वेगवान् वायुविक्रमः ॥ १५ ॥
तत्र पुस्फोट वर्माऽस्य प्रसुस्राव च शोणितम्।
मुष्टिना तेन संजज्ञे मेघे विद्युदिवोत्थिता ॥ १६ ॥
स तु तेन प्रहारेण निकुम्भो विचचाल च।
स्वस्थश्चापि निजग्राह हनूमन्तं महाबलम् ॥ १७ ॥
चुक्रुशुश्च तदा संख्ये भीमं लङ्कानिवासिनः।
निकुम्भेनोद्यतं दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलम् ॥ १८ ॥

तस्य हनूमतः ॥ ११ ॥

परिघः शतधाकृतः। महाशिलाहतजीर्णकाष्ठवत् विकीर्य्यमाणश्च स आकाशे उल्काशतमिवासीदिति शेषः ॥ १२ ॥

भूमिचले भूकम्पे ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमं विचुक्रुशुः। कपीनां भयङ्करं यथा भवति तथेत्यर्थः।' उद्यतं गृहीतम् ॥ १८ ॥

स तथा ह्रियमाणोऽपि हनूमांस्तेन रक्षसा ।
आजघानानिलसुतो वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ १९ ॥
आत्मानं मोचयित्वाथ क्षितावभ्यवपद्यत ।
हनूमानुन्ममाथाशु निकुम्भं मारुतात्मजः ॥ २० ॥
निक्षिप्य परमायत्तो निकुम्भं निष्पिपेष च ।
उत्पत्य चास्य वेगेन पपातोरसि वेगवान् ॥ २१ ॥
परिगृह्य च बाहुभ्यां परिवृत्य शिरोधराम् ।
उत्पाटयामास शिरो भैरवं नदतो महत् ॥ २२ ॥
अथ निनदति सादिते निकुम्भे
पवनसुतेन रणे बभूव युद्धम् ।
दशरथसुतराक्षसेन्द्रसून्वो-
र्भृशतरमागतरोषयोः सुभीमम् ॥ २३ ॥
व्यपेते तु जीवे निकुम्भस्य हृष्टा
विनेदुः प्लवङ्गा दिशः सस्वनुश्च ।

तथा ह्रियमाणोऽपि कुम्भकर्णेन सुग्रीववत् ह्रियमाणोऽपि ॥ १९ ॥
क्षितावभ्यवपद्यत भूमावाप्लुतो बभूव ॥ २० ॥
निक्षिप्य भूमाविति शेषः । अस्योरसि भूमिपतितस्योरसि ॥ २१ ॥
शिरोधरां परिवृत्य पश्चाद्विवाघूर्ण्य ॥ २२ ॥
निनदति निकुम्भे सादिते सति राक्षसेन्द्रसूनुः खरसुतो मकराक्षः ।
अनेन वक्ष्यमाणोपक्षेपः ॥ २३ ॥

चचालेव चोर्वी पपातेव सा द्यौ-
र्बलं राक्षसानां भयञ्चाविवेश ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

उक्तार्थस्यैव विवरणम् । व्यपेते व्यपगते । एतदन्तं नवमीदिन-युद्धम् ॥ २४ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

निकुम्भं निहतं दृष्ट्वा कुम्भञ्च विनिपातितम् ।
रावणः परमामर्षी प्रजज्वालानलो यथा ॥ १ ॥
नैरृतः क्रोधशोकाभ्यां द्वाभ्यान्तु परिमूर्च्छितः ।
खरपुत्रं विशालाक्षं मकराक्षमचोदयत् ॥ २ ॥
गच्छ पुत्र ! मयाज्ञप्तो बलेनाभिसमन्वितः ।
राघवं लक्ष्मणञ्चैव जहि तौ सवनौकसौ ॥ ३ ॥
रावणस्य वचः श्रुत्वा शूरमानी खरात्मजः ।
बाढमित्यब्रवीद्धृष्टो मकराक्षो निशाचरम् ॥ ४ ॥
सोऽभिवाद्य दशग्रीवं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
निर्जगाम गृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञया बली ॥ ५ ॥
समीपस्थं बलाध्यक्षं खरपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
रथमानीयतां तूर्णं सैन्यं त्वानीयतां त्वरात् ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा बलाध्यक्षो निशाचरः ।

निकुंभमिति ॥ १ ॥
नैरृतो रावणः । परिमूर्च्छितो व्याप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

स्यन्दनञ्च बलञ्चैव समीपं प्रत्यपादयत् ॥ ७ ॥
प्रदक्षिणं रथं कृत्वा समारुह्य निशाचरः।
सूतं सञ्चोदयामास शीघ्रं वै रथमावह ॥ ८ ॥
अथ तान् राक्षसान् सर्वान् मकराक्षोऽब्रवीदिदम्।
यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वं पुरस्तान् मम राक्षसाः ॥ ९ ॥
अहं राक्षसराजेन रावणेन महात्मना।
आज्ञप्तः समरे हन्तुं तावुभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १० ॥
अद्य रामं वधिष्यामि लक्ष्मणञ्च निशाचराः।
शाखामृगञ्च सुग्रीवं वानरांश्च शरोत्तमैः ॥ ११ ॥
अद्य शूलनिपातैश्च वानराणां महाचमूम्।
प्रदहिष्यामि सम्प्राप्तां शुष्केन्धनमिवानलः ॥ १२ ॥
मकराक्षस्य तच्छ्रुत्वा वचनन्ते निशाचराः।
सर्वे नानायुधोपेता बलवन्तः समाहिताः ॥ १३ ॥
ते कामरूपिणः क्रूरा दंष्ट्रिणः पिङ्गलेक्षणाः।
मातङ्गा इव नर्दन्तोऽध्वस्तकेशा भयावहाः ॥ १४ ॥

बलाध्यक्षं रावणबलाध्यक्षम्। त्वरात् त्वरया ॥ ६ ॥ ७ ॥
रथमावह। युद्धभूमिं प्रापयेत्यर्थः ॥ ८ ॥
मम पुरस्तान् ममाग्रतो यूयं सर्वे प्रयुध्यध्वम्। वानरैः पद्मेति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

परिवार्य्य महाकाया महाकायं खरात्मजम्।
अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयन्तो नभस्तलम्॥ १५॥
शङ्खभेरीसहस्राणामाहतानां समन्ततः।
क्ष्वेलितास्फोटितानाञ्च तत्र शब्दो महानभूत्॥ १६॥
प्रभ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा।
पपात सहसा दैवात् ध्वजस्तस्य तु रक्षसः॥ १७॥
तस्य ते रथसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः।
चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः॥ १८॥
प्रवाति पवनस्तस्मिन् सपांसुः खरदारुणः।
निर्य्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः॥ १९॥
तानि दृष्ट्वा निमित्तानि राक्षसा वीर्य्यवत्तमाः।
अचिन्त्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ॥ २०॥
घनगजमहिषाङ्गतुल्यवर्णाः
समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः।

ध्वस्तकेशाः विप्रकीर्णकेशा अतएव भयावहाः॥ १४॥ १५॥ १६॥
तस्य ध्वजः पपात। सुबद्धोऽपीति शेषः॥ १७॥
विक्रमरहिताः यथापूर्वं विचित्रपादन्यासरहिताः। प्रथममाकुलैश्चरणैर्गत्वा पश्चात् सास्रमुखा ययुः॥ १८॥
प्रवाति सपांसुरतएव खरः अभिमुख इति शेषः॥ १९॥ २०॥

अहमहमिति युद्धकौशलास्ते
रजनिचराः परिबभ्रमुर्मुंडास्ते ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

असकृच्छ्रूयां गदासिभिर्भिन्नं भेदो येषां ते। अहमहमिति वदन्तः ॥ २१ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरपुङ्गवाः ।
आप्लुत्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः ॥ १ ॥
ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं लोमहर्षणम् ।
निशाचरैः प्लवङ्गानां देवानां दानवैरिव ॥ २ ॥
वृक्षशूलनिपातैश्च गदापरिघपातनैः ।
अन्योऽन्यं मर्दयन्ति स्म तदा कपिनिशाचराः ॥ ३ ॥
शक्तिखड्गगदाकुन्तैस्तोमरैश्च निशाचराः ।
पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च बाणपातैः समन्ततः ॥ ४ ॥
पाशमुद्गरदण्डैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा ।
कदनं कपिसिंहानाञ्चक्रुस्ते रजनीचराः ॥ ५ ॥
बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः ।
सम्भ्रान्तमनसः सर्वे दुद्रुवुर्भयपीडिताः ॥ ६ ॥

निर्गतं इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
निर्घातास्तदन्महाश्मनयो यन्त्रायुधविशेषाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

तान् दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान् वनौकसः।
नेदुस्ते सिंहवद्‌दृप्ता राक्षसा जितकाशिनः॥ ७॥
विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समन्ततः।
रामस्तान् वारयामास शरवर्षेण राक्षसान्॥ ८॥
वारितान् राक्षसान् दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः।
कोपानलसमाविष्टो वचनञ्चेदमब्रवीत्॥ ९॥
तिष्ठ राम! मया सार्द्धं द्वन्द्वयुद्धं भविष्यति।
त्याजयिष्यामि ते प्राणान् धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः॥ १०॥
यत्तदा दण्डकारण्ये पितरं हतवान् मम।
तदग्रतः स्वकर्मस्थं स्मृत्वा रोषोऽभिवर्द्धते॥ ११॥
दह्यन्तु भृशमङ्गानि दुरात्मन्! मम राघव!।
यन्मयासि न दृष्टस्त्वं तस्मिन् काले महावने॥ १२॥

द्रवमाणान् द्रवतः। जितेन जयेन काशन्ते ते जितकाशिन अभू-वन्निति शेष इति तीर्थः॥ ७॥

तान् वानरविद्रावकान् राक्षसान् रामः शरवर्षेण वारया-मास॥ ८॥ ९॥ १०॥

यद्यस्मात् पितरं हतवानसि तस्मात्तदग्रतस्तद्दिनादितः स्वकर्मस्थं पितृवधरूपकर्मकर्त्तारं त्वां स्मृत्वा रोषोऽभिवर्द्धते। मदग्रतः स्वकर्मस्थं दृष्ट्वेति पाठे मदग्रतस्तिष्ठन्तमिति शेषः। तीर्थस्तु स्वकर्मस्थं सुतरा-मसत्यनिरतमित्यर्थ इत्याह॥ ११॥

दिद्याासि दर्शनं राम ! मम त्वं प्राप्तवानिह।
काङ्क्षितोऽसि क्षुधार्त्तस्य सिंहस्येवेतरो मृग: ॥ १३ ॥
अद्य मद्बाणवेगेन प्रेतराड्विषयं गत:।
ये त्वया निहता: शूरा: सह तैश्च वसिष्यसि ॥ १४ ॥
बहुनात्र किमुक्तेन शृणु राम ! वचो मम।
पश्यन्तु सकला लोकास्त्वां माञ्चैव रणाजिरे ॥ १५ ॥
अस्त्रैर्वा गदया वापि बाहुभ्यां वा रणाजिरे।
अभ्यस्तं येन वा राम ! वर्त्ततां तेन वा मृधम् ॥ १६ ॥
मकराक्षवच: श्रुत्वा रामो दशरथात्मज:।
अब्रवीत् प्रहसन् वाक्यमुत्तरोत्तरवादिनम् ॥ १७ ॥
कत्थसे किं वृथा रक्षो बहून्यसदृशानि ते।
न रणे शक्यते जेतुं विना युद्धेन वाग्बलात् ॥ १८ ॥
चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां त्वत्पिता च य:।

यद्यस्मात्तस्मिन् काले पितृवधकाले तस्मिन् महावने मया न दृष्टोऽसि तस्मात् ममाङ्गानि दह्यन्ते। तदैव दर्शने तु प्रतीकारेण तापः शाम्येदित्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरो मृगः सिंहेतरमृगमात्रम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

येन वधसाधनेनास्त्रादिष्वन्यतमेन तेऽभ्यस्तं तवाभ्यासोऽस्ति तेन वा तेनैव मृधं युद्धं वर्त्ततां सम्पाद्यताम् ॥ १६ ॥

उत्तरोत्तरवादिनं बहुप्रलापिनम् ॥ १७ ॥

त्रिशिरा दूषणश्चापि दण्डके निहतो मया ॥ १९ ॥
स्वाशिताश्चापि मांसेन गृध्रगोमायुवायसाः ।
भविष्यन्त्यद्य वै पाप ! तीक्ष्णतुण्डनखाङ्कुशाः ॥ २० ॥
राघवेणैवमुक्तस्तु मकराक्षो महाबलः ।
बाणौघानमुचत्तस्मै राघवाय रणाजिरे ॥ २१ ॥
ताञ्शराञ्शरवर्षेण रामश्चिच्छेद नैकधा ।
निपेतुर्भुवि विच्छिन्ना रुक्मपुङ्खाः सुवाससः ॥ २२ ॥
तद्युद्धमभवत्तत्र समेत्यान्योऽन्यमोजसा ।
खरराक्षसपुत्रस्य सूनोर्दशरथस्य च ॥ २३ ॥
जीमूतयोरिवाकाशे शब्दो ज्यातलयोरिह ।
धनुर्मुक्तः स्वनोऽन्योऽन्यं श्रूयते च रणाजिरे ॥ २४ ॥
देवदानवगन्धर्वाः किन्नराश्च महोरगाः ।
अन्तरीक्षगताः सर्वे द्रष्टुकामास्तदद्भुतम् ॥ २५ ॥

ते त्वया जेतुमित्यन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

स्वाशिताः सुष्ठु भुक्तवन्तोऽद्य भविष्यन्ति । त्वद्वधेनेति शेषः ॥
॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

आकाशे जीमूतयोः शब्द इव ज्यातलयोर्ज्याकरतलयोः सङ्घर्षा-
त्तो धनुर्मुक्तोऽन्योऽन्यधनुर्मुक्तः स्वनोऽन्योऽन्यमिश्रो रणाजिरे श्रूयते
स्म ॥ २४ ॥ २५ ॥

विद्धमन्योऽन्यगात्रेषु द्विगुणं वर्धते बलम् ।
कृतप्रतिकृतान्योऽन्यं कुरुतां तौ रणाजिरे ॥ २६ ॥
राममुक्तांस्तु बाणौघान् राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे ।
रक्षोमुक्तांस्तु रामो वै नैकधा प्राच्छिनच्छरैः ॥ २७ ॥
बाणौघविततास्सर्वा दिशश्च प्रदिशस्तथा ।
सञ्छन्ना वसुधा चैव समन्तान्न प्रकाशते ॥ २८ ॥
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्धनुश्चिच्छेद संयुगे ।
अष्टाभिरथ नाराचैः सूतं विव्याध राघवः ॥ २९ ॥
भित्त्वा रथं शरै रामो हत्वा अश्वानपातयत् ।
विरथो वसुधास्थः स मकराक्षो निशाचरः ॥ ३० ॥
तत्तिष्ठद्वसुधां रक्षः शूलं जग्राह पाणिना ।
त्रासनं सर्वभूतानां युगान्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३१ ॥
दुरवापं महच्छूलं रुद्रदत्तं भयङ्करम् ।

अन्योऽन्यं गात्रेषु विद्धं वेधनमभूदिति शेषः । अथापि द्विगुणं बलं वर्धते स्म । कृतप्रतिकृता कृतप्रतिकृतानि । आर्षोऽडादेशो विभक्तेः । कुरुताम् अकुरुताम् । अडभाव आर्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ २९ ॥

भित्त्वा रथम् । भङ्क्त्वेत्यर्थः । हत्वा अश्वानित्यसन्धिपाठः । रथा-दश्वानिति पाठान्तरम् । वसुधास्थो भूदिति शेषः ॥ ३० ॥

ज्वल्यमानमाकाशे संहारास्त्रमिवापरम् ॥ ३२ ॥
यं दृष्ट्वा देवताः सर्वा भयार्त्ता विद्रुता दिशः ।
विभ्राम्य च महच्छूलं प्रज्वलन्तं निशाचरः ॥ ३३ ॥
स क्रोधात् प्राहिणोत्तस्मै राघवाय महात्मने ।
तमापतन्तं ज्वलितं खरपुत्रकराच्चुतम् ॥ ३४ ॥
बाणैश्चतुर्भिराकाशे शूलं चिच्छेद राघवः ।
स भिन्नो नैकधा शूलो दिव्यहाटकमण्डितः ।
व्यशीर्य्यत महोल्केव रामबाणार्द्दितो भुवि ॥ ३५ ॥
तच्छूलं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ।
साधु साध्विति भूतानि व्याहरन्ति नभोगताः ॥ ३६ ॥
तं दृष्ट्वा निहतं शूलं मकराक्षो निशाचरः ।
मुष्टिमुद्यम्य काकुत्स्थं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३७ ॥
स तं दृष्ट्वा पतन्तन्तु प्रहस्य रघुनन्दनः ।
पावकास्त्रं ततो रामः सन्दधे तु शरासने ॥ ३८ ॥
तेनास्त्रेण हतं रक्षः काकुत्स्थेन तदा रणे ।
सञ्छिन्नहृदयं तत्र पपात च ममार च ॥ ३९ ॥

तत्तिष्ठद्वसुधामिति पाठः । वसुधां वसुधायां तिष्ठन्नक्षः शूलं जग्राहेति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शूलोऽर्द्धर्चादिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा ते राक्षसाः सर्वे मकराक्षस्य पातनम्।
लङ्कामेव प्रधावन्त रामबाणभयार्दिताः ॥ ४० ॥

दशरथनृपसूनुबाणवेगै
रजनिचरं निहतं खरात्मजन्तम्।
प्रददृशुरथदेवताः प्रहृष्टा
गिरिमिव वज्रहतं यथा विकीर्णम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

प्रधावन्त प्राधावन्त ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नवम्यां पूर्वरात्रे अस्य वधः कतकः।

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ।

मकराक्षं हतं श्रुत्वा रावणः समितिञ्जयः ।
रोषेण महताविष्टो दन्तान् कटकटाय्य च ॥ १ ॥
कुपितश्च तदा तत्र किं कार्य्यमिति चिन्तयन् ।
आदिदेशाथ संक्रुद्धो रणायेन्द्रजितं सुतम् ॥ २ ॥
जहि वीर ! महावीर्य्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
अदृश्यो दृश्यमानो वा सर्वथा त्वं बलाधिकः ॥ ३ ॥
त्वमप्रतिमकर्माणमिन्द्रं जयसि संयुगे ।
किं पुनर्मानुषौ दृष्ट्वा न वधिष्यसि संयुगे ॥ ४ ॥
तथोक्तो राक्षसेन्द्रेण प्रतिगृह्य पितुर्वचः ।
यज्ञभूमौ स विधिवत् पावकं जुहवेन्द्रजित् ॥ ५ ॥
जुह्वतश्चापि तत्राग्निं रक्तोष्णीषधराः स्त्रियः ।
आजग्मुस्तत्र सम्भ्रान्ता राक्षस्यो यत्र रावणिः ॥ ६ ॥

कटकटाय्येत्यार्षोऽल्यप् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
जुहव जुहाव । वृद्ध्यभाव आर्षः ॥ ५ ॥
स्त्रिय आजग्मुः । होमपरिचारिका इति शेषः ॥ ६ ॥

शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोऽथ विभीतकाः ।
लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा ॥ ७ ॥
सर्वतोऽग्निं समास्तीर्य्य शरपत्रैः सतोमरैः ।
छागस्य सर्वकृष्णस्य गलं जग्राह जीवतः ॥ ८ ॥
शरहोमसमिद्धस्य विधूमस्य महार्च्चिषः ।
बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दर्शयन्ति च ॥ ९ ॥
प्रदक्षिणावर्त्तशिखस्तप्तहाटकसन्निभः ।
हविस्तत्प्रतिजग्राह पावकः स्वयमुत्थितः ॥ १० ॥
हुत्वाग्निं तर्पयित्वाथ देवदानवराक्षसान् ।
आरुरोह रथश्रेष्ठमन्तर्धानगतं शुभम् ॥ ११ ॥
स वाजिभिश्चतुर्भिस्तु बाणैस्तु निशितैर्युतः ।
आरोपितमहाचापः शुशुभे स्यन्दनोत्तमे ॥ १२ ॥
जाज्वल्यमानो वपुषा तपनीयपरिच्छदः ।
मृगैश्चन्द्रार्धचन्द्रैश्च स रथः समलंकृतः ॥ १३ ॥

शस्त्राणीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

विजयं दर्शयन्ति चेत्यत्र जीवतः पुनर्लङ्काप्रवेश एवात्र जयः ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥

राक्षसांस्तर्पयित्वा । अभिचारशास्त्रीयानिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥

वपुषा स्वरूपेण जाज्वल्यमानो रथ इति शेषः । मृगैश्चित्र-मयैः ॥ १३ ॥

जाम्बूनदमहाकम्बुर्दीप्तपावकसन्निभः।
बभूवेन्द्रजितः केतुर्वैदूर्य्यसमलंकृतः॥ १४॥
तेन चादित्यकल्पेन ब्रह्मास्त्रेण च पालितः।
स बभूव दुराधर्षो रावणिः सुमहाबलः॥ १५॥
सोऽभिनिर्य्याय नगरादिन्द्रजित् समितिञ्जयः।
हुताग्निं राक्षसैर्मन्त्रैरन्तर्धानगतोऽब्रवीत्॥ १६॥
अद्य हत्वा रणे यौ तौ मिथ्याप्रव्रजितौ वने।
जयं पित्रे प्रदास्यामि रावणाय रणेऽधिकम्॥ १७॥
अद्य निर्वानरामुर्वीं हत्वा रामञ्च लक्ष्मणम्।
करिष्ये परमां प्रीतिमित्युक्त्वान्तरधीयत॥ १८॥
आपपाताथ संक्रुद्धो दशग्रीवेण चोदितः।
तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णस्त्विन्द्ररिपू रणे॥ १९॥

जाम्बूनदमया महान्तः कम्बवो वलया यस्य। कम्बुर्ना वलये शङ्खे इत्यमरः॥ १४॥ १५॥

राक्षसैर्मन्त्रैर्निर्ऋतिदैवत्यमन्त्रैः। अन्तर्धानगतः अन्तर्धानशक्तिं प्राप्तः॥ १६॥ १७॥

रामं हत्वा निर्वानरामुर्वीं कृत्वा पितुः प्रीतिं करिष्ये इत्यर्थः। यत्त्वेवमादिवचसां रामस्तुतिपरतया श्लेषेन व्याख्यानं तद्व्यर्थैव। कवेः कविनिबद्धवक्तुश्च तथा तात्पर्य्याभावादिति एतत्सजातीयवालिवाक्यावसरे निरूपितम्॥ १८॥ १९॥

स ददर्श महावीर्य्यौ नागौ त्रिशिरसाविव ।
सृजन्ताविषुजालानि वीरौ वानरमध्यगौ ॥ २० ॥
इमौ ताविति सञ्चिन्त्य सज्जं कृत्वा च कार्मुकम् ।
सन्ततानेषुधाराभिः पर्य्यन्य इव वृष्टिमान् ॥ २१ ॥
स तु वैहायसरथो युधि तौ रामलक्ष्मणौ ।
अचक्षुर्विषये तिष्ठन् विव्याध निशितैः शरैः ॥ २२ ॥
तौ तस्य शरवेगेन परीतौ रामलक्ष्मणौ ।
धनुषी सशरे कृत्वा दिव्यमस्त्रं प्रचक्रतुः ॥ २३ ॥
प्रच्छादयन्तौ गगनं शरजालैर्महाबलौ ।
तमस्त्रैः सूर्य्यसङ्काशैर्नैव पस्पर्शतुः शरैः ॥ २४ ॥

तूणीधनुःसम्बन्धात् त्रिशिरो नागत्वोत्प्रेक्षा । सृजन्तौ सृजन्तौ ॥
॥ २० ॥

इमौ ताविति सञ्चिन्त्य सकलराक्षसहन्तारावित्ति स्मृत्वा इषु-धाराभिः इषुवर्षैः । सन्ततान पूरयामास सर्वा दिश इति शेषः ॥
॥ २१ ॥

वैहायसरथः आकाशमार्गीरथो यस्य सः । अचक्षुर्विषये तिष्ठन् । इदं युद्धं तमस्यावेव मध्यरात्रे ॥ २२ ॥

परीतौ व्याप्तौ । प्रचक्रतुः प्रादुश्चक्रुः ॥ २३ ॥

अस्त्रैः अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रितैः शरैस्तमिन्द्रजितं नैव पस्पर्शतुः पस्पृशतुः । अन्तर्हितत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

स हि धूमान्धकारञ्च चक्रे प्रच्छादयन्नभः।
दिशश्चान्तर्दधे श्रीमान्नीहारतमसावृतः॥ २५॥
नैव ज्यातलनिर्घोषो न च नेमिखुरस्वनः।
शुश्रुवे चरतस्तस्य न च रूपं प्रकाशते॥ २६॥
घनान्धकारे तिमिरे शिलावर्षमिवाद्भुतम्।
स ववर्ष महाबाहुर्नाराचशरवृष्टिभिः॥ २७॥
स रामं सूर्य्यसङ्काशैः शरैर्दत्तवरैर्भृशम्।
विव्याध समरे क्रुद्धः सर्वगात्रेषु रावणिः॥ २८॥
तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ।
हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान्॥ २९॥
अन्तरिक्षे समासाद्य रावणिं कङ्कपत्रिणः।
निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणिताप्लुताः॥ ३०॥
अतिमात्रं शरौघेण दीप्यमानौ नरोत्तमौ।
तानिषून् पततो भल्लैरनेकैर्विचकर्त्ततुः॥ ३१॥

धूमान्धकारञ्चक्रे। माययेति शेषः। दिशश्चान्तर्दधे अन्तर्धापयामास। नीहारवशात्तदविवेकं मायया सम्पादयामासेत्यर्थः॥ २५॥ ॥ २६॥ २७॥

दत्तवरैर्वरदत्तैः॥ २८॥ २९॥

कङ्कपत्रिणस्ते पतगा बाणा अन्तरिक्षे रावणिं समासाद्य तं निकृत्य विध्वा भूमौ शोणितोक्षिताः पेतुः॥ ३०॥

यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपतिताञ्छितान्।
ततस्तु तौ दाशरथी सस्रजातेऽस्त्रमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथोऽपतत्।
विव्याध तौ दाशरथी लघ्वस्त्रौ निशितैः शरैः ॥ ३३ ॥
तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहतैः।
बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३४ ॥
नास्य वेगगतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान्।
न चास्य विदितं किञ्चित् सूर्य्यस्येवाभ्रसंप्लवे ॥ ३५ ॥
तेन विद्धाश्च हरयो निहताश्च गतासवः।
बभूवुः शतशस्तत्र पतिता धरणीतले ॥ ३६ ॥
लक्ष्मणस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरं वाक्यमब्रवीत्।
ब्राह्ममस्त्रं प्रयोक्ष्यामि वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥
तमुवाच ततो रामो लक्ष्मणं शुभलक्षणम्।
नैकस्य हेतो रक्षांसि पृथिव्यां हन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥
अयुध्यमानं प्रच्छन्नं प्राञ्जलिं शरणागतम्।

ता निधूनिर्द्धजिव्यस्त्रबाणान् विचकर्त्तुरित्यार्षो गुणः ॥ ३१ ॥

यतो यस्यां दिशि ततस्तस्यां दिशि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अभ्रसंप्लवे सूर्य्यस्य गत्यादिकमिव नास्यवेगयुक्तगत्यादिकं किञ्चिद्विदितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पलायमानं मत्तं वा न हन्तुं त्वमिहार्हसि ॥ ३९ ॥
तस्यैव तु वधे यत्नं करिष्यामि महाभुज !।
आदेक्ष्यावो महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ॥ ४० ॥
तमेनं मायिनं क्षुद्रमन्तर्हितरथं बलात्।
राक्षसं निहनिष्यन्ति दृष्ट्वा वानरयूथपाः ॥ ४१ ॥
यद्येष भूमिं विशते दिवं वा
रसातलं वापि नभस्तलं वा।

अयुध्यमानं त्यक्तयुद्धम्। प्रच्छन्नं युद्धभीत्या गृहेऽस्मददृश्यतया स्थितम्। अयुध्यमानत्वादिषट्प्रकाराणामपि सर्वरक्षउद्देशेन ब्रह्मास्त्र-सन्धाने वधो भवति। न तु तद्युज्यत इत्यर्थः। अन्ततो विभीषण-स्यापि नाशप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ३९ ॥

माययान्तर्हितमेनमेव हन्तुं घोरानाशीविषोपमानस्त्रान् अस्त्राणि आदेक्ष्यावः। अदृष्टवधोऽस्मदेकसाध्यः। दृष्टस्य तु वध ईषत्करो वानराणामपीत्याह,—राक्षसमिति। यदि दर्शनं स्यात्तदा दृष्ट्वा दर्शनमात्रेण हनूमदादय एनं राक्षसं निहनिष्यन्ति। दृष्ट्वा वानर-यूथपा इत्यत्र तद्दर्शनोपायो भारते 'उक्तः। इदमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात्। गुह्यकोऽभ्यागतः कश्चित्तत्सकाशमरिन्दम। इदमम्भः कुबेरस्ते महाराज प्रयच्छति। अन्तर्हितानां भूतानां दर्श-नार्थं परन्तप। अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत। भवान् द्रक्ष्यति यस्मै च प्रदास्यति नरः स चेति विभीषणवाक्येन ॥ ४० ॥ ४१ ॥

एवं विगूढोऽपि ममास्त्रदग्धः
पतिष्यते भूमितले गतासुः ॥ ४२ ॥
इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं
रघुप्रवीरः प्लवगर्षभैर्वृतः ।
वधाय रौद्रस्य नृशंसकर्मण-
स्तदा महात्मा त्वरितं निरीक्षते ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

भूमिं भूमिविवरम् । दिवं स्वर्गम् । एतदुपरितनलोकोपलक्षणम् । रसातलमित्येतदधस्तनलोकोपलक्षणम् ॥ ४२ ॥
त्वरितं त्वरोपेतं निरीक्षते स्म ॥ ४३ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे अशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमः सर्गः।

विज्ञाय तु मनस्तस्य राघवस्य महात्मनः।
स निवृत्याहवात्तस्मात् प्रविवेश पुरं ततः॥ १॥
सोऽनुस्मृत्य वधं तेषां राक्षसानां तरस्विनाम्।
क्रोधताम्रेक्षणः शूरो निर्जगामाथ रावणिः॥ २॥
स पश्चिमेन द्वारेण निर्ययौ राक्षसैर्वृतः।
इन्द्रजित् सुमहावीर्य्यः पौलस्त्यो देवकण्टकः॥ ३॥
इन्द्रजित्तु ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ।
रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा॥ ४॥
इन्द्रजित्तु रथे स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा।

मनो विज्ञाय दिव्यास्त्रबलेन सर्वथा मां जिघांसतीति ज्ञात्वा॥ १॥
तेषां कुम्भकर्णादीनाम्॥ २॥ ३॥
मायां परव्यामोहकरीं शक्तिं प्रादुष्करोत्प्रादुर्भावयामास। निकुम्भिलां गन्तुकामः पश्चिमेन द्वारेण निर्गच्छन् स्वगमनविघातकं रामलक्ष्मणयोरुद्योगं दृष्ट्वा तन्निवारणार्थं मायां प्रकटितवानित्याशयः॥ ४॥

बलेन महताहृत्य तस्या वधमरोचयत् ॥ ५ ॥
मोहनार्थन्तु सर्वेषां बुद्धिं कृत्वा सुदुर्मतिः ।
हन्तुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥
तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्य्यान्तं सर्वे ते काननौकसः ।
उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ता युयुत्सवः ॥ ७ ॥
हनूमान् पुरतस्तेषां जगाम कपिकुञ्जरः ।
प्रगृह्य सुमहत् शृङ्गं पर्वतस्य दुरासदम् ॥ ८ ॥
स ददर्श हतानन्दां सीतामिन्द्रजितो रथे ।
एकवेणीधरां दीनामुपवासकृशाननाम् ॥ ९ ॥
परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियाम् ।
रजोमलाभ्यामालिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियम् ॥ १० ॥
तां निरीक्ष्य मुहूर्त्तन्तु मैथिलीमध्यवस्य च ।
बभूवाचिरदृष्टा हि तेन सा जनकात्मजा ॥ ११ ॥

तां मायामाह,—इन्द्रजित्त्विति। तस्या वधं मायासीतावधम्। बुद्धिं कृत्वा मन्त्रं कृत्वा सीतां हन्तुं व्यवसितः सन् ययौ। इदं रात्रिशेषे परदिने दशम्यां वा इति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

परिक्लिष्टं मलिनम्। अमृजाम् उद्वर्त्तनादिसंस्काररहिताम्। सर्वगात्रैरुपलक्षिताम् ॥ १० ॥

अध्यवस्य निश्चित्य। विषण्णो बभूवेति शेषः। निश्चयहेतुमाह,—अचिरेत्यादि ॥ ११ ॥

अब्रवीत्तां शोकार्त्तां निरानन्दां तपस्विनीम्।
दृष्ट्वा रथस्थितां दीनां राक्षसेन्द्रसुताश्रिताम्॥ १२॥
किं समर्थितमस्येति चिन्तयन् स महाकपिः।
स हतैर्वानरश्रेष्ठैरभ्यधावत रावणिम्॥ १३॥
तद्वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः क्रोधमूर्च्छितः।
कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतामकर्षयत्॥ १४॥
तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताड़यामास राक्षसः।
क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे॥ १५॥
गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनुमान् दैन्यमागतः।
दुःखजं वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन् मारुतात्मजः॥ १६॥
तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियाम्।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोऽधिपात्मजम्॥ १७॥

शोकार्त्तत्वादिगुणविशिष्टां राक्षसेन्द्रसुतमिन्द्रजितं श्रितां सीतां दृष्ट्वा किमस्य समर्थितमभिप्रेतमिति स्वयं चिन्तयन् सन् वानरान् प्रत्यपि किं समर्थितमस्येत्यब्रवीत्॥ १२॥

अस्तु यत् किञ्चिदस्य समर्थितमपि तु दुष्टमेनं हन्म इत्युद्योगं कृतवानित्याह,—स हतैरिति॥ १३॥

विकोशं विगतपिधानं निस्त्रिंशं खड्गं मूर्ध्नि तस्य। केशपाशे स्पृष्ट्वेति शेषः॥ १४॥

पश्यतां तेषां पश्यतस्ताननादृत्येत्यर्थः॥ १५॥ १६॥ १७॥

दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ।
ब्रह्मर्षीणां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ॥ १८ ॥
धिक् त्वां पापसमाचारं यस्य ते मतिरीदृशी ।
नृशंसानार्य्य दुर्वृत्त क्षुद्र पापपराक्रम ! ।
अनार्य्यस्येदृशं कर्म घृणा ते नास्ति निर्घृण ! ॥ १९ ॥
च्युता गृहाच्च राज्याच्च रामहस्ताच्च मैथिली ।
किं तवैषापराद्धा हि यदेनां हंसि निर्दय ! ॥ २० ॥
सीतां हत्वा तु न चिरं जीविष्यसि कथञ्चन ।
वधार्ह ! कर्मणा तेन मम हस्तगतो ह्यसि ॥ २१ ॥
ये च स्त्रीघातिनां लोका लोकवध्यैश्च कुत्सिताः ।
इह जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य तान् प्रतिलप्स्यसे ॥ २२ ॥
इति ब्रुवाणो हनुमान् सायुधैर्हरिभिर्वृतः ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो राक्षसेन्द्रसुतं प्रति ॥ २३ ॥

हे दुरात्मन् ! यदेनां केशपक्षे केशकलापे परामृशस्तदात्मनाशाय । पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे । यतो ब्रह्मर्षिकुले जातोऽपि राक्षसीं योनिमाश्रितोऽसि । अतस्त्वां धिगुत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥

पापपराक्रम कूटयोधिन् हे निर्घृण ते स्त्रीविषयेऽपि घृणा नास्ति । अतोऽनार्य्यस्येदृशं कर्म धिक् इत्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥

हे वधार्ह तेन कर्मणा न चिरं जीविष्यसि । हि यतो मम हस्तगतोऽसि ॥ २१ ॥

आपतन्तं महावीर्य्यं तदनीकं वनौकसाम्।
रक्षसां भीमकोपानामनीकेन न्यवारयत्॥ २४॥
स तां बाणसहस्रेण विक्षोभ्य हरिवाहिनीम्।
हनूमन्तं हरिश्रेष्ठमिन्द्रजित् प्रत्युवाच ह॥ २५॥
सुग्रीवस्त्वञ्च रामश्च यन्निमित्तमिहागताः।
तां वधिष्यामि वैदेहीमद्यैव तव पश्यतः॥ २६॥
इमां हत्वा ततो रामं लक्ष्मणं त्वाञ्च वानर!।
सुग्रीवञ्च वधिष्यामि तञ्चानार्य्यं विभीषणम्॥ २७॥
न हन्तव्याः स्त्रियश्चेति यत् ब्रवीषि प्लवङ्गम!।
पीड़ाकरममित्राणां यच्च कर्त्तव्यमेव तत्॥ २८॥
तमेवमुक्त्वा रुदतीं सीतां मायामयीञ्च ताम्।
शितधारेण खड्गेन निजघानेन्द्रजित् स्वयम्॥ २९॥
यज्ञोपवीतमार्गेण छिन्ना तेन तपस्विनी।
सा पृथिव्यां पृथुश्रोणी पपात प्रियदर्शना॥ ३०॥
तामिन्द्रजित् स्त्रियं हत्वा हनूमन्तमुवाच ह।

ये लोकवध्यैश्चोरादिभिरपि कुत्सिता अतिदुःखितया परिहृताः स्त्रीघातिनां लोकास्तानिहेदानीं जीवितमुत्सृज्य प्रेत्य प्रतिपत्स्यसे॥ २२॥ २३॥

आपतन्तमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥

मया रामस्य पश्येमां प्रियां शस्त्रनिषूदिताम् ॥ ३१ ॥
एषा विशस्ता वैदेही निष्फलो वः परिश्रमः ॥ ३२ ॥
ततः खड्गेन महता हत्वा तामिन्द्रजित् स्वयम् ।
हृष्टः स रथमास्थाय ननाद च महास्वनम् ॥ ३३ ॥
वानराः शुश्रुवुः शब्दमदूरे प्रत्यवस्थिताः ।
व्यादितास्यस्य नदतस्तद्दुर्गं संश्रितस्य तु ॥ ३४ ॥
तथा तु सीतां विनिहत्य दुर्मतिः
प्रहृष्टचेताः स बभूव रावणिः ।
तं हृष्टरूपं समुदीक्ष्य वानरा
विषण्णरूपाः समभिप्रदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

अमित्राणां शत्रूणां यत्पीडाकरं तत्पापमपि कर्त्तव्यमेव ॥ २८ ॥
॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
एषा वैदेही विशस्तातो वः परिश्रमो निष्फलः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
व्यादितास्यस्य विवृतास्यस्य । तद्दुर्गं खेचररथरूपं दुर्गम् ॥ ३४ ॥
हृष्टरूपम् अतिशयेन हृष्टम् । प्रशंसायां रूपप् ॥ ३५ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्व्यशीतितमः सर्गः ।

श्रुत्वा तं भीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वनम् ।
वीक्षमाणा दिशः सर्वा दुद्रुवुर्वानरा भृशम् ॥ १ ॥
तानुवाच ततः सर्वान् हनूमान् मारुतात्मजः ।
विषण्णवदनान् दीनांस्त्रस्तान् विद्रवतः पृथक् ॥ २ ॥
कस्माद्विषण्णवदना विद्रवध्वं प्लवङ्गमाः ! ।
त्यक्तयुद्धसमुत्साहाः शूरत्वं क्व नु वो गतम् ।
पृष्ठतो न व्रजध्वं मामग्रतो यान्तमाहवे ॥ ३ ॥
एवमुक्ताः सुसंक्रुद्धा वायुपुत्रेण धीमता ।
शैलशृङ्गान् द्रुमांश्चैव जगृहुर्हृष्टमानसाः ॥ ४ ॥
अभिपेतुश्च गर्जन्तो राक्षसान् वानरर्षभाः ।
परिवार्य्य हनूमन्तमन्वयुश्च महाहवे ॥ ५ ॥
स तैर्वानरमुख्यैस्तु हनूमान् सर्वतो वृतः ।
हुताशनइवार्च्चिष्मानदहच्छत्रुवाहिनीम् ॥ ६ ॥

श्रुत्वेति । भीमो यो निर्ह्रादः शब्दस्तं श्रुत्वा । इन्द्रजित इति

स राक्षसानां कदनञ्चकार सुमहाकपिः।
वृतो वानरसैन्येन कालान्तकयमोपमः॥ ७॥
स तु शोकेन चाविष्टः कोपेन महता कपिः।
हनूमान रावणिरथे महतीं पातयच्छिलाम्॥ ८॥
तामापतन्तीं दृष्ट्वैव रथं सारथिना तदा।
विधेयाश्वसमायुक्तो विदूरमपवाहितः॥ ९॥
तमिन्द्रजितमप्राप्य रथस्थं सहसारथिम्।
विवेश धरणीं भित्वा सा शिला व्यर्थमुद्यता॥ १०॥
पतितायां शिलायान्तु व्यथिता रक्षसाञ्चमूः।
निपतन्त्या च शिलया राक्षसा मथिता भृशम्॥ ११॥
तमभ्यधावन् शतशो नदन्तः काननौकसः।
ते द्रुमांश्च महाकाया गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः॥ १२॥
क्षिपन्तीन्द्रजितं संख्ये वानरा भीमविक्रमाः।

शेषः। शक्राशनिसमस्वनं तमिन्द्रजितं वीक्षमाणा दिशो दुद्रुवुः॥
॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥

विधेयाश्वैः सारथ्यधीनाश्वैः समायुक्तः॥ ९॥

सा शिला व्यर्थमुद्यता अभवदिति शेषः॥ १०॥ ११॥

गिरिशृङ्गाणि चोद्यताः। गृहीत्वेति शेषः। गृहीत्वा युद्धार्थमुद्यता बभूवुरित्यर्थः॥ १२॥

वृक्षशैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवङ्गमाः ॥ १३ ॥
शत्रूणां कदनञ्चक्रुर्नेदुश्च विविधैः स्वनैः ।
वानरैस्तैर्महाभीमैर्घोररूपा निशाचराः ॥ १४ ॥
वीर्य्यादभिहता वृक्षैर्व्यचेष्टन्त रणक्षितौ ।
स सैन्यमभिवीक्ष्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् ॥ १५ ॥
प्रगृहीतायुधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ ।
स शरौघानवसृजन् स्वसैन्येनाभिसंवृतः ॥ १६ ॥
जघान कपिशार्दूलान् सुबहून् दृढविक्रमः ।
शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः शूलमुद्गरैः ॥ १७ ॥
ते चाप्यनुचरांस्तस्य वानरा जघ्नुराहवे ॥ १८ ॥
सुस्कन्धविटपैः शैलैः शिलाभिश्च महाबलाः ।
हनूमान् कदनञ्चक्रे रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १९ ॥
सन्निवार्य्य परानीकमब्रवीत्तान् वनौकसः ।
हनूमान् सन्निवर्त्तध्वं न नः साध्यमिदं बलम् ॥ २० ॥
त्यक्त्वा प्राणान् विचेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षवः ।
यन्निमित्तं हि युद्ध्यामो हता सा जनकात्मजा ॥ २१ ॥

ततस्तदर्षं विसृजन्तस्ते वानरा इन्द्रजितं क्षिपन्ति स्म । तिर-स्कृतवन्तश्चक्रुरिति यावत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
सन्निवार्य्य परानीकं राक्षससेनाम् ॥ २० ॥

इममर्थं हि विज्ञाप्य रामं सुग्रीवमेव च।
तौ यत्प्रतिविधास्येते तत् करिष्यामहे वयम् ॥ २२ ॥
इत्युक्त्वा वानरश्रेष्ठो वारयन् सर्ववानरान्।
शनैः शनैरसंत्रस्तः सबलः सन्न्यवर्त्तत ॥ २३ ॥
ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्तं यत्र राघवः।
स होतुकामो दुष्टात्मा गतश्चैत्यं निकुम्भिलाम् ॥ २४ ॥
निकुम्भिलमधिष्ठाय पावकं जुहवेन्द्रजित्।
यज्ञभूम्यां ततो गत्वा पावकस्तेन रक्षसा ॥ २५ ॥
हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक् तदा।
सार्च्चिःपिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः।
सन्ध्यागत इवादित्यः सुतीव्रोऽग्निः समुत्थितः ॥ २६ ॥

प्राणांस्त्यक्त्वा प्राणत्वेहमपि त्यक्त्वा विचेष्टन्तःसन्तो रामप्रियचिकीर्षया यन्निमित्तं युध्यामः सा हतेति व्यर्थोऽयं श्रम इति भावः ॥ २१ ॥

प्रतिविधास्येते प्रतिक्रियानुष्ठाने नियोक्ष्येते तत्करिष्यामहे ॥ ॥ २२ ॥ २३ ॥

दशम्यां पूर्वाह्ने निकुम्भिलागमनम्। निकुम्भिलाचैत्यं तदाख्यं देवालयं वटवृक्षं वा ॥ २४ ॥

जुहव जुहाव ॥ २५ ॥

होमशोणितभुक् होमार्थमाहृतत्वेन प्रक्षिप्तशोणितभुक्। अर्च्चिभिः पिनद्धः सम्बद्धः सुतीव्रोऽग्नीरक्षोविपत्सूचकः ॥ २६ ॥

अथेन्द्रजिद्राक्षसभूतये तु
जुहाव हव्यं विधिना विधानवित् ।
दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते
महासमूहेषु नयानयज्ञाः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे
द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

महासमूहेषु युद्धेषु । नयानयज्ञाः कृत्याकृत्यतत्त्वज्ञाः ॥ २७ ॥

इति रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके
युद्धकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥